

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2022)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания
№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/CEQT4278>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
Трушев А. К., д.ф.н., профессор
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Баратова М. Н., д.ф.н., профессор
Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор
Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор
Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

© Торайгыров университет

МАЗМҰНЫ

Абылкасимова Г. А., Тулебаева К. Т.

Олжас Сүлейменов поэзиясындағы эстетикалық категориялар
мен эстетикалық көзқарастар9

Ақбаева М. О.

Медиадискурс лингвистикалық зерттеу нысаны ретінде22

Ереалиева С. Ж., Асанбаева Е. Б., Сарыбаева Б. Ж.

Әлемнің ұлттық құндылық бейнесі және интернет дискурс:
өзара әрекеттесу мәселелері32

Жанұзақова Қ. Т., Байбатшаева Ж. А.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасындағы
постмодернистік тенденциялар43

Жұмажанова Ф. Т., Кулахметова М. С.

«Тәржұмандағы» туыстық атаулардың қазіргі түркі тілдерімен лексикалық
сабақтастығы және прагматикалық ерекшеліктері жайында54

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Жумабекова Б. Б.

Ахмет Байтұрсынұлы – фольклортанушы ғалым66

Кадырова Б. М., Ағалиева Н. Б., Жуманбаева Р. О.

Қазақ тіліндегі әскери терминдердің лингвистикалық сипаты75

Килыбаев Т. Б., Молдағали Б., Акимбекова Ш. А.

Қазақстан білім беру жүйесі мәнісінде академиялық
жазылым дағдыларының қалыптасу ерекшеліктері86

Кожамбетова К. Е., Кожамбетова Б. Р., Зейнулина А. Ф.,

Тілеуберді Г. Қ.

Қазақ саясаткері сөйлеу портретіндегі пресуппозициялар
мен импликациялар98

Кудайбергенова Л. Е.

Көрнекті ғалым М. С. Сильченко туралы108

Кузембаева Г. А., Жумаханова А. Ж., Анесова А. Ж.

Ағылшын тіліндегі әндердегі қателіктер мен айырмашылықтардың
тіл үйренушілерге әсері116

Кумарова К. А., Исмаилова Д. Б., Сейдалиева Г. О.

Шетілдік білім беруде коммуникативтік құзыреттің компоненттері124

Машрапова З. С., Қопеева А., Тұрышев А. Қ.

Когнитивті нейролингвистиканың дамуы138

Муратова А. Н., Мажитаева Ш.

Құпия тілдесім және ұлттық өрнек148

Новосёлова Е. А.

Павлодар Ертісінің өңірінің қазіргі әйел поэзиясы159

Олизко Н. С., Хамитова Ш. А., Адилова А. С.,

А. Г. Ибраева

Үнді-еуропа тілдерінде ұшырасатын түркі сөздері туралы171

Оразбек М. С., Аманғазықызы М., Секей Ж. Қазақ ақындарының шығармашылығындағы «Абай» архетипі	183
Сарбасова А. Н. Медиаментінді шығармашылық-ізденіс технологиясымен талдаудың жолдары	196
Сүйерқұл Б. М., Уайханова М. А. «Тәржұмандағы» соматизмдер және олардың қазіргі фразеологиялық қорымыздағы көрінісі	210
Ташекова А. Т., Мингазова Л. И. Бекмұрат Уахатов – фольклорлық мұралар генезисінің негізін салушы ғалым	223
Тілеумбетова Д. Б., Иванова С. А., Докучаева Н. В. IT саласы терминдерінің уәждемелілігі медицинада терминология контекстінде	237
Тулегенова М. К., Жүнісова Ж. Н. Орыс және ағылшын тілдеріндегі қазіргі тілдердің стратификациясы және стандарттық құрылымы	249
Цветкова А. Д., Остапенко Н. С., Толокольникова Н. И. Павлодар Ертістің өңірінің дуа поэзиясындағы «Су» концепті	261
Авторлар туралы ақпарат	274
Авторларға арналған ережелер	289
Жарияланым этикасы	313

СОДЕРЖАНИЕ

Абылкасимова Г. А., Тулебаева К. Т. Эстетические категории и эстетические перспективы в поэзии олжаса сулейменова	9
Акабаева М. О. Медиадискурс как объект лингвистического исследования	22
Ергалиева С. Ж., Асанбаева Е. Б., Сарыбаева Б. Ж. Национальная ценностная картина мира и интернет дискурс: проблемы взаимодействия	32
Жанузакова К. Т., Байбатшаев Ж. Постмодернистские тенденции в казахской прозе в период независимости	43
Жумажанова Ф. Т., Кулахметова М. С. О лексической преемственности и прагматических особенностях терминов родства в «Тарджуман» в сравнении с современными тюркскими языками	54
Жусупов Н. К., Баратова М. Н., Жумабекова Б. Б. Ахмет Байтұрсынов - фольклорист	66
Кадырова Б. М., Агалиева Н. Б., Жуманбаева Р. О. Лингвистический аспект военных терминов в казахском языке	75
Килыбаев Т. Б., Молдағали Б., Акимбекова Ш. А. Особенности формирования навыков академического письма в контексте системы образования Казахстана	86
Кожаметова К. Е., Кожаметова Б. Р., Зейнулина А. Ф., Тілеуберді Г. Қ. Пресуппозиции и импликации в речевом портрете казахского политика	98
Кудайбергенова Л. Е. Академик М. С. Сильченко	108
Кузембаева Г. А., Жумаханова А. Ж., Анесова А. Ж. Ошибки и отклонения в английских песнях и их влияние на изучающих язык	116
Кумарова К. А., Исмаилова Д. Б., Сейдалиева Г. О. Компоненты коммуникативной компетенции в иноязычном образовании	124
Машрапова З. С., Копеева А. К., Трушев А. К. Развитие когнитивной нейролингвистики	138
Муратова А. Н., Мажитаева Ш. Тайное общение и национальные орнаменты	148
Новосёлова Е. А. Современная женская поэзия Павлодарского Прииртышья	159
Олизько Н. С., Хамитова Ш. А., Адилова А. С., Ибраева А. Г. О тюркских словах, встречающихся в индоевропейских языках мира	171

Оразбек М. С., Амангазықызы М., Секей Ж.	
Архетип «Абай» в творчестве казахских поэтов	183
Сарбасова А. Н.	
Пути анализа медиатекста с помощью поисковой технологии	196
Суйеркул Б. М., Уайханова М. А.	
Соматизмы в «Тарджумане» и их отражение в нашем современном фразеологическом фонде	210
Ташекова А. Т., Мингазова Л. И.	
Бекмурат Уахатов – основоположник генезиса фольклорного наследия ..	223
Тлеумбетова Д. Б., Иванова С. А., Докучаева Н. В.	
Мотивированность терминов сферы IT в медицине в контексте терминообразования	237
Тулегенова М. К., Жунусова Ж. Н.	
Современная стратификация языка и структура субстандарта в русском и английском языках	249
Цветкова А. Д., Остапенко Н. С., Толокольникова Н. И.	
Концепт «Вода» в заговорно-заклинательной поэзии Павлодарского Прииртышья	261
Сведения об авторах	274
Правила для авторов	289
Публикационная этика	313

CONTENT

Abylkassimova G. A., Tulebyaeva K. T.	
Aesthetic categories and aesthetic perspectives in the poetry of Olzhas suleimenov	9
Akabaeva M. O.	
Media discourse as an object of linguistic research	22
Yergaliyeva S. Zh., Asanbaeva E. B., Sarybaeva B. Zh.	
National value picture of the world and the internet discourse: the problem of interaction	32
Zhanuzakova K. T., Baibatshaeva Zh.	
Postmodern tendencies in Kazakh prose in the period of independence	43
Zhumazhanova F., Kulakhmetova M.	
On lexical continuity and pragmatic features of relationship terms in "Tarjuman" in comparison with modern Turkic languages	54
Zhussupov N. K., Baratova M. N., Zhumabekova B. B.	
Akhmet Baitursynov – folklorist	66
Kadyrova B. M., Agaliyeva N. B., Zhumanbayeva R. O.	
Linguistic aspect of military terms In the Kazakh language	75
Kilybaev T. B., Moldagali B., Akimbekova Sh. A.	
The formation features of academic writing skills in the context of the education system of Kazakhstan	86
Kozhakhmetova K. E., Kozhakhmetova B. R., Zeinulina A. F., Tileuberdy G. K.	
Presuppositions and implications in the speech portrait of Kazakh politicians...	98
Kudaibergenova L. E.	
Academician M. S. Silchenko	108
Kuzembayeva G. A., Zhumakhanova Zh. A., Anessova A. Zh.	
Errors and deviations in English songs and their impact on language learners	116
Kumarova K. A., Ismailova D. B., Seidalieva G. O.	
Components of communicative competence in foreign language education ...	124
Mashrapova Z. S., Kopaeva A. K., Trushev A. K.	
Development of cognitive neuro-linguistics	138
Muratova A. N., Mazhitayeva Sh.	
Secret communication and national ornaments	148
Novossyolova Ye.	
Modern women's poetry of the Pavlodar Irtysh region	159
Olizko N. S., Khamitova Sh. A., Adilova A. S., Ibrayeva A. G.	
On turkic words found in Indo-European languages of the world	171
Orazbek M. S., Amangazykyzy M., Sekey Zh.	
The archetype «Abay» in the works of Kazakh poets	183
Sarbassova A. N.	
Methods of media text analysis by creative search technology	196

Suiyerkul B., Uaikhanova M.

Somatisms in «Tarjuman» and their reflection In our modern phraseological fund210

Tashekov A. T., Mingazova I. I.

Bekmurat Uakhov – the founder of the genesis of folklore heritage.....223

Tleumbetova D. B., Ivanova, S. A., Dokuchaeva N. V.

Motivation of IT terms in medicine in the context of term formation237

Tulegenova M., Zhunussova Zh.

Modern language stratification and substandard structure in Russian and English249

Tsvetkova A. D., Ostapenko N. S., Tolokolnikova N. I.

The concept of “Water” in the spell poetry of the Pavlodar pri-Irtysh region261

Information about the authors.....274

Rules for authors289

Publication ethics.....313

FTAMP 17.82.10

<https://doi.org/10.48081/KYMA8167>***Г. А. Абылкасимова¹, К. Т. Тулебаева²**^{1,2}Әлихан Бөкейхан университеті,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.**ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ЭСТЕТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР
МЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР**

Мақалада өз шығармаларын орыс тілінде жазатын қазақ ақыны Олжас Сүлейменовтің эстетикалық көзқарастары мен өлеңдеріндегі эстетикалық категориялар ұғымы туралы айтылады. Ақын поэзияларынан аңғарылатын эстетикалық көріністерді сұлулық жайлы қалыптасқан ғылыми түсініктермен салыстыра зерттеу негізгі міндет болып табылады. Зерттеу нысаны ретінде ақынның өлеңдері алынған.

Сан қырлы ақын өлеңдерінде әсемдік әлеміне деген ұлттық және интернационалдық көзқарас байқалады. Бұған ақынның ұлттық және еуропалық эстетикалық мәдениеттен жақын таныс болуы ықпал етсе керек. Автор ақынның эстетикалық көзқарастарын саралап, оның әлемдік әдебиеттегі ролін айқындайды. Эстетикалық категориялардың поэзиядағы қолданылу жүйесі мен ерекшелігін ашуға тырысады.

Зерттеу жұмысында баяндау, анализдеу және индукция әдісі қолданылған. Индукция әдісі ақынның эстетикалық жеке қорытулары негізінде жалпы тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Автор ақынның ішкі сезімдері, талғамы, бағалауы, күйзелісі, идеялары мен армандарына терең үңілуге тырысқан. Олжас Сүлейменов поэзиясынан сұлулық, асқақтық сынды негізгі эстетикалық категорияларды ақын поэзиясынан тауып, мысалдармен дәлелдеген.

Ақын шығармашылығының сұлулық әлемін тануда ғылыми зерттеу жұмысы төмендегі мәселелерді негізгі мақсат етіп қояды. Сұлулық әлемін танытар өлең жанрына қойылатын қалыптасқан пікірлерді саралау. Сұлулық әлеміне қояр ақынның өз талабы мен өлең жолдарынан қорытылып алынған негізгі эстетикалық ойларды

анықтау. Ақын поэзиясындағы эстетикалық категорияларды тауып, нақты мысалдармен дәлелдеп көрсету.

Мақалада эстетика ғылымының тарихы, мәселесі мен міндеттері, категориялары және эстетиканың өнермен байланысы, сонымен қатар О. Сүлейменовтің поэзиясын ғылыми тұрғыда зерттеп келе жатқан ғалымдар пікірі басты назарға алынған. Автор талас тудырған пікірлерге тоқталып, ақын өлеңдеріне жаңаша көзқараспен қорытынды жасайды.

Кілтті сөздер: көп қырлы ақын, поэзия, индукция, аргымақ, эстетика, эстетикалық көзқарас, эстетикалық категориялар, асқақтық, сұлулық

Кіріспе

XVIII ғасырда Баумгартен «Эстетика» деп атау берген сұлулық туралы ғылымның түп тамыры өнер тарихының тереңінде жатыр [1]. Көне «Илиада» мен «Одиссея», «Махабхарата» мен «Рамаяна», «Ригведа» дастандарынан бастау алған эстетикалық байыптау мен жүйелеу – поэзиядағы ең алғашқы әдемілік туралы талғамдарды қалыптастырды. Поэзиядағы эстетика бірден мектепке айналып, қалыптаса қойған жоқ. Ойшылдар ғасырлар бойы эстетикалық принципке диалектикалық түсініктер беріп келді. Бірі әдеміліктің өлшемі мөлшерінде десе, бірі – жарамдылығында, ал енді бірі – ақиқатты тану немесе пішіннің бүтіндігі мен бірлігі деп қорытты. Рим ақыны К.Ф. Горацкий «Поэзия ғылымы» деген еңбегінде поэзиядағы эстетикалық жүйеге алғашқы рет теориялық тұжырым жасап, ең бірінші көркемдік сапаның жоғары болуын талап етіп қойды. Бұл қатарға Әбу Насыр әл-Фарабидің «Поэзия өнері жайлы» трактатын қазақ топырағындағы ең алғашқы ғылыми еңбек ретінде жатқызуға болады. Қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы Абай Құнанбайұлы, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы эстетикалық категорияларға санамалап түсініктеме бермегенімен, олардың еңбектерінен әсемдікті сипаттайтын ұғымдарды аңғару қиын емес. Мысалы, Абай өлеңнің «іші – алтын, сырты – күміс» болуы қажет екенін айтып, ақындықтағы эстетикалық талғамның өлшемін көрсетті.

Сан қырлы тұлға Олжас Сүлейменов поэзиясынан эстетикалық категорияларды тарихи, ұлттық, түрлі мәдени көзқарастар аясынан зерделеудің өзектілігі аса жоғары болмақ. Олжас Омарұлы Сүлейменовтің эстетикалық асқақ көзқарасы лирика, публицистика және ғылыми прозасында материалды терең зерделеуі және жан-жақты органикалық синтездеуі нәтижесінде айқын аңғарылып келеді. Ол Абай, Ыбырай, Әуезов және Дулатовтан кейін тек қазақ халқын ғана емес, бүкіл әлемді еркін ойлауға, білім игеруге шақырды. Олжас Сүлейменов «Арғымақ» өлеңдер жинағы

арқылы әлемдік поэзияға екпінді қадам басты. Әлемдік кеңістікке даланың таза, мөлдір лебін әкелді.

Олжас Сүлейменов поэзиясы оның дәл өзіндей батыл, асқақ, өр, өткір, кейде нәзік, өте сезімтал болып келеді. Ақынның мінезі оның шығармаларының табиғатында да көрініс тапқан. Ақын айналасынан сұлулық іздейді. Туған өлкесінен, Бетпақ даладан, сахара шөлінен, тіпті Ниагара сарқырамасынан, Париж түнінен әсемдікті көргісі келеді. Адам бойынан әділдікті, адамгершілікті, асыл қасиеттерді тауып, оны жырға қосады. Ұлтының ең әсем қасиеттерін зерделейді. Күшті рухын, терең тарихын бүкіл әлемге паш етеді. Ақын айналасындағы сұлулық әлемін зор эстетикалық талғаммен қабылдап, көңіл сүзгісінен өткізе отырып, айналасына сұлу формада жеткізе білді. Бұл ерекшелікке ақынның көпмәдениетті гибридтілігі мен қарым-қатынас тіліндегі өзгеше стилін қосыңыз. О. Сүлейменов поэзияның ішкі және сыртқы өлшемдеріне, көркемдегіш құралдарға, мазмұн мен идеялық үндестікке зор мән берді. Жаңа көркемдік құралдар және ең алдымен органикалық поэтикалық метафораларды қолдану О. Сүлейменовтің өлең техникасына тән. Оның верлибрлері, акценттік нысандары, өлшемдерінің рифмалары, фонетикалық және грамматикалық қайталануы және ақ өлең ырғағындағы қазақ әдебиетінде мүлдем өзгеше көркем-эстетикалық бағыт әкелді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысында баяндау, анализдеу әдістерімен қоса, индукция әдісі қолданылды. Индукция әдісі техникалық ғылымдарда кеңінен қолданылады. Индукция әдісін қолданып поэзия жанрын аталмыш тақырып аясында зерттеудің маңыздылығы ақынның эстетикалық жеке қорытулары негізінде жалпы тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу кезеңдерінде сұлулық ілімінің тарихы, мәселесі мен міндеттері, категориялары және эстетиканың өнермен байланысы зерттелді. О. Сүлейменовтің поэзиясын ғылыми тұрғыда зерттеп келе жатқан ғалымдар пікірі басты назарға алынды.

Бүгінгі таңда ақын поэзиясын жаңаша көзқараспен талдау – эстетика ұғымын заманауи қажеттіліктер арқылы танып, рухани құндылықтың өміршендігін тереңірек сезінуде өзекті мәселеге айналып отыр. О. Сүлейменов поэзиясының өн бойындағы эстетикалық көзқарастар құндылығын тұжырымдай жеткізу және эстетикалық категорияларды мысалдар арқылы дәлелдей көрсетудің маңыздылығы зор.

Олжас Сүлейменовтің поэтикалық мұрасын зерделеуде В. Т. Абишева, Н. М. Джусупов, М. М. Әуезов, Л. Вознесенский, А. С. Нурахинова, Л. Мартынов, Р. И. Утепова, Н. Ю. Вербовский, Э. Т. Какильбаева, Б. Г. Каирбеков, Н. Т. Какишева, А. М. Мусаев, Л. Аннинский, С. Марков, Б. Слуцкий, М. Б. Амалбекова, У. К. Калижанов, С. Н. Машкова сынды

Отандық және шет елдік ғалымдар нәтижелі еңбектер ұсынып келеді. Ғалымдар зерттеуі ақын поэзиясының көпқырлылығы, стилистикалық және көркемдік ерекшелігі, еңбектерінің тарихи ерекшелігі, өлеңдердердегі ұлттық идея, ақынның шығармашылық портреті, идеясы мен мазмұны, көпмәдениеттілік, шет елдік ақындармен шығармашылық үндестігі сияқты өзекті бағыттарды қамтиды. О. Сүлейменовтің өлеңдері Францияда «La Nouvelle critique», «Les lettres françaises» атты француз әдеби журналдары мен газеттерінің беттерінде жарық көрді. 1972 жылы «Change» журналында «Маймыл жылы» поэтикалық жинағынан алынған өлең топтамалары А. Вознесенский және Р. Рождественскийдің «Бірақ, поэзия...» атты антологиясымен қатар жарық көрді. Құрастырушы және аудармашы Л. Шнитцер үш ақынның шығармашылық үндестігін атап өтіп, кітаптың алғы сөзінде «О. Сүлейменовтің әсерлі поэзиясының түпнұсқасына поэзиялық тұжырымдаманың өткір модернизмді мен ежелгі шығыс даналығы, сезімнің мөлдірлігі, ойлардың тереңдігін қоршайтын парадокстардың сұлулығы және ирония астарлы адамгершілік тән...» деп атап өтті [2, 54]. Ақын бұл басылымнан кейін француз әдебиетінде зор танымалдылыққа ие болды. Шығармалары баспасөз беттерінің қызығушылығын тудырып, 1973 жылы «Monde» газетінде француз журналисі Анн Филипптің О. Сүлейменовпен сұхбаты жарияланды. Сұхбатты ақын: «Менің ұраным, яғни, біздің ұранымыз өткеннің тереңдігі, болашақтың биіктігі. Осы векторлардың идеалды қиылысу нүктесіне жеткенде, біз мәдениеттің идеалды күйіне жетеміз» деген асқақ ақындық пікірімен қорытылады [3, 74].

Қазақ ақыны поэзиясының эстетикалық және философиялық мәнін зерттеуге ден қойған АҚШ зерттеушісі Р. Абазов өзінің «Green Desert. The Life and Poetry of Olzhas Suleimenov» атты еңбегінде: «Ақын – әрдайым қоғам қайраткері, оның посткеңестік мәдениеттегі орны өлең мотивтеріндегі адамның көңіл-күйі мен адам тәжірибесін білдіруге қабілеттілігімен айқындалады. Ол ауқымды әдебиетші» деп көрсетті [4, 66].

Осы тұста Олжас Сүлейменовтің шығармаларының қазақ тіліне аудару мәселесі жайлы айта кету орынды. Ақын өлеңдерінің алғашқы аудармалы жинағы 1972 жылы жарық көрді. С. Ақатаевтың аудармасында «Атамекен», «Арғымақтар», «Аз и Я» туындылары қазақ оқырмандарына жол тартты. Прозалық және ғылыми аудармалар сапалы жасалған, түпнұсқамен барабар жеткізілген. 2006 жылы А.Егеубайдың алғы сөзімен «Дайк-пресс» баспасынан шыққан «Қыш кітабы» және Қадыр Мырзалиев аударған екі томдық «Таңдамалы өлеңдер жинағы» орыс тіліндегі үш буынды: анапест, амфибрахий, дактиль немесе бес-алты тармақты иамбус, хореймен жазылған өлеңдер қазақ тіліне сәтті аударылған. Олар қазақтың классикалық он бір және Абай енгізген сегіз аяқты жолымен ырғақты, дыбыстық және

монотониясымен үндесе жеткізілген. Аудармашылардың түпнұсқа мәтіндерімен мұқият жұмыс істегені сезіліп, поэтикалық өлшемдерді қатаң сақтағаны аңғарылады. Олжас Сүлейменовтің шығармашылығы қазақ тілді оқырманға жетіп, ақынның күрделі дүниетанымы мен эстетикалық талғамын тереңірек тануға ықпал етті. Бұл тұста аудармашы-ақындар Әбіш Кекілбаев, Қадыр Мырза Әлі, Асқар Сүлейменов, Асқар Егеубаев, Ұлықбек Есдәулетов, Советқазы Ақатаев, Тасқара Азамат, Иса Әділ Алмат, Ерлан Жүніс, Қуаныш Жұмабек сынды ақындар еңбегін атап өту қажет.

Әлемнің жеке бейнесінде, сұлулық тезаурусында эстетикалық категориялар мен сұлулық құндылықтарының иерархиясын анықтау жүреді. Біз индукциялық әдіске сүйенеміз, оған сәйкес өлең мәтіні тұтас құрылым ретінде қарастырылып, талдау негізінде ақынның көркемдік таным ақиқатына жету жолындағы эстетикалық дүниетанымын: талғамы мен бағалауын, күйзелісі мен қуанышын, идеяларын, жеке ойдан жалпы қорытынды тұжырымға келу қажет.

Нәтижелер мен талқылау

Олжас Сүлейменов поэзиясы – бұл ХХ ғасырдағы ақындар шығармашылығының интернационалдық сипатының жарқын үлгісі, сондай-ақ әлемдік әдебиетте өзіндік орын алған бірегей ақын. Ақынның поэзиясы да оның өз тұлғасы сияқты көп қырлы. Өлеңдері философиялық және өзіндік жаңалыққа толы. Әр тіркестің астарында күрделі сезім, терең эстетикалық толғам жатыр.

Эстетика – сұлулықты зерттейтін ғылым. Сұлулықты тану оның категориялары арқылы, ал таныту – өнер арқылы жүзеге асады. Эстетикалық категория – адамның жан әлемі үшін қажеттіліктен туындайтын зат пен құбылыстың материалдық өлшемі.

Олжас Сүлейменовтің болмысты зор эстетикалық талғаммен қабылдауы – эстетикалық категориялардың оның шығармаларында теориялық мағынада көрініс табуына ықпал етті. Мысалы, сұлулық, асқақтық, тәкаппарлық, биіктік, нәзіктік, үйлесімдік, әділеттілік сынды объективтілік түсінік қалыптасты. Кеңес дәуірінің әдебиет сыншысы Николай Ровенскийдің пікірінше, О. Сүлейменов поэзиясы екі эстетикалық мәдениеттің, орыс және қазақтың тоғысқан тұсында дүниеге келген [5, 91]. Әлемнің әр түкпірінде қолжетімді және түсінікті бола түскен ақын шығармашылығы саяси сенімдері мен этникалық тегіне қарамастан әр адамның жүректеріне еніп, ортақ мәдени қазынаға айналды. Оның поэзиясы әлем әдебиетінің халықаралық сипатының жарқын мысалы болып табылады. Сол себепті де О. Сүлейменов есімін К. Кулиев, Р. Гамзатов, М. Кәрім, Д. Кугульдинов сияқты әр ұлттың саңлақтарымен қатар атауға болады. О. Сүлейменовтің өлеңдері мен поэмалары ағылшын, француз, неміс, испан, чех, поляк,

словак, болгар, венгр, моңғол және түрік тілдеріне аударылған. Шет ел баспагерлері мен әдебиеттанушылары О. Сүлейменовтің өлеңдері мен поэмаларын, кітаптары мен ғылыми еңбектеріне жаңаша баға берді, қазақ ақынының әдебиет пен ғылымдағы ізашарларымен параллельді қарастырып, оның зерттеулерін кең ғылыми контекстке енгізді. Ақын поэзиясындағы терең эстетикалық талғам мен көзқарастың тек ұлттық бағытта ғана емес, әлемдік деңгейде қалыптасуында оның шет елдік әдебиетпен терең сусындап, мәдениетімен етене жақын болуының ықпалы зор. О. Сүлейменов шығармаларын орыс тілінде жазғанымен, тәкаппар, намысшыл, өр халықтың ұлы, қазақтың ақыны болып қала береді. Оның шығармалары халықтық бейнелері мен идеялар рухын қамтитын поэтикалық сөз дәстүрімен терең байланыста. Көшпенді бабалардың рухани негіздерін поэтикаландыру, туған жердің тарихына деген ұлы сүйіспеншілік, өткеннің энергетикалық ағымына ену, рухани құндылықтар мен қазіргі адамның ойлау шекарасын ажырату – осының бәрі О. Сүлейменовті халықтық тамыры ақын ретінде сипаттайды. Поляк ғалымы Евгениуш Чаплевич О. Сүлейменов шығармашылығының осындай ерекшелігін: «Өз туындыларын тек орыс тілінде жазса да, О. Сүлейменов қазақ болып қала береді. Уақыттың шекарасының қазіргі және посткеңестік кезеңінде дәстүрлі өлшемді, өз халқының асыл дәстүрін халықаралық және континентаралық жалпыадамзаттық деңгейге көтеру міндеттемелерін алып, оны ешкім ойламаған жомарттықпен орындады» [6, 54] деп бағалады. Ақын қазақ халқының келбеті мен мінезіндегі, өнері мен өн бойындағы сұлулық пен әсемдікті бойына жинап алған ерекше тұлға. Оның поэзия әлемі – тұнып тұрған сұлулықтың әлемі. Ақынның асқақ үні, ұтымды эстетикалық көзқарасы қалай аңғарылады? Ықшам, сезімтал, сергек болып келетін жырларының астарында қандай эстетикалық тұжырым жатыр? Ақын поэзиясы несімен сұлу? Несімен ерекше? Жауап іздеп көрейік. Алмастай өткірлігімен, кіршіксіз тазалығымен сұлу. Еркіндігімен, шынайылығымен сұлу. Ықшамдылығымен, өлшемділігімен, біртұтастығымен сұлу. Ақын поэзиясы – асқақ сезімдердің жиынтығы. Өлеңнің тақырыбынан бастап асқақтық байқалады. «Земля, поклонись, человеку!» (Адамға табын, жер енді!) Міне, нағыз пафос! Міне, нағыз асқақтық! Батылдық! Бір өлеңімен-ақ ақынның қоғамдық-әлеуметтік идеалы анықталып, әлемдік поэзиядан ойып тұрып орын алды. Бұл өлең бүкіл адамзаттың әнұранына айналды. Өлеңнің «Нет Востока и Запада нет, есть Восход и Закат» атты жолдары ғарыш аппараттарын дәл осылай қайтадан атау алуына қызмет етті.

«Қыш кітабындағы» келесі жолдар бейне ақынның өзін бейнелейтіндей. «...Әр адамның өз жұлдызы тұр пісіп, / Сол үзілмек, / Солай тағдыр құрылысы. / Қалғиды әлем, / Қорылдаған тобырдан / Ғасыр сайын / Бас көтерер бір кісі.» (ауд. Қадыр Мырза Әли) Оның көзқарастары әрқашан радикалды. Ол тұрақты

пікір білдіруден қорықпады. Әрқашан өз көзқарасын қорғады. Егер ол сияқты адамдар болмаса, біздің қоғамды қандай күйде болатынын елестету қиын. Өйткені, Олжас Омарұлы зиялы қауымның Мемлекеттік үлгісі, ең алдымен өз халқына қамқорлық жасап, замандастарына планеталық сананы сіңіруге тырысатын мәртебелік және символдық тұлға [7, 32].

Олжас Омарұлы – ғасырлық құбылыс, ол өзінің озық сана-сезімі мен дарыны арқылы нағыз феномендік тұлғаға айналды. Ол арнайы эстетика ғылымына арналған еңбек жазбағаны белгілі. Әйтсе де, ақынның әсемдікке, сұлулыққа деген эстетикалық көзқарасы мен талап-талғамы өлеңдерінен айқын аңғарылады. Мысалы, «Кактус» поэмасын алайық. Өлеңнің басты қақтығысы екі кейіпкердің қарама-қайшылығынан тұрады. Әңгіме Аман және Жаппас атты екі кейіпкер атынан өрбиді. Д.М. Молдавскийдің 1966 жылы жарық көрген «Дала, өлеңдер және уақыт» мақаласында: «Сүлейменовтің «Кактус» өлеңінде кейіпкер жас жігіт өте сезімтал. Ол әділеттілікпен жеңіске жетуі керек екенін біледі. Этикалық нормалардан ауытқу оған апат сияқты көрінеді» деді [8, 43]. Ал, белгілі әдебиет зерттеушісі М. Қаратаев өзінің «Поэтикалық батыллықтың диалектикасы» атты мақаласында, екі ақын арасындағы тартысқа «жігерлі диалог» деп атау берді [9, 112]. Поэмадағы ақын кейіпкерлерінің тартысы – автордың ішкі арпалысы мен ойларының тартысынан туындағаны анық.

Олжас Сүлейменов өз шығармаларында эстетиканың негізгі категориясын, атап айтқанда әсемдік категориясын ашуға және оны негіздеуге үлкен назар аударады. Ақынның пікірінше, әсемдік – бұл адамның тәндік және рухани сұлулығының көрінісі. Оның эстетикасында әсемдік пен пайдалылық біртұтастықта көрсетілген. Олар үйлесімді қосылған, бір-бірінен ажырамайды.

Ғашықпын,

Сұлулыққа ғашықпын мен.

Сұлулық қымбат маған ашық күннен.

Сол үшін,

Өзім мақтап,

Өзім даттап,

Миын да жаратқанның ашыттым мен [10, 65]

Өлеңде автордың нәзік сезімі мен сұлулыққа құштарлығы анық байқалады. Ақынның табиғат алдындағы пәк перзенттік мінезі сезіледі. Біресе, «мақтап», біресе «даттап» табиғатқа деген адал махаббатын жеткізуге тырысқанын байқатады. Бұл – аударманың түпнұсқадан ерекшелігін байқатады. Өлеңнің табиғатына терең түсіну үшін екі нұсқаны да қатар оқыған абзал. Ақынның ой екі өлеңде де бір-бірімен астасып, толықтырылып, оқырманын терең қабылдауына жол ашады.

О. Сүлейменов іздеген эстетикалық категориялар шеңбері оның туған халқына, еліне, жеріне деген асқақ сезімінен бастау алады. Өлеңдердегі айналайын, домбыра, дала, тау, құз, көшпенділік, бөрілік, табын, арғымақ, рух, шабандоз т.б. халықтық түсінікті ассоциациялайтын сөздердің жиі кездесуі ақындағы эстетикалық ұғымның ең алғаш халықтық негізде қалыптасқанын көрсетеді.

*Степь не любила высоких гор,
Плоская степь
Не любила торчащих деревьев.
Я на десять столетий вперед
Вам бросаю укор,
О казахи мои, молодые и древние!..
Степь тянула к себе
Так, что ноги под тяжестью гнулись... [10, 213]*

Ақын туған даласын үлкен сүйіспеншілікпен, нәзіктікпен және перзенттік жауапкершілікпен жырлайды. Дархан даланың барлық әсемдігі оның тебіреніске толы өлеңдерінде көрініс тапты.

*Ой, какая женщина! Косы по земле!
В сторону смущенно
Смотрит старый конь.*

Солнечные пятна шириной в ладонь... [10, 218] деп жырлайды «Жара» атты өлеңінде. Сылдырап аққан арықты жағалай кешіп бара жатқан бозбалаға шаң басқан алма ағашы астында, құшағын айқара ашқан ұйқыдағы ару бейнесі ерекше әсерлі көрінеді. Оған арудың алақанына түскен күннің сәулесі де емес, оның жерде жатқан бұрымы әсерлі болып тұр. Ақын сұлулықты «бұрым» деталі арқылы сәтті жеткізе білген. Егер өлеңді «Алма ағашы астындағы бұрымды ару» деп қана елестетсек, сонда да, сұлулықты айшықтап тұрған бір ғана көрініс бұрым ғана екенін көреміз. Қазақ ұғымында өте қастерлі болып саналатын бұрым ұғымы ақын өлеңінде де сұлулықтың басты өлшеміне айналған. Сұлулықты әсерлі жеткізу үшін ақын қарама-қайшы категория қолданған. Мысалы, «Бұрымның» жанында бозбалаға иісі аңқыған алма ағашы да «шаң басқан» қалыпты көрініс болып көрінеді. Бұрымдының сұлулығынан тіпті жылқының да көзі тайып, *в сторону смущенно смотрит старый конь* деп суреттейді. Бұл өлеңде сұлулықтың символы бұрым болса, ұсқынсыздық категориясы *шаң басқан арық* және *кәрі жылқы* бейнесінде суреттелген.

Ақын өлеңдеріндегі *ана, әйел* образындағы сұлулық «*Помнишь, первые сказки мои*» атты өлеңінен көреміз. Ақын анасының сыйға тартқан ең алғашқы сыйлығы – кітабын аса құнды естелік ретінде сағынышпен еске алады. Кітаптағы ертегілерді құмарлана оқуға кіріскен бала тіпті түнде

де тығылып оқуға кіріскен. Перзентке деген махаббат, мейірім, жылулық, жанашырлық сезімдері өлеңдегі ана бейнесін айшықтап, сұлуландыра түскен. Ақын адам баласының бойында болатын алуан түрлі сезімді бір ғана өлеңге сыйдырып, «*Моя добрая мама, родная моя, / вспоминай – прозревал твой послушный, упрямый мальчишка*» [10, 146] деп асқақ сағынышпен, ақындық жүрекпен, нәзік сәбилік сезіммен жырлайды. Ақынның нәзік жандылықтың сұлулығын суреттейтін өлеңдері «*Детство, сады, зной*», «*Ты горда*», «*Женщина*», «*Из окна отеля*», «*Эхо сказки*», «*Слава, женщина, Вам!*» сынды өлеңдерінде байқалады.

Ақынның әр өлеңінен сұлу өлең өлшемін, сәтті ұйқас қолданысын, сұлу сөздерді және тәтті ойларды, ұтымды тұжырымдарды байқау қиын емес. Ақынның әр өлеңі сұлулық әлемінің бір бөлшегі. Сондықтан оның әрқайсысы әлі де мұқият зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды

Олжас Сүлейменов поэзиясындағы эстетикалық көзқарастар мен эстетикалық категорияларды зерделеу барысында келесідей қорытындыға келеміз. Ақын бойындағы эстетикалық тәрбие, қалыптасқан эстетикалық болмыс, тума талант және білім кеңістігі оның әлемдік масштабтағы туындыларды дүниеге әкелуге себеп болды.

Ақынның шығармашылығымен жаңа ғасыр оқырмандары сусындап, оны талдауға және тануға әлі де тырысып келеді. Тәуелсіздіктің жас ұрпақтары және шет елдік зерттеушілер ақынның жаңа қырлары мен шығармаларындағы көзқарастарға заманауи баға беруде. Ақынның поэтикалық мұралары түбі жоқ терең қазына, жыл өткен сайын құндылығы арта түседі. Ақын шығармашылығының өміршеңдік құпиясы – оның шығармаларының эстетикалық құндылығының жоғарылығында.

Қорыта келгенде, О. Сүлейменов поэзиясы - тарихи және заманауи көзқарастағы сұлулық өлшеміне лайық және өз оқырмандарына заманауи көзқарастағы эстетикалық тұжырым жасауға ықпал ете алатын өміршең поэзия. Эстетикалық ойлары менталдық қайта жаңғыру кезеңінен өткен қазақ ақынының стихиялық поэтикасы әлем әдебиетіндегі эстетикалық поэзияның жарқын үлгісі болып қала бермек.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. [Мәтін] – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 776.

2 **Voznesenski, J. A., Rozdestvenski, R. I., Suleimenov, O.** Mais la poésie. [Мәтін] – Paris: Aged’homme, 1972. – 132 p.

3 **Anne Philipe**. Le pragmatisme gêne de la poésie «Le Monde». [Мәтін] – 1973, 29 Mars. – P. 18.

4 **Abazov, R.** Grenn Desert. The Life and Poetry of Olzhas Suleimenov [Мәтін]– N.Y.: Cognella Publishing, 2011. 269 б.

5 **Ровенский, С.** «Простор» 14 апреля 1978. № 7. С. 7–12.

6 Әл-Фараби атындағы ҚМУ-інің О. Сүлейменовтің ғылыми-зерттеу лингвистикалық орталығы. «О. Сүлейменовтің шығармашылығы және ұлттық сана-сезім мәселелері» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. 05–06 мамыр, 2016 ж. 5 б.

7 **Каратаев, М.** Дialectика поэтических дерзаний. Алма-Ата: Жазушы, 1987.

8 **Молдавский, Д.** Степь, стихи и время. Звезда. 1966. № 3. С. 179.

9 **Чаплевич, Е.** Современная казахская эпопея Олжаса Сулейменова. «Мир Олжаса Сулейменова». [Мәтін]– Караганда, 2015. – 21–28 б.

10 **Сулейменов, О.** Собрание сочинений в 7 томах. Сост. и вступ. ст. Сафара Абдулло. [Мәтін] – Алматы: «Атамұра», 2004. – 344 с.

References

1 **Kabdolov, Z.** Soz oneri. [The Art of Speech][Text]– Almaty: «Kazakh University», 1992. – P. 77.

2 **Voznesenski, J. A., Rozdestvenski, R. I., Suleimenov, O.** Mais la poésie. [Text]– Paris: Aged'homme, 1972. – P. 132.

3 **Anne Philipe**. Le pragmatisme gêne de la poésie «Le Monde». [Text]– 1973, 29 Mars. – P. 18.

4 **Abazov, R.** Grenn Desert. The Life and Poetry of Olzhas Suleimenov [Text] – N.Y.: Cognella Publishing, 2011.– P. 269

5 **Rovensky, S.** Prostor [Space] [Text] April 14, 1978. – No. 7. – P. 7–12.

6 Al-Farabi atyndagi KМУ-inin O. Suleimenovtin gylım-zertteu linguistikalyk ortalygy. «O. Suleimenovtin shygarmashylygy zhane ulttyk sana-sezim masseleri» atta Halykaralyk gylım conference materialdary. [Creativity of O. Suleymenov and issues of national consciousness] [Text] 05–06 мамыр, 2016. – P. 5.

7 **Karataev, M.** Dialectika poe'ticheskikh derzaniy [Dialectics of poetic daring]. [Text]. – Alma-Ata : Zhazushy, 1987.

8 **Moldavsky, D.** Step', stikhi i vremya [Steppe, poems and time] [Text] Star. – 1966. – No. 3. P. 179.

9 **Chaplevyevich, E.** Sovremennaya kazakhskaya e'popeya Olzhasa Sulejmenova. Mir Olzhasa Sulejmenova [The modern Kazakh epic of Olzhas

Suleimenov. The World of Olzhas Suleimenov]. [Text] – Karaganda, 2015. – P.21–28.

10 **Suleimenov, O.** Sbranie sochinenij v 7 tomakh [Collected works in 7 volumes] [Text] Comp. and the introductory article by Safar Abdullo.– Almaty: «Atamura», 2004. – P. 344.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*Г. А. Абылкасимова¹, К. Т. Тулебаева²

^{1,2}Алихан Бокеев университет,

Республика Казахстан, г. Семей

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ В ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

В статье рассматривается вопрос об эстетических взглядах и понятии эстетических категорий в стихах казахского поэта Олжаса Сулейменова, писавшего свои произведения на русском языке. Основная задача состоит в том, чтобы сопоставить эстетические взгляды поэзии поэта с устоявшимися научными представлениями о красоте. В качестве объекта исследования были взяты стихотворения поэта.

В стихах многогранного поэта проявляется национальный и интернациональный подход к миру прекрасного. Вероятно, этому способствует знакомство поэта с национальной и европейской эстетической культурой. Автор дифференцирует эстетические взгляды поэта и определяет его роль в мировой литературе. Он пытается раскрыть систему и особенности употребления эстетических категорий в поэзии.

В исследовательской работе использовался метод повествования, анализа и индукции. Метод индукции позволяет сделать общий вывод на основе индивидуальных эстетических выводов поэта. Автор пытался глубоко проникнуть во внутренние переживания, вкусы, оценки, мысли и мечты поэта. Автор нашел основные эстетические категории красоты и возвышенности в поэзии Олжаса Сулейменова и обосновал их примерами.

Научные исследования в познании мира красоты творчества поэта ставят своей основной целью следующие вопросы: дифференциация существующих взглядов на жанр стихов, раскрывающих мир прекрасного; определение основных эстетических идей, извлеченных из

собственных притязаний поэта на мир красоты и поэзии; нахождение эстетических категорий в поэзии поэта и доказательство их конкретными примерами.

В статье уделяется внимание истории преподавания красоты, его проблемам и задачам, категориям, связи эстетики с искусством, а также мнению ученых, изучающих поэзию О. Сүлейменова в научном плане. Автор акцентирует внимание на противоречивых мнениях и в заключение по-новому подходит к стихотворениям поэта.

Ключевые слова: многогранный поэт, поэзия, индукция, аргымак, эстетика, эстетический подход, эстетические категории, возвышенность, красота

*G. A. Abylkassimova¹, K. T. Tulebyaeva²

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.

Material received on 08.09.22.

AESTHETIC CATEGORIES AND AESTHETIC PERSPECTIVES IN THE POETRY OF OLZHAS SULEIMENOV

The article talks about the aesthetic views and the concept of aesthetic categories in the poems of the Kazakh poet Olzhas Suleimenov, who wrote his works in Russian. The main task is to compare the aesthetic views of the poet's poetry with the established scientific concepts of beauty. The poet's poem were taken as the object of research.

The multifaceted poet's poems show a national and international approach to the world of beauty. The poet's familiarity with the national and European aesthetic culture probably contributes to this. The author differentiates the poet's aesthetic views and defines his role in world literature. He tries to reveal the system and features of the use of aesthetic categories in poetry.

The method of narration, analysis and induction was used in the research work. The method of induction makes it possible to make a general conclusion based on the poet's individual aesthetic conclusions. The author tried to delve deeply into the poet's inner feelings, tastes, evaluations, stress, ideas and dreams. The author found the main aesthetic categories of beauty and sublimity in Olzhas Suleimenov's poetry and proved them with examples.

Scientific research in recognizing the world of beauty of the poet's work sets the following issues as the main goal. Differentiation of existing

opinions on the genre of poems that reveal the world of beauty. Determining the poet's own claim to the world of beauty and the main aesthetic ideas extracted from the poems. Finding aesthetic categories in the poet's poetry and proving them with concrete examples.

The article focuses on the history of the teaching of beauty, its problems and tasks, categories, and the connection of aesthetics with art, as well as the opinion of scientists studying O. Suleimenov's poetry in a scientific sense. The author focuses on controversial opinions and concludes with a new approach to the poet's poems.

Keywords: multifaceted poet, poetry, induction, argymak, aesthetics, aesthetic approach, aesthetic categories, sublimity, beauty.

<https://doi.org/10.48081/PBTI6470>

***М. О. Ақабеева**

Әлихан Бөкейхан университеті,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

МЕДИАДИСКУРС ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Мақалада лингвистикалық зерттеулердегі медиадискурс ұғымы, зерттелуі, медиадискурс түрлері қарастырылады. Медиадискурсты талдау мәселелері, жаңалықтар дискурсы, жарнама дискурсы, PR дискурстар; ақпараттық, аналитикалық, публицистикалық дискурстар, идеологиялық дискурстар және т.б. дискурс түрлері мен олардың бір-бірінен айырмашылықтары туралы сөз болады.

Зерттеуде медиадискурстық талдаудың ақиқатты баяндау, оны интерпретациялау, қабылдаушының санасына ықпал ету, оқиганы бағалау, болжау тәрізді сипаттары дәйектеледі.

Медиадискурстың мақсаты оның белгілі бір пәндік салаға қатысты белгілі бір модальділікте болуын білдіреді. Медиадискурс аясына оның тақырыптық және семантикалық «өзегін» құрайтын ұғымдар кіреді.

Медиадискурсты зерттеудегі негізгі мәселелер сараланып, оларға медиамәтін деңгейінде мағынаның құрылуы, шындыққа қатысты орындалатын дискурсивті әрекет, дискурсты ұйымдастырудағы коммуниканттардың адресат және адресант топтарының құрылуы т.б. мәселелерді жатқызады. Сонымен қатар мақалада медиадискурстың өмір сүру формасы болып табылатын медиамәтіндердің ерекшеліктері сипатталады. Мақала авторы медиадискурсты зерттеудің негізгі мәселелерін, медиадискурстың мақсаттарын саралай келе, медиадискурс - БАҚ саласындағы өнімдер мен процестердің жиынтығы болып табылатын дискурс нысандарының бірі деген тұжырым жасайды

Кілтті сөздер: медиа, медиакөшім, медиадискурс, медиамәтін, бұқаралық коммуникация, лингвистика, дискурсивті әрекет, коммуникативті жағдаят, адресант, адресат

Кіріспе

Медиадискурс – бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын дискурс. Зерттеушілер медиадискурсты дискурстың функционалды тұрғыда анықталған түрі деп есептейді.

М. Р. Желтухина медиадискурсты «бұқаралық ақпарат құралдары арқылы білдірілген прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа факторлармен біріктірілген, оқиға аспектісінде қабылданатын, әрекетті білдіретін, әлеуметтік-мәдени өзара әрекеттестікке қатысатын және коммуниканттар санасының механизмін көрсететін вербалды немесе вербалды емес, ауызша немесе жазбаша мәтін» деп анықтайды» [1, 174].

Т. Г. Добросклонская «Медиалингвистика: БАҚ тілін зерттеудің жүйелі тәсілі: қазіргі ағылшын тіліндегі медиа» атты еңбегінде медиадискурсты БАҚ саласындағы сөйлеу әрекетінің өнімдері, олардың өзара әрекеттесуі мен процестерінің жиынтығы ретінде қарастырады [2, 42].

Бүгінгі таңда медиадискурс ұғымы екі түрлі көзқарас бойынша тұжырымдалады. Біріншісіне сәйкес, медиадискурс тек бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық саласына тән сөйлеу-ойлау әрекетінің ерекше түрі болып табылады. Екінші көзқарас бойынша, медиадискурс бұқаралық ақпарат кеңістігіндегі әлеуметтік-мәдени тақырыптарға бағытталған сөйлеу және ойлау әрекеті деп түсініледі.

Материалдар мен әдістер

Шетелдік және отандық зерттеулерде дискурсты анықтаудың құрылымдық, функционалды және тақырыптық деп аталатын негізгі үш тәсілі белгіленген. Медиалингвистика шеңберіндегі медиадискурстарды зерттеуде аталған үш тәсіл де қолданылады, бұл бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөйлеу әрекетінің ерекшеліктерін жан-жақты айқындауға мүмкіндік береді. Біз медиадискурсты зерттеудің функционалды тәсілін қолдандық.

Зерттеушілер медиадискурстың саяси медиадискурс, діни медиадискурс, ғылыми медиадискурс тәрізді түрлерін ажыратады. «Медиадискурстың аталған түрлерінің бір-бірінен өзгешеліктері мен айырым белгілерін ажырату белгілі бір дискурс параметрлерінің модификацияларына сәйкес жүзеге асады – әртүрлі лингвистикалық тәсілдер мен оларды қолданудың түрліше коммуникативті жағдайлары дискурс түрлерін анықтауға өз әсерін тигізеді» [3, 246].

Медиадискурстың кез келген түрі, яғни ол саяси, діни, педагогикалық және басқа түрі болсын, олардың барлығы бұқаралық коммуникация саласында жүзеге асырылатындықтан, БАҚ шығаратын дискурс түрі деп танылады. «Институционалды дискурстың түрлері бұқаралық ақпаратты өндіру, беру және түсіндіру бойынша салыстырмалы түрде тұрақты тәжірибелер жиынтығын қажет етеді. Біз медиадискурсты бұқаралық ақпарат

кеңістігіндегі тақырыптық бағытталған, әлеуметтік-мәдени шартты сөйлеу және ойлау әрекеті деп түсінетін екінші көзқарасты қолдаймыз. Дискурстың бұл түрінің негізгі айырмашылығы – бұл белгілі бір білімді өндірумен, вербалды және ақыл-ой әрекетінің нәтижесінде объектілер мен олардың бейнелерін бағалаудан басқа, ол білімнің қалай аударылатыны туралы түсінік тудырады» [4, 97].

Медиадискурстың басты функциясы – оқиғалар мен құбылыстар жайында мәлімет беру, ақпаратты жеткізу. Осы тұрғыдан келгенде медиадискурстың басты функциясын делдалдық функция деп есептеуге болады.

Медиадискурстарда әртүрлі ақпараттар берілуі мүмкін, мысалы саяси және ойын-сауық, оқиға және жарнама т.б.

«Медиадискурсты талдау көбінесе мынадай болжамдарға негізделеді: ақиқат өмір туралы білім мен идеялар, шындықты әртүрлі санаттарға классификациялаудың қорытындысы; «әлем бейнесі» және оның берілу тәсілдері тарихи-мәдени контекспен айқындалады; білім тек қабылдау және таным үдерісінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қарым-қатынас нәтижесінде пайда болады; әлеуметтік қарым-қатынасқа дискурсивті және нақты әлеуметтік-мәдени нәтижелерден тұрады» [5, 233].

Қорыта айтқанда, медиадискурсты талдау, біріншіден, бұқаралық коммуникация кезінде ақпараттарды құрастыру және жеткізу үдерісінің маңызды мәселелерін ажыратуды, екіншіден, медиа контекстің мазмұнын ашуды мақсат етеді.

Мазмұн мен форманың тұтастығы ретінде түсінілетін медиадискурс коммуникативті жағдаяттарға қалыпқа келтіруші, реттеуші қызметін атқарады: БАҚ-тың кез келген дискурсивті кеңістігі нені айтуға болады немесе нені түсінуге болатынын көрсететін өрістің бір түрі болып табылады. Осыған байланысты мынадай тұжырым жасауға болады: коммуникативті-танымдық, сөйлеу-ойлау әрекеті ретіндегі медиадискурс барысында бұқаралық коммуникация субъектілері шындықты сипаттау мен тақырыптандыру нормаларын қалыптастырады.

Нәтижелер мен талқылау

Дискурс жүзеге асырылатын медиакеңістіктің жанрлық және функционалдық ерекшеліктеріне қарай оның мынадай түрлерін ажыратуға болады: жаңалықтар дискурсы, жарнама дискурсы, PR дискурстар; ақпараттық, сараптамалық, көсемсөз дискурстары, идеологиялық дискурстар және т.б.

«Бұқаралық ақпарат құралдарының функционалдық (және соған байланысты жанрлық) модификациялары медиадискурстың түрлерін

ажырату үшін маңызды болса, олар бір-бірінен тұлғалық және мағыналық сипаттарына сәйкес ажыратылады» [6, 159].

Медиадискурстың мақсаттарын былайша жіктеп көрсетуге болады: ақиқат құбылысты баяндау, оны интерпретациялау, қабылдаушының қызметін реттеу, қабылдаушының санасына ықпал жасау, ақиқат құбылысқа баға беру, болжау т.б.

Осындай мақсаттарына байланысты медиадискурс түрлері бір-бірінен ерекшеленеді. Мәселен, жарнамалық медиадискурс бағалауды өзгертуге, аудитория арасында белгілі бір әрекеттерге ықпал ететін белгілі бір көзқарастарды қалыптастыруға бағытталған болса, онда оның барлық мазмұны осы мақсатқа бағындырылатыны анық, ал жаңалық медиадискурсының мазмұны басқа мақсаттарына (жағдайды сипаттау) байланысты ерекшеленеді.

Екіншіден, медиадискурстың мақсаты оның белгілі бір пәндік салаға қатысты белгілі бір модальділікте болуын білдіреді. Медиадискурс аясына оның тақырыптық және семантикалық «өзегін» құрайтын ұғымдар кіреді.

Медиадискурсты зерттеудегі негізгі мәселелер: медиамагистр деңгейінде мағына қандай жағдайда және қандай құралдармен құрылады? Шындыққа қатысты орындалатын дискурсивті әрекет дегеніміз не – дискурс шындықты бейнелей ме, өзгерте ме, жоққа шығара ма, растай ма немесе түсіндіре ме? Дискурсты ұйымдастыру көмегімен коммуниканттардың адресат және адресат топтары қалай құрылған? Кімнің сөйлеу құқығы бар және бұл құқық қалай заңдастырылған? Объектілердің жіктелуі және олар туралы пайымдаулар («қалыпты – қалыптан тыс», «қабылданатын – қабылданбайды» т.б. критерийлер бойынша) қалай жүргізіледі? Ал соңғы және жалпы нәтижеде: әлеуметтік-мәдени мағыналар тіл, мәтін, дәлелдеу және стиль деңгейінде қалай бекітіледі?

Ғалым Қ. Есенова дискурстық талдауға қажетті шарт ретінде: «жағдаятқа және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторлар, сондай-ақ коммуниканттардың мақсат-ниеттері басшылыққа алынуы тиіс» [7, 32] деген ұсыныс айтады.

Дискурстық талдау мәтіннің лексикалық бірліктері мен құрылымдық ерекшеліктерін талдауды ғана емес, мәтінді кім жазғаны, қай уақытта, қай жерде, кімге арнағанын, жазу мақсатын, жазушының нормативтік принциптерін, идеологиялық, бағалаушылық көзқарасын анықтауды көздейді. Дискурстық талдауда мәтін авторының мақсатын айқындаудың рөлі ерекше, себебі оның әлеуметтік-саяси бағыты мен көзқарасы, принциптері тілдік тұлғаның мазмұнын түзіп, дара стилін қалыптастыруға әсер етеді [8, 143].

Дискурс түріне қарай онда мәтіннің белгілі бір түрлері басым болуы мүмкін. Тезис түріндегі мәтіндер жарнамалық және саяси БАҚ дискурстарына

тән, ал нарративтілік публицистикалық, кейде жаңалықтар дискурстарына тән сипат болып табылады.

Медиадискурстың өмір сүруінің негізгі формасы – медиамәтін, ол бір жағынан – әлеуметтік реттеу, екінші жағынан – бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы коммуникация мақсатында жасалған ауызша сөйлеу туындысы.

«Дискурс – ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін – ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым» [9, 52].

Медиамәтін – әртүрлі медиа салаларында: газетте, радиода, теледидарда, интернетте қолданылатын мәтін түрі.

Я. Н.Засурский «Редакторлық айдар: конвергенция контекстіндегі медиатекст» атты мақаласында медиамәтіннің жаңа коммуникациялық өнім екенін атап көрсетеді. Ол әртүрлі медиа құрылымдардың – сөздік, визуалды, дыбыстық, мультимедиялық және газеттер, журналдар, радио, теледидар және т.б. қамтитын медиакеңістіктің бір бөлшегі болып табылады [10, 4].

«Медиамәтін» терминін екі тұрғыда қарастыруға болады: 1) медиамәтін – БАҚ жүйесінде қызмет ететін және белгілі бір медиаарна арқылы берілетін мәтін; 2) медиамәтін – бұқаралық коммуникацияның үш жаһандық ішкі жүйесінің жиынтығы: журналистика, PR және жарнама, олардың әрқайсысының өзіндік ерекше белгілері мен сипаттамалары бар [11, 43].

Кез келген медиамәтіннің маңызды элементтерінің бірі тақырып болып табылады, өйткені автор оны оқуға шақыратын материалға алушының назарын аударады. Зерттеушілер атап өткендей, бүгінгі күні тақырып мәтіннен тыс және белгілі бір дербестікке ие сөйлеу элементі ретінде қабылданады: ол эмоционалды әсерді қалыптастыруға қатысады, бағалаушы және экспрессивті рөлді орындайды.

Газет тақырыптары мынадай белгілермен сипатталады: жеделдік, публицистика, жанрлық сәйкестік. Мәтін тақырыбының сан қырлы функциялары болады.

Мәтін тақырыбының атауыштық функциясы. Мәтіннің тақырыбы оның басты және ең маңызды бөлігі екені белгілі. Себебі мәтін тақырыбының атауыштық функциясының арқасында біз, мысалы, жаңалықтар мақалаларын жарнамадан ажырата аламыз.

Графикалық ерекшелік функциясы. Ол экстралингвистикалық құралдар арқылы іске асады. Публицистикалық мәтінді ұйымдастырудың шрифті және визуалды компоненттері; әртүрлі жаңалықтарды оқшаулауға және ажыратуға көмектеседі.

Ақпараттық функция. Осы функцияның арқасында айдар мақаланың мазмұны туралы негізгі ақпаратты адресатқа жинақталған түрде жеткізе алады.

Прагматикалық функция. Бұл функцияны пайдалана отырып, біз айдар мазмұнының алушыға қандай әсер ететінін, оның қандай эмоциялар тудыратынын көре аламыз – таңдану, ашу, қорқыныш және т.б.

Жарнамалық функция. Бұл функция журналистің оқырманды ақпаратты белгілі бір қабылдауға бейімдеуге ұмтылуынан көрінеді; Жарнамалық функция басым болатын тақырыптар қысқа, тартымды, көлемді мәлімдемелер болып табылады.

Болжамдық функция. Болжамдық функция реципиенттің тақырыпқа сүйене отырып, оның санасында мәтінді болашақта оқудан кейін түсінуді қамтамасыз ететін «проекция» түрін құру қабілетінде көрінеді. Жоғарыда айтылғандай, оқырманды қызықтыру үшін тақырып тартымды, есте қаларлық болуы керек. Ол үшін журналистер сан алуан әдіс-тәсілдерді қолданады – олар цитата негізінде тақырып құрастырады, сұхбаттан үзінді жасайды, түрлі стильдік құралдарды (метафоралар, эпитеттер, ирониялар және т.б.) пайдаланады.

Қорытындылар

Қорыта келгенде, қазіргі БАҚ интеллект деңгейі, танымдық базасы және алынған ақпаратты түсіндіру қабілеті әртүрлі кең аудиторияға бағытталған.

Бұқаралық коммуникация саласында жүзеге асырылатын дискурстың кез келген түрі медиадискурс болып саналады. Тілдік бірліктер, сөйлеу әрекеттері мәтін бірліктерін құрайды, ал мәтіндер медиадискурстың бірліктері ретінде қызмет етеді. Бір жағынан олар дискурсивті тәжірибенің нәтижесі болса, екінші жағынан оның құралдары болып табылады.

Медиамәтін деп бұқаралық ақпарат құралдары саласында қызмет ететін (газеттік мақала, радиохабар, телехабар және т.б.), бұқаралық аудиторияға бағытталған және арнайы БАҚ тілінде жазылған мәтін түсініледі. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы кең көлемде таралатын медиамәтіндер әлемнің медиа суретімен сипатталатын ерекше шындықты құрайды.

Пайдаланылған деректр тізімі

1 **Желтухина, М. Р.** Тропологическая суггестивность массмедиаального дискурса: о проблеме речевого воздействия тропов в 4 языке СМИ. Монография. М.: Ин-т языкознания РАН. 2003. 656 с

2 **Добросклонская, Т. Г.** Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ: современная английская медиаречь. М.: Наука, 2008. – 264 с.

3 **Зарецкая, Е. Н.** Риторика: Теория и практика речевой коммуникации. 4-е изд. М.: Дело, 2000. 480 с.

4 **Иссерс, О. С.** Стратегия речевой провокации в публичном диалоге // Русский язык в научном освещении. 2009. №. 2. С. 92–104.

5 **Кожемякин, Е. А.** Дискурсный подход к изучению институциональной культуры. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – 244 с.

6 **Полонский, А. В.** Современный медиадискурс: ключевые идеи и слова // Русский язык в современном медиапространстве. М-лы Междунар. науч.-практ. конф. – Белгород: БелГУ, 2009. – С. 151–160.

7 **Есенова, Қ. Ө.** Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): филол.ғыл.докт. ... дисс. – Алматы, 2007. – 345 б.

8 **Мұратова, Г. Ә.** Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол.ғыл.д-ры...дисс. автореф. – Алматы, 2009. – 62 б.

9 **Әбікенова, Г. Т., Кәріпжанова, Г. Т.** Мәтін және дискурс // ПМУ Хабаршысы. Филологиялық сериясы. № 2. 2018. – 52–53 бб.

10 **Засурский, Я. Н.** Медиатекст в контексте конвергенции / Я. Н. Засурский // Вестник Московского ун-та. Серия 10: «Журналистика». No 2. 2005. С. 3-6.

11 **Шестеркина, Л. П., Лободенко, Л. К.** Базовые подходы к созданию универсального медиатекста в интернет-СМИ // Вестник ЮУрГУ. Серия: Лингвистика. No2. 2013. С. 42–46.

References

1 **Zheltuhina, M. R.** Tropologicheskaya suggestivnost massmedialnogo diskursa: o probleme rechevogo vozdeystviya tropov v 4 yazyike SMI [Tropological suggestiveness of mass media discourse: on the problem of the speech impact of tropes in the 4th media language] Monografiya. M.: In-t yazyikoznaniya RAN. 2003. 656 s

2 **Dobroslonskaya, T. G.** Medialingvistika: sistemnyiy podhod k izucheniyu yazyika SMI: sovremennaya angliyskaya mediarech. [Media linguistics: a systematic approach to the study of the language of the media: modern English media speech] M.: Nauka, 2008. – 264 s.

3 **Zaretskaya, E. N.** Ritorika: Teoriya i praktika rechevoy kommunikatsii. 4-e izd.[Rhetoric: Theory and practice of verbal communication. 4th ed.] M.: Delo, 2000. 480 s.

4 **Issers, O. S.** Strategiya rechevoy provokatsii v publichnom dialoge [The strategy of verbal provocation in public dialogue]. Russkiy yazyik v nauchnom osveschenii. 2009. № 2, S. 92–104.

5 **Kozhemyakin, E. A.** Diskursniy podhod k izucheniyu institutsionalnoy kulturyi. [Discourse approach to the study of institutional culture] – Belgorod: Izd-vo BelGU, 2008. – 244 s.

6 **Polonskiy, A. V.** Sovremenniy mediadiskurs: klyuchevyye idei i slova. [Modern media discourse: key ideas and words] Russkiy yazyik v sovremennom mediaprostranstve. Materialy Mezhdunar. nauch.prakt. konf. – Belgorod: BelGU, 2009. – S. 151–160.

7 **Esenova, K. O.** Kazyirgyi kazak media-matyinyinyin pragmatikasyi (kazak baspasoz materialdaryi negyizyinde) [Pragmatics of modern Kazakh media text (based on Kazakh press materials)] filol.gyl.dokt. ... diss. – Almaty, 2007. – 345 b.

8 **Muratova, G. A.** Abaydyin tyildyk tulgasyi: diskurstyik taldaу men kontseptualdy zhuyesi [Abai's linguistic personality: discursive analysis and conceptual system] filol.gyl.d-ryi...diss. avtoref. – Almaty, 2009. – 62 b.

9 **Abikenova, G. T., Karipzhanova, G. T.** Matin zhane diskurs [Text and discourse] PMU Habarshyisi. Filologiyalyk seriyasyi. No 2. 2018. – 52–53 bb.

10 **Zasurskiy, Ya. N.** Mediatekst v kontekste konvergentsii [Mediatext in the context of convergence] Vestnik Moskovskogo un-ta. Seriya 10: «Zhurnalistika». No 2. 2005. S. 3-6.

11 **Shesterkina, L. P., Lobodenko, L. K.** Bazovyye podhody k sozdaniyu universalnogo mediateksta v internet-SMI [Basic approaches to the creation of a universal media text in the Internet media] Vestnik YuUrGU. Seriya: Lingvistika. No2. 2013. S. 42–46.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*М. О. Акабаева

Alikhan Bokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

МЕДИАДИСКУРС КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассматриваются понятие, исследование, виды медиадискурса в лингвистических исследованиях. Проблемы анализа новостного, рекламного, PR-дискурса; информационные, аналитические, публицистические, идеологические дискурсы и др. типы дискурса и их отличия. В статье определены цели медиадискурса, как реальность медиадискурса и его интерпретация, регуляция деятельности адресатов (например, принуждение или

ограничение), воздействие на сознание адресатов (например, предложение), оценка, предсказание и др.

Цель медиадискурса – иметь определенную модальность по отношению к той или иной предметной области. В сферу медиадискурса входят концепты, составляющие его тематическое и смысловое «ядро».

Анализируются основные проблемы изучения медиадискурса, к которым относятся смысловая организация медиатекста, дискурсивные действия, совершаемые по отношению к действительности, формирование групп коммуникантов при организации дискурса и др. вопросы.

Также в статье описываются особенности медиатекстов, которые являются формой выражения медиадискурса. Анализируя основные вопросы исследования медиадискурса, автор приходит к выводу, что медиадискурс – это одна из форм дискурса, представляющая собой совокупность продуктов и процессов в сфере медиа.

Ключевые слова: медиа, медиaprостранство, медиадискурс, медиатекст, массовая коммуникация, лингвистика, дискурсивное действие, коммуникативная ситуация, адресат, адресат

*М. О. Akabaeva

Alikhan Bukeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.
Material received on 08.09.22.

MEDIA DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCH

The article deals with the concept, research, types of media discourse in linguistic research. Problems of analysis of news, advertising, PR-discourse; informational, analytical, journalistic, ideological discourses and other types of discourse and their differences. The article defines the goals of media discourse as the reality of the media discourse and its interpretation, regulation of addressees (for example, coercion or restriction), influence on the consciousness of the addressees (for example, asentence), evaluation, prediction, etc.

The purpose of media discourse is to have a certain modality in relation to a particular subject area. The sphere of media discourse includes concepts that make up its thematic and semantic «core».

The main problems of studying media discourse are analyzed, which include the semantic organization of the media text, discursive actions performed in relation to reality, the formation of groups of communicants in the organization of discourse, and other issues.

The article also describes the features of media texts, which are the way of life of media discourse. Analyzing the main questions of the study of media discourse, the author comes to the conclusion that media discourse is one of the forms of discourse, which is a set of products and processes in the field of media.

Keywords: media, media space, media discourse, media text, mass communication, linguistics, discursive action, communicative situation, addressee.

<https://doi.org/10.48081/LDBR4193>

***С. Ж. Ереалиева¹, Е. Б. Асанбаева², Б. Ж. Сарыбаева³**

¹Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

³Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ӘЛЕМНІҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ИНТЕРНЕТ ДИСКУРС: ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ МӘСЕЛелері

Мақала қазіргі тіл білімінде кеңінен түсіндіріліп жүрген «әлемнің тілдік бейнесі», «әлемнің ұлттық бейнесі», «әлемнің құндылық бейнесі» құбылыстарының ерекшеліктерін зерделеуге арналған. Авторлар мәселені ашып, тіл мен мәдениет, тіл мен ұлттық құндылық сияқты категориялардың байланысын сипаттайды. Зерттеудің мақсаты – әлемнің тілдік бейнесінің сипаттамалық ерекшеліктерін саралау, сонымен қатар әлемнің ұлттық тілдік бейнесінің өзіндік өзгешелігін қарастыру. Жұмыста әлемнің тілдік бейнесінің күрделі табиғаты туралы жалпы тіл білімінде қалыптасқан ғалымдардың көзқарастары сипатталып талданады, аталған ұғым-түсініктер түйінделді. Солардың негізінде авторлар тарапынан шығарылған өзіндік анықтамалар ұсынылып, пайымдаулары жан-жақты ашылып көрсетілді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері виртуалды коммуникациядағы қажетті критерий болып табылатын ұлттық менталитетті терең түсінуге мүмкіндік береді. Мәтіннің жаңа түрін зерттеу дәстүр арқылы қайта құрылатын виртуалды тілдік тұлғаның портретін жасауға көмектеседі, әлемнің қарапайым тілдік бейнесін тұжырымдамалық тұрғыда зерделеу мәтін материалында ұсынылған әлем бейнесінің құндылық аспектісіне қызығушылық тудырады. Виртуалды тілдік тұлға ұлттық мұра мен мәдениеттің тасымалдаушысы болып табылады. Өйткені ол мәтіндерде көрінетін өзіндік дүниетанымы мен стереотиптері бар белгілі бір лингвомәдени қоғамдастыққа жатады.

Кілтті сөздер: әлемнің тілдік бейнесі, ұлттық құндылық, виртуалды қарым-қатынас, интернет дискурс, виртуалды тілдік тұлға.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала ҚР БЖҒМ қолдауы негізінде, АР13068417 «Қазақ лингвомәдениетінің аксиологиялық доминанттары: дәстүр және жаңашылдық (күнделікті виртуалды қарым-қатынас материалдары негізінде)» жобасы шеңберінде орындалды.

Кіріспе

Зерттеудің өзектілігі антропоорталықтық парадигмаға енетін қазіргі тіл білімі ғылымының әлемнің тілдік, ұлттық және құндылық бейнесінің феномендеріне қызығушылығына, қарым-қатынастың жаңа форматы – интернет-коммуникацияның және, тиісінше, қарапайым жазбаша сөйлеудің әр алуандығын білдіретін мәтіндердің (блог, түсіндірме және т.б.) жаңа түрінің пайда болуына байланысты. Мәтіннің жаңа түрін зерттеу дәстүр арқылы қайта құрылатын виртуалды тілдік тұлғаның портретін жасауға көмектеседі, әлемнің қарапайым тілдік бейнесін тұжырымдамалық тұрғыда зерделеу мәтін материалында ұсынылған әлем бейнесінің құндылық аспектісіне қызығушылық тудырады.

Виртуалды кеңістікте қоғам өзінің қажеттіліктерін ауызша және жазбаша қарым-қатынас түрлері арқылы жүзеге асырады. Сонымен қатар ол ғалымдарға, соның ішінде лингвистерге зерттеу объектісіне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік берді, ғылыми жаңалықтар ашуға негіз болды.

Зерттеу нысаны: әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық бейнесі түсінігі (феномені), интернет дискурстың лингвомәдени және лингвоаксиологиялық ерекшеліктері.

Зерттеу мақсаты: әлемнің тілдік бейнесі мен әлемнің ұлттық бейнесі арақатынасының өзекті мәселелерін зерттеу, интернет дискурстың лингвомәдени және лингвоаксиологиялық ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- интернет-лингвистика, лингвомәдениеттану, аксиологиялық лингвистика салаларындағы зерттеушілердің теориялық жұмыстарын зерделеу;

- әлемнің тілдік бейнесі, әлемнің ұлттық және құндылық бейнесі феноменін салыстыру және сипаттау;

- интернет дискурстың лингвомәдени және лингвоаксиологиялық ерекшеліктерін айқындау.

Материалдар мен әдістер

Аталған нысанды зерттеу үшін тіл білімінде жарық көрген ғылыми еңбектер дереккөз ретінде пайдаланылды және оларды жүйелі түрде ұсынуда әдеби шолу, теориялық материалды контекстік талдау, салыстырмалы, жалпылама, сипаттамалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қай тіл болмасын әлемді тұжырымдаудың белгілі бір әдісін пайдаланылады. Тіл адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесу тәжірибесін көрсетеді және оның жалпы тұтастығында әлемнің тілдік бейнесін құрайды [1].

«Әлемнің тілдік бейнесі» терминін Л. Вайсгербер ұсынған. Ол әр тілде тіл тасымалдаушыларының әлемге деген айрықша көзқарасы суреттеледі деп есептейді [2, 111–112 бб.].

Бүгінгі күні тіл білімінде «әлем бейнесі» терминіне қатысты ғалымдар тарапынан бірқатар анықтама жасалғаны белгілі. В. И. Карасиктің пікірінше, «әлем бейнесі – бұл ұжымдық санадағы шындық бейнелерінің тұтас жиынтығы ... және зат пен құбылыс кластары туралы логикалық түрде қалыптасқан жалпы ой жайындағы түсініктер» [3, 88 б.].

Әлемнің тілдік бейнесі – бұл «тұтас және көп бөлшектегі әлем ретінде бар нәрсенің бейнесі тілдік комбинация құралдары арқылы жүзеге асырылатын халықтың ғасырлар бойындағы тәжірибесі. Өзінің құрылымында және тілмен ұғынылатын байланыстарында білдіретін бөліктері, біріншіден, адамның материалдық және рухани тұрмыс-тіршілігі, екіншіден, оның барлық қоршаған ортасы: кеңістік пен уақыт, жанды және жансыз табиғат, адам жасаған мифтер мен қоғам саласы» [4, 15 б.].

Әлем бейнесін қалыптастыруға адамның психикалық іс-әрекетінің барлық аспектілері, сезімдерден, қабылдаулардан, идеялардан бастап, жоғары формаларға – адамның ойлауы мен өзін-өзі тануына дейін қатысатындықтан, адамда әлем бейнесін қалыптастыруға байланысты кез келген үрдісті анықтайтын қандай да болмасын әрекет сөзсіз сәтсіздікпен аяқталады. Адам әлемді сезінеді, оны пайымдайды, сіңіреді, таниды, түсінеді, түсіндіреді, суреттейді және бейнелейді, онда тұрады, елестетеді. Әлем бейнесі дүниетанымның, дүниені пайымдаудың, дүниені түсінудің, дүниені қабылдаудың әртүрлі актілерінде пайда болады [5, 21 б.].

«Әлем бейнесі» терминінің синонимі «әлем моделі» термині болуы мүмкін. Әлем моделі – бұл адамдар интеграциясының өзегі, адам өмірінің әртүрлі салаларын, олардың өзара байланысын үйлестіру құралы. Әлем моделі шындықтың тұтас бейнесі ретінде адамның дүниетанымы мен дүниеге көзқарасының барлық әрекеттеріне делдал болады. Сонымен қатар бір адам әлемнің бірнеше моделінің тасымалдаушысы бола алады:

ғылыми, діни, саяси, экономикалық және т.б. Осылайша, әлем моделінің екіжақтылық сипаты, яғни ол бір уақытта жеке және әлеуметтік құбылыс екендігі анықталады.

Әлем моделінің мәдениетпен тығыз байланысты екендігі де маңызды, сондықтан ол барлық тілдік этностар үшін бірдей емес. Демек, әр тілде өз әлемінің ерекше бейнесі бар және мәлімдемені ұйымдастырған кезде мұны ескерген абзал. Сонымен қатар бүгінгі күні Интернеттің пайда болуымен байланысты әлем бейнесінің жаңа түрі көрініс тапты деп айтуға болады. Осыған орай адам санасында әлемнің виртуалды бейнесі қалыптасады.

Қысқасы, әлемнің тілдік бейнесінің құрамдас бөліктеріне мыналар жатады: а) шындықты қабылдау моделі (сызбасы) – білім жиынтығы; б) халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі (таным нәтижесі); в) тілде көрініс табуы; г) адамды әлемдегі белгілі бір қатынасқа бағыттауы («Біздің дүниетанымымыз әлемнің тілдік бейнесінде ішінара тұтқында болады»); д) уақыт өте өзгергіштігі; е) ұлттық ерекшелігі («Әр тіл оның тасымалдаушыларының дүниетанымын анықтайтын және олардың әлем бейнесін қалыптастыратын ұлттық, өзіндік жүйені қамтиды»); ж) әлемнің ғылыми бейнесінен айырмашылығы бар қарапайым бейне [6, 67 б.].

Ю. Д. Апресянның түсінігінше, әлемнің тілдік бейнесі ғылыми бейнеге дейінгі сипатқа ие. Ол қарапайым, күнделікті санаға негізделеді және әлемнің қарапайым бейнесі деп аталады. Өйткені ол әлемнің ғылыми көзқарасынан көптеген мәселелерімен ерекшеленеді [7, 6–7 бб.].

Осы негізде әлемнің екі бейнесі анықталады: қарапайым және ғылыми. Әлемнің қарапайым бейнесінде лингвомәдени қоғамдастықтың қарапайым санасын сипаттайтын қабылдаудың заттық тәсілі басым. Оның басты ерекшелігі – бағалау сипаты, өйткені әлем әрдайым қажеттілік призмасы арқылы қабылданады. Осылайша, қоршаған әлем, оның бейнесі жеке адамның санасында көрінеді және тілдік бірліктерде бекітіледі. Тиісінше, әлемнің бейнесі тіл түрінде ұсынылады, алайда нақты сол болып табылмайды.

Кей ғалымдар әлемнің қарапайым моделі өзінің көріністерінде күрделілігі бойынша әлемнің ғылыми бейнесінен кем түспейді және кей кезде одан да асып түседі деп есептейді. Өркениеттің қазіргі дамуы әлемнің ғылыми және қарапайым бейнелерінің жақындасуына әкелді. Бұл құбылыстың маңызды алғышарттарына жаһандандудың жалпы дамуы, БАҚ пен виртуалды әлемнің әлемнің ғылыми көрінісін таратуға әсері; заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қолдану; осы құбылыстармен тікелей байланысы бар интеграциялық қозғалыстар сияқты факторлар жатады. Алайда жақындасу толық біріктіруді білдірмейді, өйткені орталық салаларда әлемнің ғылыми және қарапайым бейнелері өте қатаң концептуалды және формальды-тілдік ядроларды құрайды. Олар, сөз жоқ, өзара ерекшеленеді.

Жетілудің кез келген кезеңі (қарапайым немесе ғылыми) танымдық тәжірибенің нәтижелерін жеке және әлеуметтік аспектілерде әлемге (ортаға, шындыққа) саналылық / бейсаналық бейімделу үшін қолдануды қамтиды.

Ю. Д. Апресян әлемнің тілдік бейнесін анықтау мәселесі туралы ойын былай білдіреді: «Әр табиғи тіл әлемді қабылдау мен ұйымдастырудың (тұжырымдаудың) белгілі бір тәсілін көрсетеді. Ондағы берілетін мағына барлық тіл тасымалдаушыларына міндетті болып табылатын ұжымдық философия ретінде біртұтас көзқарастар жүйесіне айналады. Бұл тілге тән шындықты тұжырымдау тәсілі ішінара әмбебап әрі ұлттық сипатқа ие болып келеді. Сондықтан әртүрлі тілдің тасымалдаушылары әлемді өз тілдерінің призмасы негізінде басқаша түрде көре алады. Екінші жағынан, көп жағдайда әлемнің тілдік бейнесі «ғылыми» бейнеден өзгеше және «қарапайым» болып келеді. Сонымен қатар тілде көрініс тапқан қарапайым түсініктер ғылыми бейнеден гөрі күрделі және қызықты болуы да мүмкін. Мысалы, бұл қатарға адамның ішкі әлемі туралы түсініктер жатады. Олар мыңдаған жылдар бойы ондаған ұрпақ интроспекциясының тәжірибесін көрсетеді және осы әлемге сенімді бағыттаушы бола алады...» [7, 348–349 бб.].

Әлемнің тілдік бейнесі осы тілді тасымалдаушы адамдар дүниетанымының ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсетеді. Тіл өзінің мағыналары мен олардың ассоциациялық жүйесі арқылы әлемнің ұлттық-мәдени түстердегі концептуалдық моделін суреттейді» [8, 177 б.].

Әлемге деген ұлттық көзқарас кез келген зерттеушіні қызықтыратыны сөзсіз. Өйткені біреудің ұлттық дүниетанымын түсіну мүмкін емес, бірақ түсіну процесі кезінде оған жақындауға болады. Себебі әлемнің ұлттық бейнесі әр халықтың ойлауында тұжырымдалады. Бұл тұжырымдама әлемнің жалпы моделін қалыптастыру аясында жүзеге асады және әлем бейнесін қоршаған шындықтан жеке адам қабылдаған сигналдарды қайта кодтау нәтижесінде білдіреді. Әлемнің бейнесі әмбебап және ұлттық болып табылады. Егер әлем моделін зат түрінде ұсынса, онда оның құрылымы көптеген халықтар үшін бірдей болуы мүмкін, бірақ шындық әрдайым әртүрлі болады.

Әлемнің ұлттық бейнесі халық дүниетанымының өзіндік өзгешелігі мен ұлттық-мәдени ерекшелігінде жүзеге асырылатын белгілі бір халықтың тарихи тәжірибесін көрсетеді. Бұл көзқарас тілде, әдебиетте, жазбаша дискурста байқалады, адамдардың сөйлеуінде көрінеді.

Г. Д. Гачевтің пайымдауынша, әлемнің ұлттық бейнесі үш деңгейден тұрады: ұлттық кеңістік, тіршілік, тіл; ұлттық сипат, ұлттық жан; ұлттық ойлау қабілеті, әлемді бейнелеу тәсілі, болмысқа көзқарас, құндылықтар иерархиясы. Әр дәуір өз бейнелерін жасайды [9, 7–81 бб.].

Әлемнің құндылық бейнесін анықтау және зерттеу үшін белгілі бір тілдік қоғамдастыққа арналған маңызды концептілерді айқындау қажет. Ол қандай да бір тілдік тұлғаның, сондай-ақ ұжымның (біздің жағдайда виртуалды қарым-қатынасқа қатысушылардың) құнды түсініктер жүйесін қалыптастырады. Әлемнің құндылық бейнесін модельдеу арқылы мәтінде оларды қолдану жиілігімен анықталатын кілтті сөздер әдісін пайдалана отырып, бұндай концептілерді ажыратуға болады. Аталған кілтті сөздер бір-бірімен топтасып, әлемнің бейнесі деп аталатын жүйе ретінде әрекет ететін белгілі бір концептілердің құрылымын құрайды. Тілдік тұлғаның құндылық көзқарастарын анықтау үшін мәтіндік қызмет процесінде пайда болатын тұжырымдамалық өрісті қарастыру қажет.

В. И. Карасик әлемнің құндылық бейнесінің келесі ерекшеліктерін анықтайды: 1) тілдегі әлемнің құндылық бейнесі жалпы адамзаттық және арнайы бөліктерді қамтиды. Бұл бейненің арнайы бөлігі объектілердің әртүрлі номинативті тығыздығына, объектілердің әртүрлі бағалау біліктілігіне, құндылықтардың әртүрлі комбинаторикасына байланысты; 2) тілдегі әлемнің құндылық бейнесі заңды, діни, моральдық кодекстермен, жалпы қабылданған тұжырымдармен, әдеттегі фольклорлық және белгілі әдеби сюжеттермен өзара байланысты бағалау пікірлері түрінде қайта құрылады; 3) бағалау пайымдаулары арасында қосу және ассоциативті қиылысу қатынастары байқалады, соның нәтижесінде тиісті мәдениеттің құндылық парадигмаларын орнатуға болады; 4) әлемнің құндылық бейнесінде осы мәдениет үшін маңызды мағына, құндылық доминанттары бар, олардың жиынтығы тілде жалғастырылатын және сақталатын мәдениеттің белгілі бір түрі құрылады; 5) әлемнің құндылық бейнесі белгілі бір тіл мәдениеті аясында әр текті білім болып табылады, өйткені әртүрлі әлеуметтік топтар түрлі (кейде қарама-қарсы) құндылықтарға ие болуы мүмкін; 6) әлемнің құндылық бейнесі ұжымдық, сонымен қатар жеке санада да өмір сүреді [10].

Әлемдік модель мәдениетпен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн, сондықтан ол барлық лингвомәдениет үшін әмбебап болып табылмайды. Демек, әр тіл өзіндік әлем бейнесінен тұрады және оны мәтінді қабылдау және мәтін сөзжасамында ескеру қажет. Сонымен қатар бүгінгі таңда интернеттің дамуымен байланысты әлем бейнесінің жаңа түрі қалыптасқанын мойындау керек. Сондықтан әлемнің виртуалды бейнесі деп аталатын әлемнің тағы бір бейнесін жасауға мүмкіндік туды.

Д. А. Попова мен Е. С. Сальникова түсіндірмеші өзінің негізгі ұжымдық құндылықтары мен оған әлемнің белгілі бір бейнесі бар тілдік тұлғаға тән құндылықтарды өзіндік дискурсты тудыратын контексте бағалау тәжірибесіне бағытталған деп санайды. Нәтижесінде, субъект-түсіндірмеші өзінің түсіндірмелерін – ішкі түсінік, норма, стандарт пен

талаптар желісінде, жақсылық пен жамандық туралы, әділеттілік, пайда әкелу, ізгілік, қадір-қасиет, сұлулық және т.б. әлеуметтік, прагматикалық, моральдық, эстетикалық құндылықтары туралы жеке көзқарасын жүйелей отыра саралап, өзінің дискурсивті әлемін жасайды. Онда ол үшін маңызды концептілер – аксиологемалар болып табылады [11, 231 б.].

А. А. Калашникова орыс тілді блогер әлемінің тілдік бейнесін, оған сәйкес адам менталитеті үшін қандай да бір негізгі концептіні талдау арқылы оның белгілі бір тілге тән дәрежесіне қарамастан, тілде көрінетін түсініктердің тұтас жүйесін қайта құруға болатынын қарастырады. Оның пікірінше, концепт – «ақыл-ойда көрініс тапқан әлем құбылысымен байланысты психикалық құрылым». Бұл көпөлшемді семантикалық білім, онда тек концептуалды ғана емес, сонымен қатар бейнелі және құндылық мәселелері де бар [12, 231 б.].

Қысқасы, компьютерлік-делдалдық қарым-қатынас пен тұлғааралық диалогте виртуализациялаудың ықпалына ұшыраған виртуалды тілдік тұлғаның танымдық деңгейінің өзгеруін байқауға болады. Бұл виртуалды кеңістіктегі тілдік тұлға болмысы ретінде әлемнің тілдік бейнесі веб-логтің дискурсивті сипаттамаларына ұшырай отырып өзгереді деп айтуға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Әлемнің лингвомәдени құндылық бейнесін зерттеудің теориялық талдауына сүйене отырып, белгілі бір тілдік қоғамдастық үшін маңызды концептілерді зерделеуге назар аударылды. Олар жеке тілдік тұлғамен қатар, ұжымдық, біздің жағдайда виртуалды тілдік тұлғаның құндылық компоненттер жүйесін береді. Мұндай концептілерді анықтау үшін мәтін сөзжасамында оларды қолдану жиілігі принципімен ерекшеленетін кілтті сөздер әдістемесін қолдана отырып, әлемнің құндылық бейнесін модельдеу арқылы жүзеге асырылады. Топтастыру арқылы олар әлем бейнесінің бөлігі болатын белгілі бір концептілер өрісін құрайды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1. Кубрякова, Е. С. О современном понимании термина «концепт» в лингвистике и культурологии // Реальность, язык и сознание. Международный межвузовский сборник научных трудов. – Вып. 2. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2003. – С. 67–75.
2. Вайсгербер, Й. Л. Родной язык и формирование духа. – М., 1993. – 112 с.
3. Карасик, В. И. Язык социального статуса. – М., 2002. – 477 с.

4. Шведова, Н. Ю. Результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания. – №1. – М., 1999. – С. 3–16.

5. Серебренников, Б. А. Предисловие // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 212 с.

6. Маслова, В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

7. Апресян, Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. Т. 2. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 349 с.

8. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

9. Гачев, Г. Д. Национальные образы мира. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 432 с.

10. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 205 с.

11. Попова, Д. А., Сальникова, Е. С. Ценностная ориентация цифровой личности в жанре интернет-комментария // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – № 5. – Нижегородск, 2019. – С. 230–234.

12. Калашникова, А. А. К вопросу о языковой картине мира русскоязычного блогера // Lingua mobilis. – № 7 (26). – 2010. – С. 52–60.

References

1. Kubryakova, E. S. O sovremennom ponimanii termina «koncept» v lingvistike i kul'turologii [On the modern understanding of the term «concept» in linguistics and cultural studies] // Reality, language and consciousness. International interuniversity collection of scientific papers. – Issue. 2. – Tambov: Publishing House of TSU named after G.R. Derzhavin, 2003. – P. 67–75.
2. Weisgerber, Y. L. Rodnoj yazyk i formirovanie duha [Native language and the formation of the spirit]. – М., 1993. – 112 p.
3. Karasik, V. I. Yazyk social'nogo statusa [The language of social status]. – М., 2002. – 477 p.
4. Shvedova, N. Yu. Rezul'taty, poluchennyye v rabote nad «Russkim semanticheskim slovarom» [Results obtained in the work on the «Russian Semantic Dictionary»] // Questions of Linguistics. – №. 1. – М., 1999. – P. 3–16.
5. Serebrennikov, B. A. Predislovie [Foreword] // The role of the human factor in the language: Language and picture of the world. – М.: Nauka, 1988. – 212 p.
6. Maslova, V. A. Lingvokul'turologiya [Linguoculturology]. – М.: Academy, 2001. – 208 p.

7. **Apresyan, Yu. D.** Integral'noe opisanie yazyka i sistemnaya leksikografiya [Integral description of the language and systemic lexicography]. – Т. 2. – М.: Languages of Russian culture, 1995. – 349 p.

8. Rol' chelovecheskogo faktora v yazyke: yazyk i kartina mira [The role of the human factor in language: language and picture of the world] / ed. ed. B. A. Serebrennikov. – М.: Nauka, 1988. – 216 p.

9. **Gachev, G. D.** Nacional'nye obrazy mira [National images of the world]. – М.: Publishing Center «Academy», 1998. – 432 p.

10. **Karasik, V. I.** Yazykovoj krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. – Volgograd: Change, 2002. – 205 p.

11. **Popova, D. A., Salnikova, E. S.** Cennostnaya orientaciya cifrovoy lichnosti v zhanre internet-kommentariya [Value orientation of the digital personality in the genre of Internet commentary] // Bulletin of the Nizhny Novgorod University named after N. I. Lobachevsky. – №. 5. – Nizhegorodsk, 2019. – P. 230–234.

12. **Kalashnikova, A. A.** K voprosu o yazykovoj kartine mira russkoyazychnogo bloggera [To the question of the language picture of the world of a Russian-speaking blogger] // Lingua mobilis. – №. 7 (26). – 2010. – P. 52–60.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*С. Ж. Ергалиева¹, Е. Б. Асанбаева², Б. Ж. Сарыбаева³

¹Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

³Павлодарский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ЦЕННОСТНАЯ КАРТИНА МИРА И ИНТЕРНЕТ ДИСКУРС: ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Статья посвящена изучению специфики феномена «языковой картины мира», «национальная картина мира», «ценностная картина мира», получившего в последнее время широкую интерпретацию в современном языкознании. Автором освещается проблема и прослеживается связь таких категорий, как язык и культура, язык и ценность. Цель исследования состоит в описании характерных черт языковой картины мира, также рассматривается своеобразие национальной языковой картины мира. В работе излагаются взгляды

некоторых ученых на сложную природу языковой картины мира, даются толкования данного понятия, с учетом которых автором было сформулировано собственное определение. Результаты проведенного исследования дают возможность глубокого понимания национального менталитета, что является необходимым критерием в виртуальной коммуникации. Изучение нового типа текста помогает создать портрет виртуальной языковой личности, который реконструируется с помощью традиций, концептуальных исследований образа обыденной языковой картины мира, интересом к ценностному аспекту картины мира. Изучение нового типа текста помогает создать портрет виртуальной языковой личности, который реконструируется с помощью традиций, концептуальных исследований образа обыденной языковой картины мира, интересом к ценностному аспекту картины мира, представленной в текстовом материале. Виртуальная языковая личность является носителем национального наследия и культуры, поскольку принадлежит определенному лингвокультурному сообществу, обладающему своим мировоззрением и стереотипами, которые проявляются в текстах.

Ключевые слова: языковая картина мира, национальная ценность, виртуальная коммуникация, интернет дискурс, виртуальная языковая личность.

*S. Zh Yergaliyeva¹, E. B. Asanbaeva², B. Zh. Sarybaeva³

¹Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

³Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

NATIONAL VALUE PICTURE OF THE WORLD AND THE INTERNET DISCOURSE: THE PROBLEM OF INTERACTION

The article is devoted to the study of the specifics of the phenomenon of «Language picture of the world», «National picture of the world», «Value picture of the world», which have recently received a wide interpretation in modern linguistics. The author highlights the problem and traces the connection between such categories as language and culture, language and value. The purpose of the study is to describe the characteristic features

of the linguistic picture of the world, and the originality of the national linguistic picture of the world is also considered. The paper presents the views of some scientists on the complex nature of the language picture of the world, gives interpretations of this concept, taking into account which the author formulated his own definition. The results of the study provide an opportunity for a deep understanding of the national mentality, which is a necessary criterion in virtual communication. The study of a new type of text helps to create a portrait of a virtual linguistic personality, which is reconstructed with the help of traditions, conceptual studies of the image of an ordinary linguistic picture of the world, and interest in the value aspect of the picture of the world presented in the text material. A virtual linguistic personality is the bearer of national heritage and culture, since it belongs to a certain linguocultural community that has its own worldview and stereotypes that are manifested in texts.

Keywords: linguistic picture of the world, national value, virtual communication, Internet discourse, virtual linguistic personality.

FTAMP 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/RCAO2310>

***Қ. Т. Жанұзақова¹, Ж. А. Байбатшаева²**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИСТІК ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Мақалада бүгінгі қазақ әдебиетінің тәуелсіздік кезеңіндегі постмодернистік прозаның әдеби формалары мен даму ерекшеліктері әлемдік әдеби үдерістің дамуы аясында талданады. Әлемдік әдебиеттануда XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ерекше назарға іліне бастаған постмодернистік туындылардың басты белгілері мен көркемдік ерекшеліктері шетелдік ғалымдар еңбектері негізінде пайымдалды. Қазақ әдебиетінде де соңғы жылдары постмодернистік тенденцияның көп талқыға түсіп, талас тудыра алғаны анық. Ұсынылып отырған мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қазақ прозасында жаңаша бағыт-бағдарымен танылған постмодернист жазушылар – Д. Нақыповтың «Круг непла», А. Жақсылықовтың «Сны окаянных» романдарындағы постмодернистік белгілердің қызметі, мазмұндық, құрылымдық қасиеттері мен мәтіннің композициялық ерекшеліктері қарастырылады. Бұл тенденцияның қазақ әдебиетіндегі көрінісін қарастыру барысында тарихи-салыстырмалы, герменевтикалық, интертекстуалдық талдау әдістері негізге алынды. Постмодернизмдегі шығармашылық еркіндік пен әдеби үдерістегі жаңашылдығы сипатталады. Постмодернистік мәтіннің негізгі бағыт-бағдарын, поэтикалық табиғатын айқындауда шетелдік, отандық зерттеушілер еңбектері басшылыққа алынды. Әр түрлі психоаналитикалық теориялар мен тәжірибелер, когнитивтік әдебиеттану, мәтін философиясы және деконструктивизм тұрғысынан автор, кейіпкер мен оқырман арасындағы қарым-қатынас әдістері ашылады. Сондай-ақ, авторлық және оқырмандық қарым-қатынастың үйлесуі, мәтіннің прагматикасы зерттеледі.

Кілтті сөздер: модернизм, постмодернизм, әдеби процесс, постмодернистік мәтін, постмодернистік ирония, интертекст.

Кіріспе

Көркемөнер көкжиегіне көз жіберсек, адамзат тарихында көптеген мәдени дәуірлердің алмасып отырғанын және соңғысының постмодерн дәуірі екенін көреміз. Постмодернизм – тоталитаризм мен өзіне дейінгі мәдениеттер ұсынған идеологияға қарсы шыққан мәдениет. Қалыптасқан постмодерндік мәдениет модернизмнің орнын басып, жекелеген салаларда бағыт атауын қамтыған ұғымға айналды. Кейіннен сәулет, музыка, мүсін, көркемсурет, әдебиет секілді өнердің барлық саласында көрініс бере бастады. Бастапқыда философиялық термин ретінде танылған постмодернизм әдебиетте XX ғасырдың 60-80 жылдары белең алды. Осы уақытта шетелдік әдебиеттегі постмодернизмнің жарқын өкілдері саналатын – У. Берроуз, Дж. Хеллер, Ф. Дик және К.Воннегуттың романдары жарық көрді. Сол тұста постмодернизм бағыт ретінде мойындалып, алғаш француз ғалымы Ж-Ф. Лиотар оны ойлардың қарама-қайшылығымен сипатталатын қазіргі заманның негізгі мәселесі ретінде теориялық тұжырымдамасын жасады [1, 16 б.]. Сондай-ақ, постмодернизм теориясын зерттеген американдық – И. Хассан, ағылшындық – Дж. Батлер, Д. Лодж, голландық – Д. В. Фоккема, т.б. ғалымдарды атаймыз. Олар постструктурализм теориясына сүйене отырып, қазіргі қолданыстағы негізгі түсініктер мен терминдерді енгізді. Әлемдік әдебиетте бұл ұғым пайда болғаннан бастап оның шыққан тегі мен мәнін анықтау үшін жасалған зерттеулердің көптігі – постмодернизмнің әлемдік мәдениеттің басты бағыттарының бірі екенінің дәлелі. Десек де зерттеушілер әлі де постмодернизм туралы нақты түсінік пен көзқарас жоқтығын алға тартады.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті түлеп, рухани кемелдену дәуірін бастан кешуде. Қоғамда орын алған түрлі: саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер адамның рухани әлеміне айтарлықтай ықпал етті. Кеңестік кезеңдегі реалистік, романтикалық сипаттағы әдебиет енді саяси идеологиялық қыспақтан шығып, ұлттық сөз өнерімізде ширек ғасырға жуық көрініс тапқан модернистік, постмодернистік тенденциялармен түрленіп, өз кеңістігін кеңейтті. Қоғамдық сана өзгерген тұста әдебиет пен оған қойылар талап та жаңаруы зындылық. Сондықтан болар, бүгінгі таңда постмодернизм мен оның көркем әдебиеттегі көрінісі - пікір қайшылығын тудырған өзекті тақырып. Бүгінде қазақстандық проза мен поэзияның жаңа толқыны қалыптасып келеді. Қазіргі қазақ әдебиетінде постмодернистік сипатта жазылған шығармалар көп емес. Дегенмен, Т. Әсемқұлов, А. Жақсылықов, Д. Амантай, Д. Нақыпов, Ж. Қорғасбек, А. Кемелбаева, т.б. авторлардың шығармалары постмодернистік сипаттағы өзіндік штрихтары бар деп танылып жүр. Аталған авторлардың шығармалары ерекше формалары, мазмұндық, түрлік жаңашылдықтары себепті жиі сыни пікірлер тудырады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалы ретінде қазақ прозасындағы постмодернизм көрінісін қарастырған – Б. Майтанов, А. Исмакова, Г. Пірәлі, Л. Сафронова, Т. Есембеков, А. Темірболат, т.б. ғалымдар еңбектеріне сүйендік. Аталған еңбектер арқылы зерттеудің негізгі бағыттары анықталды. Қазіргі әдебиеттанудағы постмодернизм көрінісін, көркем шығармашылықтың табиғатын қарастыратын шетелдік ғалымдардың жұмыстарына көп көңіл бөлінді. Оларды талдау және жүйелеу әдеби шығармашылықтың танымдық аспектілерін, атап айтқанда психикалық процестерді зерттеуге деген көзқарас принциптерін дамытуға ықпал етті.

Мақалада психологиялық, герменевтикалық, тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. Постмодернистік тенденциялардың қазақ әдебиетіндегі көрінісін, шығармадағы поэтикалық элементтерді зерттеу үшін тарихи-функционалдық әдісін пайдаландық. Бұл әдіс – көркем шығармадағы оқырмандық нұсқалардың тарихи динамикасындағы әдебиеттің қызметін, сондай-ақ авторлардың беделін зерттейді. Психологиялық әдісті пайдалану арқылы автор мен оқырманның, кейіпкердің ішкі сезімдері мен тәжірибелерін тереңірек ашуға тырыстық. Герменевтикалық әдіс постмодернистік сипаттағы шығармалардың идеялық-тақырыптық мазмұнын қалыптастыруға ықпал етті. Оны қолдану авторлық тұжырымдаманың мәні мен мағынасын ашуға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-тарихи әдіс – жазушылардың дүниетанымындағы жақындық пен айырмашылықты анықтауда пайдаландық. Оны қолдану Д. Нақыпов пен А. Жақсылықов өз шығармаларында бейнелейтін көзқарастарының ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Әдебиеттанушылардың постмодернизмге деген көзқарасы әртүрлі. Бірі оны көркем шығарманың мағынасы мен ұлттық құндылығын жоққа шығаратындығын айтса, ал екіншісі постмодерндік бағыттың өзіндік ерекшеліктерін алға тартады. Әлемдік кеңістікте постмодернизм өнердің барлық саласын қамтитын, көп мәнге ие бағыт екендігін дәлелдеген американдық ғалым И. Хассан әдебиет пен философиядағы постмодернистік концепциялардың дамуын қарастырып, оны фрагменттілік, түсініксіздік, гибридизация, ирония, т.б. негізгі қағидаттарын бөліп көрсетті [2]. Постмодерндік өнерді жүйелі талдаудың алғашқы әрекеттерінің бірі әдебиеттанушы Л. Фидлерге тиесілі [3, 462–518 б.]. Л. Фидлер постмодернистік мәтінде автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынастың кеңейе түсетінін баса айтты [4, 151–258]. Шетелдік постмодернизмнің қалыптасуы әрі қарай У. Эко, Д. Делилло, Дж. Барнс, У. Гибсон, В. Набоков, Дж. Фуолз, М. Павич, Т. Стоппард және т. б. зерттеушілер есімімен байланысты. Ал қазақ

әдебиеттану ғылымында Б. Майтанов, Ә. Бөпежанова, Л. Сафронова, А. Ісімақова, Ж. Жарылғапов, Г. Елеукенова, Ә. Қодар, Д. Ысқақ, Г. Пірәлі, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде постмодернизмнің сипатын қарастырған.

Қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көрінісін алғаш зерттеушілердің бірі Б. Майтанов оның кең етек алуы жайлы: «Қазақ тілінде жазатын қаламгерлерден де постмодернистік үрдістердің кейбір нақыштарын аңғарамыз. Бұл үрдіс орыс әдебиетінде тым сайқымазақтанып, нағыз әділ ойдың ұштығына шыққандай болатыны сезіледі» [5, 270 б.] - деген тұжырымын жазды. Тәуелсіздік тұсындағы әдебиеттануда постмодернистік зерттеулермен айналысып жүрген Л. В. Сафронова қазіргі постмодернистік прозадағы автор мен кейіпкер категорияларын қарастырады. «Постмодернистская литература и современное литературоведение Казахстана» атты оқулығында Х. Әдібаев, Д. Амантай сынды жазушылардың шығармасын орыс постмодернизмімен салыстыра отырып талдайды [6]. Әдебиеттанушы Ә. Қодар «постмодернизмнің пайда болуын жаһандану дәуірінде мәдениеттердің бірігіп-кірігуімен, шектен тыс ақпараттануымен» [7] байланыстырады.

Постмодернистік тенденцияның қазақ әдебиеттануында талас тудыруы заңдылық. Оның әр әдебиеттің өзіндік ұлттық ерекшеліктеріне байланысты түрлі сипатта дамуы да заңды. Постмодернистік тенденция қазақ прозасында өзінің «таза» еуропалық үлгісінде дамып, бағыттық сипат алып кете алмады. Әдебиет сыншысы Д. Ысқақұлы «постмодернизмнің ұлттық сипатқа нұқсан келтіріп, қалыптасқан көркемдік, эстетикалық, адамгершілік ұғымдарды мойындай бермейтіндігін» баса айтады [8]. Сыншылар тарапынан төл әдебиетімізде жаңа леп, жаңа сілкініс туындаған сәтте бір-біріне кереғар пікірлердің болуы заңды.

Әлемдік әдебиет сынында модернизм мен постмодернизм белгілерін айқын ажыратқанымен, қазақ әдебиетінде екеуін синонимдес қолданады. «Постмодернизм» сөзінің өзі модернизмнен кейінгі деп аударылады. Қолданылу мақсатында айырмашылық болса да, екеуіне ортақ әдістер көп. Мәселен, қазақ прозасында ғалымдар Т. Әбдіков, А. Алтай, М. Мағауин, А. Жақсылықов, А. Кемелбаева шығармаларын модернистік, постмодернистік деп жатады. Оған себеп – екеуіне де ортақ белгілердің шығармада кездесуі және авторлардың өзгеріске, жаңашылдыққа бейімділігі болса керек. Асқар Алтайда бүгінгі қоғам әрекетімен мифтік бейнелердің көрінісін көрсетеді. Төлен Әбдіковтің шығармаларында да психология мен физиологиялық құндылықтарды қатар беру, түс көру мотиві секілді постмодернизмнің кішігірім белгілері кездесуі мүмкін.

Постмодернизм төл әдебиетімізге әлемдік әдебиетпен салыстырғанда кеш келсе де, қазақ оқырманына айтарлықтай ықпалын көреміз. Осы

орайда постмодернизм белгілері Д. Нақыповтың «Круг пепла» және А. Жақсылықовтың «Сны окаянных» романдары негізінде талданады.

Д. Нақыповтың «Круг пепла» шығармасы [9] – қазақ прозасындағы толыққанды постмодернистік сипаттағы роман саналады. Әлемдік әдебиетте постмодернистік романдардың әртүрлі үлгілері бар. Осыған орай, Д. Нақыповтың «Круг пепла» шығармасын оқырманның қабылдауы түрлі «тосынсыйларға» толы болуы мүмкін. Туындының жанрлық формасы ерекше. Автордың өз диалогиясының жанрын «роман-интенция» деп белгілепті. Мұндағы «интенция» сөзі белгілі бір зат, дүниеге төңірегіндегі мақсатты толғанысты, сана тасқынын, белгілі бір ойтолғаудың мақсатын, бағытын білдіреді. Осы орайда жазушының өзіндік дүние қабылдау үлгісін, өмір құбылыстарын эмоционалдық тұрғыда өз дүниетанымы бағанынан бағалауы мен әлем туралы авторлық қарым-қатынасын көреміз. Көп қатпарлы романда түрлі жанрлық сипаттардың өзара араласуын, жеке жанрлық түрлердің біртұтас туындының көркемдік жүйесіне кірігу үрдісін бақылаймыз. Мұнда готикалық, өндірістік романның да белгілері ұшырасады. Шығарманың күрделі композициясына арагидік дәстүрлі баяндауға құрылған жанрлық форма автордың жаңашылдығымен, интенциялар мен ой ағынымен, мистикалық, фантастикалық бояулармен үйлесім тапқан.

Д. Нақыпов романының көркемдік ерекшеліктері туралы сөз болғанда, оның композициясы мен хронотопына назар аудармаса болмас. Архитектоникасы «мәтін ішіндегі мәтінге» құрылған романда оқиға бірнеше кеңістікте баяндалады: Егіздер шоқжұлдызындағы екі планетаның өмірі қатар суреттеледі. Оның бірі – біздің Жер планетасы мен екіншісі – жаңа жер, адамтәріздес өркениет: онасамдардың аты жоқ «көгілдір» планетасы. Бұл планеталар ғарыштық кеңістіктегі алшақтығымен, бір-бірінен алыстығымен ғана емес, «көгілдір» планетадағы онасамдардың өз ата-тегінен, тамырынан, яғни самиондардан алыстауымен, жатсынуымен де ерекшеленеді. Әрбір уақыттық қабат – шеңбер өзіне сай кейіпкерлері мен оқиғалар желісіне құрылған көркемдік болмысқа ие. Романда өткен шақ, бүгінгі күн және болашақ – осы күл шеңбері арқылы байланысады. Бір «мәтінде» – қазіргі кезең, нақты қаладағы оқиғалар, оның «ішіндегі» келесі мәтінде – самиондардың алғашқы қауымдық қоғамы, келесі бөлікте – алыс болашақ, Егіздер шоқжұлдызындағы онасамдардың өркениеті суреттеледі және баяндау бір «әлемнен» екіншісіне үзілмелі сипатта күрт ауысып отырады.

Баяндауда басты орын алған орталық тақырыптың бірі – жеке тұлға мен мемлекеттік құрылымның, қандайда бір белгілі бір қоғамда отын алған тәртіптің, жүйенің бітіспес қайшылығы, ішкі қақтығысы. Романда мәңгілік тақырыптар - өнер мен махаббат үшін құрбандық, өмірдің басы мен соңы, үйлесімділік пен хаос (Балерина, Гевра және басқалардың өмірі) орын алып,

фантастикалық (октихорр, оносамдар мен самиондар, т.б. кейіпкерлер өмірі) оқиғалар енгізу арқылы қактығыс күшейе түседі. «Мәтін ішіндегі мәтін», кейіпкерлердің ішкі монологтары, олардың іс-әрекеттерінің сипаттамасы шығарманың гетерогенді синтаксисін анықтайды. Романдағы оқиғалар тек оқырман санасында ғана байланысып, логикалық ой қуаты арқылы тоғысады.

Романдағы Балерина, Дока, Гебра есімді кейіпкерлердің жеке өмір тарихы бір балет сахнасының төңірегінде өрбігенімен, бір-біріне байланыссыз суреттеледі. Көпқабатты роман желісіндегі Балерина мен Гевраның махаббаты, олардың жеке басындағы жайттар желісі, Гевраның құпия әлемі секілді оқиғалар театр айналасында тоғысып жатады. Ұлы мен әйелінен айрылған Гевраның психикалық өзгеріске ұшырап, күйзелістен ішімдікке әуестеніп кетуі, ішкі қайғы шырмауына түскен кейіпкердің – өзіндік «менін» іздеуі жолындағы шытырман дүниелер оқырманды шатыстыруы мүмкін. Бұл тұста жазушы галюцинациялар мен шизойдты сандырақтардан бойды билеген әртүрлі ой-сезімдерді шеберлікпен бере алған. Сондай-ақ, мұнда постмодернистік ирония арқылы идеалдарды мойындамау, оған күмәнмен қарау секілді элементтерді байқауға болады. Д. Нақыповтың романы осы концептісімен де ерекшеленеді.

Аслан Жақсылықовтың «Сны окаянных» трилогиясы үш романдан тұрады. Бұл романдардың жүйесін де түстер циклы, сана тасқыны, мифологиялық сана біріктіреді. Трилогия композициясының күрделілігімен, мозаикалық, үзілмеді сипатымен ерекшеленеді. Мұндағы оқиғалардың желісі екі кеңістіктік өлшемде дамиды: олардың бірі нақты әлемде, ал екіншісі баяндаушы кейіпкердің санасынан туындайды. Осылайша, автор объективті және субъективті оппозицияларда көп өлшемді шындықтың моделін жасайды.

Романның «Поющие камни» атты бірінші кітабындағы оқиға желісі бірінші жақта, кейіпкердің ой-пікірлері, естеліктері және оның айналасындағы адамдарға үндеуі түрінде баяндалады. Негізгі сюжеттік байланыстар – отбасындағы түсініспеушілік пен жанжал, әйелінен көңілі қалу, жақын досының опасыздығы, аурухана іші кейіпкердің сана ағымы деңгейінде көрініс табады. «Мой мозг судья и палач мне самому, он безжалостный хронист, и я давно перестал удивляться тому, что он способен взвешивать мгновения в минуты даже самого глубокого помрачения сознания. Кто знает, не значить ли это, что мое «я» и сознание не совпадают польностью, ведь даже в самых темных состояниях я ощущаю в себе некий свет, бесстрашно фиксирующий каждую мысль, каждое чувство?» [10, 345]. Романдағы бас кейіпкер Жаннның айтқан дәл осы сөзі бізге адамның ішкі әлемін, оның рухани ізденісін ашады.

Жан бала кезінен қорқыныш қамалында өседі. Бұл шығармадағы әңгіме автордың атынан жүзеге асырылады, ол сонымен бірге баяндаушы және сипатталған оқиғалардың басты кейіпкері ретінде әрекет етеді. «Поющие камни» романының сюжеті бірнеше кеңістік өлшемдерде дамып, өткен, бүгін, болашақ уақыт тұрғысынан бейнеленген. Ретроспекция перспективамен және шындықты сипаттаумен ауысып отырады.

Шығармада көптеген діни және мифологиялық оқиғалар кездеседі. Қазақ әдебиетіндегі дін тақырыбын, діни сюжеттер мен образдарды докторлық диссертация негізінде терең зерделеген жазушының теология саласындағы мол білімі суреткерлік қырымен ұштасқан. Әңгіме барысында автор Будда, Дао, Сарасвати құдайы, Шива, Аллаһ, Мұхаммед пайғамбар, Қыдыр, баба Түкті шашты Әзиз, Адам Ата, Нұх, Иерусалим, Гальвар, Армагеддон бейнелері туралы сөз қозғайды. Адамдардың тұрмысын сипаттай отырып, адам өмірі – Құдай мен шайтанның мәңгілік күресі деген ойын білдіреді. Трилогияның осы бөлімінде кейіпкерлердің Жаратушыны танудағы ерекшеліктері жақсы көрініс табады.

Егер романның тақырыптық ұйымдастырылуын символдық тұрғыдан қарастыратын болсақ, онда мәтінде кейіпкерлер жоқ екенін көреміз. Мұнда бір тұлғаның тармақталған бейнесі бар. Буддистік тұжырымдамаға сәйкес, өмір жолында кездескен әрбір адам – бұл әр адамның өз бейнесі. Мәселен, басты кейіпкердің саудагер әйелі, оның ант берген досы, ол құлдыққа түскен қытайлық қария – бұның барлығы өзінің жеке басының көлеңкелі жақтары. Ерікті құлдықтан, ауыр еңбектен, маскүнемдіктен және қорлаудан өтіп, Жан өзінің эгосымен күреседі.

Рухани эволюцияның қиын жолында Жан толығымен тағдырға бой ұсынады. Ол әртүрлі тілдерде, мәдени дәстүрлер мен діндерде, барлық этникалық белгілермен анықталмайтын бүкіл адамзаттың ажырамас бірлігі туралы бейнеленген ұлы біртұтас шындықтың кешіріміне айналады.

Қорытынды

Д. Нақыпов пен А. Жақсылықов романдарының ұқсастығы – мәтінмен ойын әдісін пайдалана отырып, белгілі деңгейде иронияға негіздеп жазған. Шығармалардан атеистік қоғамда, кеңестік қыспақта өмір сүрген жазушылардың рухани арпалысын, плюрализмнің қазақ прозасындағы көрінісіне мысал ретінде қарай аламыз. Романдарда социализм идеологиясына теріс көзқарас білдіру, ұлы деп таныған идеалдарымызға күдіктену секілді дүниелер кездеседі. Постмодернистік эстетика тұрғысынан аллегориялар, авторлық сөз қолданыстары арқылы пайымдаулар жүргізілген.

Қазіргі қазақ әдебиеті – көркемдік әдістердің, авторлық стильдердің саналуандығын, жанрлық түрлермен, образдарбен, композициямен жүргізілген күрделі эксперименттердің алуан түрлілігімен сипатталады. Бір

жағынан дәстүрлі терең психологизмнің, мифологияның өзіндік үйлесімін, екінші жағынан, кейіпкердің қалыпты түсініктегі сюжеттің болмауын жиі атап өтуге болады. Қорыта айтқанда, қазақ прозасындағы постмодернистік мәтіндерде этникалық, ұлттық жалпыадамзаттық сипаттағы санаттардың призмасы арқылы түсіндірілетін жаңа көркемдік-философиялық болмысты, жаңа тұрпаттағы эстетиканы іздестіру белсенді жүріп жатыр. Қалай болғанда да әдебиеттегі постмодернистік тенденцияны тоқтата алмаймыз.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Лиотар, Ж.-Ф.** Состояние постмодерна. — Перевод с французского: Н. А. Шматко. — М.: Институт экспериментальной социологии, 1998. — 160 с.
- 2 **Хассан, И.** Постмодернистский поворот. — Москва, 1987. — 370 с.
- 3 **Фидлер, Л.** Пересекайте границы, засыпайте рвы. — М., 1993. — С. 462-518.
- 4 **Fiedler, L.** Cross the Border – Close the Gap // Playboy. — 1969. — Vol.167, Dec. P. 151-258.
- 5 **Майтанов, Б.** Тәуелсіздік – күрес мұраты: зерттеулер мен мақалалар. — Алматы, «Құс жолы», 2012. — 490 б.
- 6 **Сафронова, Л.** Постмодернистская литература и современное литературоведение Казахстана. — Алматы, 2006. — 95 с.
- 7 Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Он томдық. 9-том. Постмодернизм жөнінде бірер сөз. — Алматы: Жазушы, 2010. — 560 б.
- 8 **Ысқақұлы, Д.** Әдебиетіміз ұлт мүддесінің өзегі болғанда ғана өркендейді // Қазақ үні, 2013 жыл, 8 сәуір // [электронды ресурс] — <https://qazaquni.kz/ult/15850-danday-yis-a-debietimiz-lt-m-ddesi>
- 9 **Накипов, Д.** Круг пепла. Роман интенций. — Алматы, 2005.
- 10 **Жаксылыков, А.** Сны окаянных. Трилогия. — Алматы: Эверо, 2005. — 480 с.

References

- 1 **Lyotar, J.-F.** Sostoynie postmodernisma [The state of postmodernity]. Translated from French: N. A. Shmatko. - Moscow, Institute of Experimental Sociology, 1998.
- 2 **Hassan, I.** Povорот postmodernisma [The Postmodern Turn]. - Moscow, 1987. — 370 p.
- 3 **Fiedler, L.** Presekayte granisi, zasipaite rvy [Cross borders, fill ditches]. — М., 1993. — P. 462–518.
- 4 **Fiedler, L.** Cross the Border – Close the Gap // Playboy. — 1969. — Vol.167, Dec. — P. 151–258.

5 **Maitanov, B.** Tauelsizdik – kures muraty: zertteuler men makalalar. [Independence is the ideal of struggle: studies and articles]. — Алматы: «Kus Zholy», 2012. — 490 p.

6 **Safronova, L.** Postmodernistskaya literatura i sovremennoe literaturovedenie Kazakhstana [Postmodern literature and modern literary criticism of Kazakhstan]. Textbook. — Алматы, 2006.

7 Alemdik madeniettanu oy-sanasy. [Thought of world cultural studies. Ten volumes. Volume 9. A few words about postmodernism]. — Алматы: Zhazushy, 2010. — 560 p.

8 **Yskakuly, D.** Adebietimiz ult myddesininin ozegi bolganda gana orkendeidi [Our literature flourishes only when it is the core of national interest]. Kazakh voice, 2013. 08 April // [Electronic resource]. — <https://qazaquni.kz/ult/15850-danday-yis-a-debietimiz-lt-m-ddesi>

9 **Nakipov, D.** Krug pepla [Ash circle. A novel of intentions]. — Алматы, 2005.

10 **Zhaksylykov, A.** Sny okayannykh [Dreams of the damned]. Trilogy. — Алматы: Evero, 2005. — 480 p.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*К. Т. Жанузакова¹, Ж. Байбатишаева²

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Алматы/
Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье анализируются литературные формы и особенности развития постмодернистской прозы в период независимости современной казахской литературы в рамках мирового литературного процесса. На основе работ зарубежных ученых рассмотрены основные характеристики и художественные особенности постмодернистских произведений, которые стали привлекать особое внимание в мировом литературоведении со второй половины XX века. Понятно, что в последние годы постмодернистское литературное направление много обсуждалось и смогло вызвать полемику в казахской литературе. В представленной статье писатели-постмодернисты, получившие признание новых ориентаций в казахской прозе в годы независимости – «Круг пепла» Д. Накипова. Рассмотрены функции иронии, интертекста, метапрозы,

содержание и структурные особенности романов А. Жаксылыкова «Сны окаянных». В процессе рассмотрения возникновения этого направления в казахской литературе использовались историко-сравнительный, герменевтический, интертекстуальный методы анализа. Описаны творческая свобода и новаторство в литературном процессе в постмодернизме. Работы зарубежных исследователей были направлены на определение основных направлений и поэтического характера постмодернистского текста. Способы общения автора, героя и читателя будут раскрыты с позиций различных психоаналитических теорий и практик, когнитивного литературоведения, философии текста и деконструктивизма. Также изучается сочетание отношения автора и читателя, прагматика текста.

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, литературный процесс, постмодернистский текст, постмодернистская ирония, интертекст.

*К. Т. Zhanuzakova¹, Zh. Baibatshaeva²

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 08.09.22.

POSTMODERN TENDENCIES IN KAZAKH PROSE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

The article analyzes the literary forms and development features of postmodernist prose in the period of independence of today's Kazakh literature within the framework of the world literary process. The main characteristics and artistic features of postmodernist works, which began to attract special attention in world literary studies from the second half of the 20th century, were considered based on the works of foreign scientists. It is clear that in recent years, the postmodern literary trend has been discussed a lot and has been able to create controversy in Kazakh literature. In the presented article, the postmodernist writers who were recognized with new orientations in Kazakh prose during the years of independence – «Krug pepla» by D. Nakypov. The irony, intertext, metaprose, simulacrum function, content and structural features of A. Zhaksylykov's novels «Sny okayannyh» are considered. Historical-comparative, hermeneutic, intertextual analysis methods were used in the process of considering the appearance of this trend in Kazakh literature. Creative freedom and innovation in the literary

process in postmodernism are described. The works of foreign researchers were guided in determining the main directions and poetic nature of the postmodernist text. Methods of communication between the author, the character and the reader will be revealed from the perspective of various psychoanalytical theories and practices, cognitive literary studies, text philosophy and deconstructivism. Also, the combination of the author's and the reader's relationship, the pragmatics of the text are studied.

Keywords: modernism, postmodernism, literary process, postmodernist text, postmodernist irony, intertext.

<https://doi.org/10.48081/QFAF2370>

***Ф. Т. Жұмажанова¹, М. С. Кулахметова²**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

«ТӘРЖУМАНДАҒЫ» ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ТІЛДЕРІМЕН ЛЕКСИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖАЙЫНДА

Ана тіліміз түркі тілдеріне тән негізгі белгілерді сақтап қалған. Дегенмен әр тілдің дамуына, ішкі, сыртқы заңдылықтарына байланысты туыс тілдердің бір-бірінен өзгешеленуі заңды. Қандай да бір тілдің өзіндік ерекшелігі, әсіресе, оның сөздік қорынан, синонимдік қатарынан, яғни лексикасынан анық көрінеді. Себебі лексика тіл жүйесінің басқа салаларына қарағанда біршама тез дамиды, әртүрлі экстралингвистикалық факторлар әсерінен үнемі толығып отырады.

Сондай-ақ бір тілде бар сөздердің онымен туыс басқа тілдерде ұшырасуы – заңды құбылыс, мұның түп-тамырын, негізгі себебін ортақ түркілік сөздік қордан іздегеніміз жөн. Бұл тұрғыдан келгенде, күллі түркі жұртышылығына ортақ мұра саналатын орта ғасырларда жарық көрген ескерткіштер материалына жүгінудің берері мол. Осымен байланысты тарихи лексикологияның маңызды міндетінің бірі – өткен дәуірлерден мирас болып қалған жазба ескерткіштер тілін лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеу. Бұл мәселе этностың қыпшақ халықтарының құрамында болған кезіндегі, әсіресе, қазақ болып қалыптасқанға, яғни ұлттыққа дейінгі кезеңдегі мұралар тіліне қатысты алаңда өткірлене түседі.

Мақалада қазақ тіліндегі туыстық атаулар семантикасы орта ғасырлардағы жазба мұра «Тәржумандағы» нұсқаларымен және қазіргі түркі тілдері материалымен салыстырыла қарастырылған. Олардың пайда болуы, қалыптасуы мен дамуына ықпал еткен лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды анықтау көзделген. Авторлар түркі тілдеріне қатысты лексикографиялық

дереккөздердегі туыстық атаулардың семантикалық әлуеті мен мағыналық шеңберін анықтауда танымдық ақпаратқа назар аударған. Түсіндірме сөздіктегі атаулар мағынасы мен олардың күнделікті қарым-қатынас тіліндегі қолданыс ерекшеліктерін зерделеген.

Кілтті сөздер: «Тәржуман», туыстық атаулар, жазба мұра, түркі тілдері, тарихи лексика.

Кіріспе

Түркі мәдениеті тарихында XIII-XIV ғғ. едәуір жетістіктерге қол жеткізілген. Қыпшақ тілін үйрету үшін арнайы жазылған әліпби, грамматикалық трактат, сөздіктер соның айғағы. Олар тіліміздің тарихи даму жолын көрсететін ескерткіш ретінде өте құнды. Бүгінгі тіл ғылымы үшін ондай мұрағаттардың нақты лингвистикалық дереккөз ретіндегі маңызы да зор. Ортағасырлық жәдігерлер тілі Р. Сыздық, Ә. Құрышжанов, А. Ибатов, Б. Әбілқасымов, Б. Сағындықұлы, Ә. Керімов, Р. Досжан, М. Сабыр, С. Боранбай сынды ғалымдарының еңбегіне арқау болған.

Ескерткіштердегі тілдік деректер қазіргі сөздік құрамымыздан біршама айрықшаланады. Дегенмен қазіргі тіліміз бен бабалар тілінің ұқсастығы да көп. Бұған жазба мұра тіліне жасалған семантикалық талдау нәтижелері айғақ болады. Орта ғасыр мұраларында күнделікті тіршілікте қолданылатын зат атаулары, өмірдің сан қырына қатысты сөздер кеңінен қамтылған. Олардың бір бөлігі қазіргі тіл ұстанушыға бейтаныс болғандықтан, мұндай тілдік материалды қабылдау, түйсіну біршама қиындық тудырады, себебі ескерткіштегі лексика құрамы қазіргі *білім қорына* сай келмейді. Сондай-ақ жәдігерлікте сол дәуірдегі қоғамдық қатынасты айшықтайтын сөздер де көп. Солардың бірі – туыстық атаулар осы зерттеуге нысан ретінде алынып отыр.

Материалдар мен әдістері

Зерттеуде жинақтау, саралау, салыстырмалы-тарихи, лексика-семантикалық, компоненттік талдау әдістері қолданылады.

Түркітануда туыстық қатынасты білдіретін терминдер әртүрлі қырынан қарастырылған. Л. Жолдасбек қазақ сөйленістеріндегі туыстық атауларды [1], Р. Диуанова туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктерін [2] зерделеген.

Жалпы туыстық атаулар барлық тарихи сөздіктерде кездеседі. Ежелгі орыс жазба ескерткіштеріндегі түркілік туыстық атауларды зерттеген А. В. Шабашов «Кірме туыстық атаулардың болуы, халықтың этногенезіне белгілі бір шетелдік этникалық компоненттің қатыстылығын көрсететін белгі» дейді [3, 148-б.]. Туыстық қатынастарды білдіретін сөздер тобының семантикалық шеңбері мен әлеуетіне Л. А. Покровская назар аударған

[4]. Л. А. Гаджиева құмық және түрік тілдеріндегі туыстық терминдерге салыстырмалы талдау жасаған [5]. Автор аталмыш тілдердегі қандық және некелік қатынастарға негізделген атауларды салыстыру арқылы тілдердің генетикалық байланысына қатысты тұжырым жасап, құмық, түрік, басқа да түркі тілдерінің лексика-семантикалық жүйесіне кешенді сипаттама беруге болатынын айтады. А. А. Бурыкин алтай тілдеріндегі туыстық терминдер семантикасын бастапқы қалпына келтіріп, түпкі негізін анықтауға талпынса [6, 136–172], Д. Б. Рамазанова алтай тілдеріндегі «экэ» және «ака» лексемаларын арнайы талдаған [7, 175–178]. Түркі тілдеріндегі туыстық атауларға Г. Ж. Өтегенова, А. А. Шойбекова, Н. Ш. Базарбекова сынды зерттеушілер ден қойған [8].

Осы шағын шолудан туыстық атауларға түркітанушылар үнемі қызығушылық танытып келгені байқалады. Алайда бұл тақырыпқа қатысты бар мәселе шешімін тапты деуге ертерек. Әсіресе, түркі тілдерінің белгілі бір тарихи кезеңдегі жай-күйін барынша дәл анықтау үшін ортақ түркілік сөздік қор көрініс тапқан орта ғасыр жазба мұралары материалына зер салудың маңызы зор.

Зерттеу дереккөзі «Тәржұман» ескерткіші XIII ғ. арабтілді тайпаларға қыпшақ тілін үйрету мақсатымен Мысырда жазылған. Мұраны М. Т. Хоутсма ғылыми айналымға енгізген [9]. 1970 ж. профессор Ә. Құрышжанов «XIII ғ. ескі қыпшақ жазба ескерткіші «Түркі-араб сөздігінің» лексикасы бойынша зерттеу» еңбегінде [10] сөздікті орыс тіліне аударып, кешенді түрде зерттеген. Еңбекті А. Н. Гаркавец те арнайы зерттеген [11]. Р. Топарлы «Тәржұманды» қазіргі түрік тіліне аударып, әлемдік түркітану саласына танылуына елеулі үлес қосты [12].

Нәтижелер және талқылау

Сөздікте қамтылған тарихи, мәдени, діни, әлеуметтік ұғымдар тарих қойнауында қалғандықтан, оларды білдіретін сөздердің қазіргі оқырманға түсініксіз болуы заңды. Жалпы ғылымда «тілде ешқандай өзгеріс болмайды, өзгертін тек сөзжұмсам, сөйлеу әрекеті ғана» деген тұжырым бар [13, 28]. Алайда мазмұнда орын алған аздаған өзгерістің өзі ізінше сол әлеуметтік топтың сөзжұмсамында көрініс табады, яғни бүкіл тілдік ұжым «басқаша сөйлей» бастайды. Осылайша *сөзжұмсам тілдік жүйедегі* өзгеріске де ықпал етеді. Яғни қоғам өміріндегі кез келген өзгеріс тілдік жүйеде көрініс табады. Сондықтан мәтін өзі жасалған қоғамда басымдық берілген діни, мәдени ұстаным-түсініктер аясында түсіндірілуі тиіс. Осымен байланысты этностың менталды дүниесі, тарихи дамуы жөнінде ақпарат алу үшін орта ғасырлық қоғам мәдениетінен хабар беретін дереккөзді таным елегінен өткізуді мақсат еттік.

Тарихи мәтінге түсіндірме берудегі шешілмеген мәселелердің бірі – *мағынасы көмескіленген не мүлдем ұмытылған атаулар семантикасын анықтау*. Жалпы тарихи туындыға талдау жасағанда тілдік дерекпен бірге, бейтілдік себептерге де назар аудару қажет. Әсіресе, сөз контекстен тыс, жеке ұсынылатындықтан, сөздік материалын талдауда қиындықтар кездеседі. Сондықтан көне мұра тілін зерделегенде сол шығарма жазылған кезеңдегі сыртқы факторлар ықпалын, мәтіннің тілдік, әдеби, тарихи, мәдени мұра ретіндегі маңызына басымдық берілетін дереккөз танымдық талдаудың мәні зор. Біз XIII ғ. дереккөзі «Тәржұман» материалына жүгінеміз.

Адамдар арасындағы туыстық, басқа да әлеуметтік қатынастарды білдіретін атаулар сөздіктің 25-ші тарауында берілген:

ата - اطا – ата, әке; *ана* - انا – ана; *ачқы* - اچقي; *ата қарындаш* - انا شۇندۇق اطا – әкесінің бірге туған бауыры, көке; *тай* - انا شۇندۇق انا – анасының бірге туған бауыры, ағасы, **таға** (қазір еліміздің оңтүстік өңірінде нағашысын «таға» дейді); *чиче* - اچقي – әкесінің бірге туған қарындасы, әпкесі; *тайажа* - انا شۇندۇق انا – анасының бірге туған апа-сіңлісі, әпкесі; *қарындаш* - انا شۇندۇق انا – аға, іні; *қыз қарындаш* - انا شۇندۇق انا – қыз қарындас (бір ата-анадан туған) туыс қыз бала; *егечи* - انا شۇندۇق انا – әпке; *епчи* - انا شۇندۇق انا – әпке, **әпше** (бұл атау да оңтүстікте сақталған, жақын әпкесіне, жалпы әйел адамға қатысты қаратпа сөз ретінде жұмсалады); *ивдеш* - انا شۇندۇق انا – әйелі, жары /бір үйде тұратын /үйлес/ жары/; *оғул* - انا شۇندۇق انا – ұл; *қыз* - انا شۇندۇق انا – қыз; *келін* - انا شۇندۇق انا – келін; *күйеу* - انا شۇندۇق انا – күйеу; *йізне* - انا شۇندۇق انا – жезде; *йенге* - انا شۇندۇق انا – женге, жеңеше; *йықыз* - انا شۇندۇق انا – әйелдерінің бірі; *қайын ата* - انا شۇندۇق انا – қайын ата; *қайын ана* - انا شۇندۇق انا – қайын ана/ене; *қайын қарындашлар* - انا شۇندۇق انا – қайындары, әйелінің туыстары; *йавуқ* - انا شۇندۇق انا – жақын-жуық, туыстар; *өгей оғлан* - انا شۇندۇق انا – өгей ұл; *өксүс* - انا شۇندۇق انا – жетім; *көкүрдеш* - انا شۇندۇق انا – /бір омырау емген, көкірек/ ағасы; *ачынақ* - انا شۇندۇق انا – балдыз; *ынақ* - انا شۇندۇق انا – дос; *қоншы* - انا شۇندۇق انا – қонсы. Қазақ паремиологиялық қорындағы «Қоныс алма, қонсы ал» деген мәтелде сақталған бұл атау да еліміздің оңтүстігінде кездеседі.

Ағулдаш - انا شۇندۇق انا – ауылдас, көрші. Бұл сөздің ұжымдық тілдік санамыздағы орны ерекше. Оны тіліміздегі «Ағайынның аты озғанша, ауылдастың тайы озсын» деген мәтелден көруге болады.

Қонақ - انا شۇندۇق انا – қонақ; *біліш* - انا شۇندۇق انا – біліс, таныс. Қазақта «Бір көрген – біліс, екі көрген – таныс» деген сөз бар; *йат* - انا شۇندۇق انا – жат, бөтен; *ортақ* - انا شۇندۇق انا – ортақ, серіктес; *йолдаш* - انا شۇندۇق انا – жолдас; *үгүр* - انا شۇندۇق انا – дос. Бір топта жүрген адамдар; достар; бұл сөз жылқы малына да қатысты, яғни: «үйір, табын» мағынасында жұмсалған, қазір де бұл мағына сақталған; *тұтқун* - انا شۇندۇق انا – тұтқын.

Ескерткіште мырза//құл, ханым//күнге қатысты атаулар да қамтылған: *қожса* – أَجْجُ – қожайын; *құл* – لُقْ – құл; *шакерд* – تَرَكَاش – тұтқын-бала; *қатун* – نَوْتَاتُقْ, *елті* – يَتَلْ – қатын/ханым, мырзаның әйелі; *қырнақ* – قَانَرَقْ, *қараваиш* – شَاوَارَقْ, *қарабаиш* – شَابَارَقْ, *түге* – الْكُوْت – күн, қызметші әйел; *өгіш* – شُكْ – тәрбие [12]. Осылардың ішінен **қатун** сөзінің қазіргі семантикалық аясына, жұмсалымдық ерекшелігіне тоқталамыз: **Қатун** – نَوْتَاتُقْ, *елті* – يَتَلْ – қатын/ханым, мырзаның әйелі.

Академик Ә. Т. Қайдар: «Этнос пен оның тілін этнолингвистикалық тұрғысынан қарастыру... оның сонау балаң кезінен есейгенге дейінгі барлық болмысын, дүниетанымы, мәдени, рухани байлығын ана тілімізде сақталған фактілер негізінде зерттеп білу, оларды бүгінгі таңның игілігіне асыру», – деген болатын [14, 18-22]. Ғалым «қатын» сөзінің этимологиясына қатысты былай дейді: «...атау түбіріне үңілсек, «қат» сөзі *мұқтаж, зәру, тапшы, өте қажет, керек* дегенді білдіреді. «Қатын» байырғы қазақ тілінде «құтым» (бағым, ырысым) деген мағынаны берген. Уақыт өте келе дыбыстар ассимиляциялануы барысында «құтым» сөзі «қатынға» ауысыпты [15, 156].

Тарихи тұрғыдан «қатын» сөзінің дәрежелік атауға ие болғаны анық. «Көне түркі тілі сөздігінде» бұл сөздің «ханым, асыл текті әйел; билеушінің жары» деген мағыналары көрсетілген:

QATUN I 1. Госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения; жена правителя, знатного человека [16, 436].

«Қазақ тілінің шығу тарихы» атты ұжымдық монографияда да «қатын» лексемасының аталмыш мағынасына бірнеше ескерткіштен мысал келтіріліп, қазіргі тілімізден бір ғана дыбыстық айырмашылығы бар екені айтылған: *узы (қатун~қатын)*.

Қатун. *Қағанның жары, ханым.* ДТД, 51; КТү. 25. **Қатун** йоқ болмыс ерті Тон. 31 (**Қатын** өлген еді) Айд. II, 110. Қазақ тілінде семантикасы жалпыланып, «1. *Ер адамның жары, жұбайы, зайыбы.* 2. *Тұрмысқа шыққан жалпы әйел заты*» семасы актуалданған.

Қатун сөзімен бір контексте қолданылған «**өг**» (*шеше, ана*) сөзі қазіргі кезде түбір күйінде дербес жұмсалмайды: **Өгүм қатун**.

Өг. *Шеше, ана. Өгүм қатун, улайу өглерім, екелерім, келінүнім, күнчүйларым, бунча йеме тірігі күн, болтачы ерті, өлүгі йуртда, йолта йату қалтачы ертігіз (Шешем қатын,* оған ілескен аналарым, жеңгелерім, келіндерім, бикештерім мұнша және күн болар едіңдер, өліктерің жұртта, жолда жатар едіңдер) Айд. I, 182 [17, 249].

Қазақ тілінде **өгей** лексемасының «туған емес, кейін қосылған, екінші; бөтен» деген семантикасы өзекті, ол негізінен «өгей шеше/әке, өгей ұл/қыз» тіркестерінің құрамында, сондай-ақ біршама жағымсыз реңкте жұмсалады. Белгілі әдебиеттанушы Т. Жұртбай: «Қазіргі қазақ тілінде архаизмге айналған

ұғым, ол әуелгі заңдық құқы мен мағынасы бойынша – дәрежелік атау. Отағасынан кейінгі заңды билік иесі, жерге мұрагерлік ететін, мүлік пен малдың еншілесі, сыбаға басы. Қазақ қоғамындағы қатындар – иерархиялық (әулеттегі) орнына қарай: *бәйбіше, тоқал, құдағи, құдаша, келін, қыз, абысын, ажын, жеңге*, сондай-ақ өзі теңдес еркектермен тең құқықта – *нағашы, жиен, бөле* ретінде әрқайсысы өз орнына қарай билікке араласып, енші алып, тиісті сыбағасын бөліскен. Тіпті күннің де мұрагерлік құқы болған» дейді [18]. Бұдан «қатын» сөзіне қатысты қазақы ұжымдық санада қалыптасқан әлеуметтік аялық білімнің бір қырын көреміз, яғни «қатынның» диахрондық аспектідегі мағынасы қазіргі кезде ресми сипатынан айырылған, тұрмыстық деңгейде ғана жұмсалады, семантикалық аясы барынша тарылған деуге негіз бар: 1. *Жалпы әйел атаулы, ерге тиген әйел. // экспр. жағымсыз. Төменетек, қозғамда орны жоқ, үйде даусы жоқ, сөзі өтпейтін әйел.* 2. *Зайып, жар, жұбай. // Қорқақ, сужүрек, еркек емес* [19, 473-476].

Ә. Қайдар «Эвенкі т. катун – «үй иесі әйел», «батырдың, басшының әйелі», эвен т.: хотун – «үй иесі әйел»; неждаль т. катон «ауыл ағасының әйелі». Моңғол т. 1) хатуын – «ақсүйек әйел», бурят т. *хатан* – «ақсүйек әйел», «патша әйелі»; қазіргі моғол т. хатан бурят тіліндегі мағынада қолданылады; қалмақ шахаты – «ақсүйек әйел». Саха т.: хотун – «ақсүйек әйел» мағынасында. Өзбек т.: хотин - әйел. Ескі түркі ескерткіштерінде *катун* – «ақсүйек әйел, текті тұқымнан шыққан әйел, билеушінің, атақты адамның әйелі». Қазақтан басқа түркі тілдерінің көбінде бұл сөз бастапқы *текті* мағынасында қолданылады. Тұңғыс-мәнжүр тілдерінің кейбірінде осы тұлғалас *қатлиқ* немесе *қатлин* сөздері «дос, өмір серігі» деген мағынада түсіндіріледі. Сөйтіп, сөздің алғашқы түбірі – *қат* болар да, тұңғыс тіліндегі мағынасы – «дос, өмір серігі» болса керек», – делінген [15]. Қалай десек те, жалпы әйел затына, жеңге-келінге қарата айтылатын осы сөздің астарында *тектілік* мәні жатыр.

М. Қашқари сөздігінде «Қатын» сөзі – әуелде *хан, бек, төре* мағынасында жұмсалған, біртіндеп ерге шыққан ұрғашы мағынасында пайдаланылған деген дерек бар. Түрік тілінде «Қатын/Хатун» сөзі *ханшайым, ханша* мағынасында жұмсалады. Әйелдерге арналған басылымдар «Өзбекстан қотын-қызлары», «Татарстан қатынлары» деп аталады... Тек қазіргі қазақ сөзжұмсамында бұл сөз теріс мәнге ие болып, жағымсыз сипат алған. Соның салдарынан замандастарымыз «пәленнің қатыны», «нағыз қатын екен» деген сөздерге шамданады, оның орнына «келіншек, әйел» сөзінің қолданылғанын жөн санайды.

Сонымен – «қатын» сөзінің бастапқы мағынасы бүгінгі жұрт ойлағандай *дөрекі, дойыр мінез* деген мағынадан мүлдем алшақ болғанын, керісінше, лауазым атауы ретінде жоғары мәртебені білдіргенін көреміз. Яғни қазір

архаизмге айналған жекелеген сөздерді өткен дәуір ескерткіштерімен салыстыру арқылы біраз жайтты анықтауға болады. Мысалы, көне түркі кезеңіндегі саяси жүйеге сәйкес, мемлекеттік билік иесі «**қаған**», оның жары «**қатун**» болса, атаулардың сол кездегі ұжымдық санадағы семантикасы да «жоғары, мәртебелі, текті, асқақ» сияқты жағымды мәнге бай болған. Уақыт өте келе орын алған түрлі тарихи оқиға, саяси жүйенің өзгеруіне байланысты қазақ қоғамындағы билеуші, тақ иесі «хан» болса, оның зайыбы «**ханым**» атанған.

Зерттеудің теориялық мәні оның жазба мәтінді лингвистикалық дереккөзтану, тарихи лексикология, лингвистикалық семантика тұрғысынан зерделеуге қосатын үлесінен көрінеді. Практикалық маңызы – талданған материалды диахронды зерттеуде, жоғары оқу орындарында оқытылатын «Тарихи грамматика», «Қазақ әдеби тілінің тарихы», «Лингводереккөзтану», «Түркі жазба мұраларының тілі» пәндерін жүргізуде, тарихи сөздіктер құрастыруда қолдануға болады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің АР08855781 гранты есебінен қаржыландырылды.

Қорытынды

Жоғарыда баяндалған ой-пікірлерді тұжырымдай келгенде, көне лексика жазба мұралардағы тілдік деректерге негізделеді. Бұл сөздік құрамды ғана емес, тіл иесі халықтың материалдық, рухани мәдениетін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін басқа да факторларды кешенді түрде зерттеуді қажет етеді. Лексикалық қор этнос тарихымен тығыз байланысты, оның ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан мұрасы.

Қорыта айтқанда, тіл дамуының әр кезеңінде сөздік құрам түрлі деңгейде болады, бір жағынан, жаңа ресурстармен толығып, екінші жағынан, кеміп, азайып жатады. Мұны қолдан реттеу мүмкін емес. Маңыздысы – жазба мұралар арқылы оларда сақталып қалған сол тарихи кезеңдегі тілдік ұжым санасында және жеке тіл ұстанушы, яки автордың сарасанасында қалыптасқан ғалам бейнесін қалпына келтіру мүмкіндігі. Осыны анықтаған кезде дана бабаларымыздың мыңдаған жыл жинақтаған *білім қорындағы* маңызды ақпараттың сырын түсінеміз. Ғасырлар бойы тарих қойнауында жатқан *асыл мұрамызға* қол жеткіземіз. Бұл дербес этнос ретінде табиғатымызды, болмысымызды, ділімізді тереңірек тануға жол ашады. Осындай ұрпақтар арасын жалғайтын дәнекерлік қызметті адамзатқа тарту етілген ең керемет игілік СӨЗ атқарады! Сондықтан жүз жыл бұрын ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлын алаңдатқан «Сөзімізді жоғалту – өзімізді жоғалту» проблемасы әлі күнге өзекті. Оның алдын алудың бір жолы тарихи сөздіктерді

зерттеп, ондағы тілдік материалды ғылыми айналымға және күнделікті сөзжұмсамға енгізу болмақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жолдасбек Л.** Қазақ сөйленістеріндегі туыстық атаулар: филол. ғ. канд. ... дисс. авторефераты: 10.02.02. – Алматы, 1999. – 28 б.

2 **Диуанова Р.** Қазақ тіліндегі туыстық атаулардың мағыналық құрылымы мен лексикографиялану ерекшеліктері: филол. ғ. канд. ... дисс. авторефераты: 10.02.02. – Алматы, 2010. – 27 б.

3 **Шабашов А. В.** Тюркские термины родства в древнерусских письменных памятниках (до 1480 г.) // Алгебра родства. СПб.: МАЭ РАН, 2012. Вып. 13. – С. 148-158

4 **Покровская Л. А.** Об устойчивости семантической группы слов, обозначающих родственные отношения в тюркских языках // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, 2020. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cutt.ly/EKj5w8o>

5 **Гаджиева Л. А.** Сравнительный анализ терминов родства кумыкского и турецкого языков // Известия РГПУ им. А. И. Герцена, 2009. – №106. – С. 132–136. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cutt.ly/wKj60xN>

6 **Бурькин А. А.** Проблемы семантической реконструкции терминов родства в алтайских языках и перспективы реконструкции общеалтайской системы терминов родства // Алгебра родства. СПб.: МАЭ РАН, 2001. Вып. 7. – С. 136-172.

7 **Рамазанова Д. Б.** Термины родства в алтайских языках: экз. ака // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. – №5. Ч. 2. – С. 175–178. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cutt.ly/yKkePzQ>

8 **Утегенова Г. Ж., Шойбекова А. А., Базарбекова Н. Ш.** Изучение родственных имен в тюркских языках. // Филологический аспект: Методика преподавания языка и литературы. – 2019. – №4 (4). [Электронный ресурс]. – URL: <https://cutt.ly/wKxIRwd>

9 **Houtsma M. Th.** Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden: Brill, 1894. – 114 p.

10 **Курышжанов А. К.** Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата: Наука, 1970. – 234 с.

11 **Гаркавец А. Н.** Книгаб-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави. – Алматы: Баур, 2019. – 600 с.

12 **Toparlı, R.** Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 s.

13 **Щерба Л. В.** Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с

14 **Қайдар Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 18–22

15 **Қайдар Ә.** Ғылымдағы ғұмыр. 6-т. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.

16 Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

17 Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика. // Ұжымдық монография, 2-бөлім. – Алматы: «Алдоңар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 348 б.

18 **Жұртбай, Т.** 2016. «Қатын» мен «әйелдің» айырмашылығы неде? [Электронный ресурс]. – URL: <https://cutt.ly/WKxPHCp>

19 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-т. – Алматы, 2011. – 744 б.

References

1 **Zholdasbek L.** Qazaq soilenisterindegi tuystyq ataular [Kinship names in Kazakh speech]: Avtoref. diss. ... kand. philol. nauk: 10.02.02. – Almaty, 1999. – 28 b.

2 **Diuanova R.** Qazaq tilindegi tuystyq ataulardyn magynalyq qurylymy men leksikografialyq ereksheilikteri [Semantic structure and features of lexicography of related names in the Kazakh language]: Avtoref. diss. ... kand. philol. nauk: 10.02.02. – Almaty, 2010. – 27 b.

3 **Shabashov A. V.** Turkskie terminy rodstva v drevnerusskikh pismennykh pamiatnikakh (do 1480). [Turkic terms of kinship in ancient Russian written monuments (before 1480)] // Algebra rodstva. SPb.: MAE RAN, 2012. Vyp. 13. – S. 148-158.

4 **Pokrovskaya L. A.** Ob ustoychivosti semanticheskoi gruppy slov, oboznachaiushikh rodstvennyye otnosheniya v turkskikh iazykakh [On the stability of the semantic range of words denoting kinship relationships in the Turkic languages] // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, 2020. [Electronic resource]. – URL: <https://cutt.ly/EKj5w8o>

5 **Gadzhieva L. A.** Sravnitelnyi analiz terminov rodstva kumykskogo i turetskogo iazykov [Comparative analysis of kinship terms of the Kumyk and Turkish languages] // Izvestia RGPU im. A. I. Gertsena, 2009. – №106. – 132–136. [Electronic resource]. – URL: <https://cutt.ly/wKj60xN>

6 **Burykin A. A.** Problemy semanticheskoi rekonstruktsii obshealtaiskoi sistemy terminov rodstva [Problems of Semantic Reconstruction of Kinship Terms in the Altaic Languages and Prospects for the Reconstruction of the All-Altaic

System of Kinship Terms] // Algebra rodstva. SPb.: MAE RAN, 2001. Vyp. 7. – S. 136-172.

7 **Ramazanov D. B.** Terminy rodstva v altaiskikh iazykakh eke, aka [Terms of kinship in the Altaic languages: eke. Aka] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, 2013. – №5., Ch. 2. – S. 175–178. [Electronic resource]. – URL: <https://cutt.ly/yKkePzQ>

8 **Utegenova G. Zh., Shoibekova A. A., Bazarbekova N. Sh.** Izuchenie rodstvennykh imen v turkskikh iazykakh [The study of related names in Turkic languages] // Filologicheski aspekt: Metodika prepodavaniya yazyka i literatury. – 2019. – №4 (4). [Electronic resource]. – URL: <https://cutt.ly/wKxIRwd>

9 **Houtsma M. Th.** Ein türkisch-arabisches Glossar. – Leiden: Brill, 1894. – 114 p.

10 **Kuryshzhanov A. K.** Issledovanie po leksike starokipchakskogo pismennogo pamiatnika XIII v. “Turkskogo-arabskogo slovaria” [Research on the vocabulary of the old Kipchak written monument of the 13th century “Turkic-Arabic Dictionary”]. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – 234 s.

11 **Garkavets A. N.** Kitab-i Majmu'-i Tarjuman-i Turki va 'Ajami va Mugali va Farsi. “The summary book of the translator in Turkic, and in Persian, and in Mongolian, and in Farsi” by Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Kunavi. – Almaty: Baur, 2019. – 600 s.

12 **Toparlı, R.** Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 s.

13 **Shcherba L.V.** Iazykovaia sistema i rechevaia deiatelnost [Language system and speech activity]. L.: Nauka, 1974. – 428 s.

14 **Qaydar A.** Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. – Almaty: Ana tili, 1998. – Б. 18–22.

15 **Qaydar A.** Gylimdagy gumyr [Life in science]. 6-t. Qazaq tili etymologiasynyn gylimi-theoriyalq negizderi. – Almaty: Sardar, 2014. – 256 b.

16 Древнетюркский словарь [Ancient Turkic dictionary]. – L.: Nauka, 1969. – 676 s.

17 Qazaq tilinin shyǵu tarikhy: Fonetika [The history of the origin of the Kazakh language: Phonetics]. // Uzhyndyq monografia, 2-bolim. – Almaty: «Aldongar» madenietti damytu qory, 2013. – 348 b.

18 **Zhurtbai T.** “Qatyn” men “aieldin aiymashylygy” nede? [What is the “difference” between “wife” and “woman”?]. [Electronic resource]. – URL: <https://cutt.ly/WKxPHCp>

19 Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 9-t. – Almaty, 2011. – 744 b.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*Ф. Т. Жұмажанова¹, М. С. Кулахметова²

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Павлодарский педагогический университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

О ЛЕКСИЧЕСКОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ И ПРАГМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЕРМИНОВ РОДСТВА В «ТАРДЖУМАН» В СРАВНЕНИИ С СОВРЕМЕННЫМИ ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Наш родной язык сохранил основные характерные черты, как один из тюркских языков. Однако в связи с внутренними, внешними закономерностями развития каждого языка, даже родственные языки могут отличаться друг от друга. Своеобразие того или иного языка особенно ярко проявляется в его словарном запасе, синонимическом ряду, также в лексике. Дело в том, что лексика развивается несколько быстрее, чем другие сферы системы языка, постоянно пополняясь новыми словами под влиянием различных экстралингвистических факторов. Кроме того, совпадение слов, имеющихся в одном языке, с другими родственными языками – закономерное явление, основную причину которого следует искать в общетюркском словарном запасе. В этом смысле можно обратиться к материалу письменного памятника, изданного в средние века, который является общим наследием для всей тюркской общности. В связи с этим одной из важнейших задач исторической лексикологии является изучение лексико-семантического подхода к языку письменных памятников прошлых эпох. Актуальным этот вопрос становится особенно в отношении языка наследия, написанного в донациональный период, то есть, когда казахский народ еще был в составе кыпчакских народов.

В статье семантика терминов родства рассматривается в сопоставлении с вариантами, употребленными в средневековом письменном наследии «Тарджуман» и материалом современных тюркских языков. Предусмотрено выявление лингвистических и экстралингвистических факторов, способствовавших их возникновению, формированию и развитию. Авторы обратили внимание на познавательную информацию в определении семантического потенциала и смысловых рамок родственных имен в лексикографических источниках, относящихся к тюркским языкам. Изучены значения имен, приведенных в толковых словарях, и особенности их употребления в повседневной речи.

Ключевые слова: «Тарджуман», родственные имена, письменное наследие, тюркские языки, историческая лексика.

*F. Zhumazhanova¹, M. Kulakhmetova²

¹ al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

² Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

ON LEXICAL CONTINUITY AND PRAGMATIC FEATURES OF RELATIONSHIP TERMS IN «TARJUMAN» IN COMPARISON WITH MODERN TURKIC LANGUAGES

Our native language has retained the main characteristic features as one of the Turkish languages. However, due to the internal, external patterns of development of each language, even related languages may differ from each other. The originality of this or that language is especially clearly manifested in its vocabulary, synonyms, as well as in vocabulary. The fact is that vocabulary develops somewhat faster than other areas of the language system, constantly replenishing under the influence of various extralinguistic factors. In addition, the coincidence of words in one language with other related languages is a natural phenomenon, the main reason for which should be sought in the common Turkic vocabulary. In this sense, one can refer to the material of a written monument published in the Middle Ages, which is a common heritage for the entire Turkic community. In this regard, one of the most important tasks of historical lexicology is the study of the lexico-semantic approach to the language of written monuments of past eras. This issue becomes relevant especially in relation to the heritage language written in the pre-national period, that is, when the Kazakh people were still part of the Kypchak peoples.

In the article, the semantics of terms in the Kazakh language is considered in comparison with the variants used in the medieval written heritage «Tarjuman» and the material of modern Turkic languages. Provides for the identification of linguistic and extralinguistic factors that contributed to their emergence, formation and development. The authors drew attention to the learning information in determining the semantic potential and semantic framework of related names in lexicographic sources related to the Turkic languages. The meanings of the names given in the explanatory dictionaries and the peculiarities of their use in the language of everyday communication are studied.

Keywords: «Tarjuman», kinship terms, written heritage, Turkic languages, historical vocabulary.

<https://doi.org/10.48081/OVIQ5382>

***Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова², Б. Б. Жумабекова³**

^{1,2,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ФОЛЬКЛОРТАНУШЫ ҒАЛЫМ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы ғалым, тіл білімінің зерттеушісі, тюрколог, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін қалыптастырған журналист, өз елінің рухани дүниесін көтеруге көп еңбек еткен мәдениет қайраткері, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушысы – Ахмет Байтұрсынұлының фольклортанушылық еңбектері қарастырылды. Ахмет Байтұрсынұлы әдебиет тарихына, теориясы мен сынына, методологиясына тұңғыш рет тиянақты анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасады. Халық тілінің бай қоры көзінен мағынасы терең, ұғымдық аясы кең сөздерді термин етіп алып, соның негізінде қазақ фольклоры мен әдебиетінің барлық жанрлық формаларын топтап, жіктеп берді.

Мақалада оның «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Әдебиет танытқыш», «Ер Сайын», «23 жоқтау», «Әліп би» т.б. деген еңбектері фольклортанушылық тұрғыдан сөз болады. Оның мақалалары ғылыми байыптаумен, өткір ойларымен сол кезеңнің шындығынан хабар береді.

Ахметтің шыр етіп жерге түскеннен бастап, ер жетіп есейгенге дейінгі өмір жолы халық поэзиясы үлгілері негізінде тербетілуі; ақын-жыраулар аузынан шыққан түрлі ғашықтық, батырлық, тарихи жырларды, айтыстарды, би-шешендердің дуалы сөздерін т.б. естіп ержетуі – болашақ фольклортанушы ғалымның шығармашылықтағы бағыт-бағдарын, таным-мақсатын т.б. негіздеп бергені анық. Жалпы мақалада Ахмет Байтұрсынұлының қазақ фольклорын жинаудағы, жариялаудағы және зерттеудегі еңбектері жан-жақты қарастырылады.

Кілтті сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, фольклор, «Әдебиет танытқыш», «Ер Сайын», «23 жоқтау», «Әліп би».

Кіріспе

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіл білімінің негізін қалаушы лингвист – ғалым, әдебиет зерттеушісі, тюрколог, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін қалыптастырған журналист, өз елінің рухани дүниесін көтеруге көп еңбек еткен мәдениет қайраткері, ағартушы - педагог, сонымен қатар дарынды ақын, талантты аудармашы екендігі белгілі.

Дегенмен А. Байтұрсынұлының қазақ фольклортану тарихының негізін қалаушылардың бірі екендігі ат үсті айтылып келгені болмаса, арнайы сараланып өзіне лайықты бағасын алған жоқ. Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында біз Ахметтің фольклортану ғылымына қатысты еңбектеріне арнайы тоқталуды жөн санадық. Бұл саладағы еңбектерінің біріншісіне ғалымның түрлі оқулықтар жазғанда оған мәтін көзі ретінде фольклорды пайдаланғандары [1] жатса, екіншісі – Ахмет жариялаған фольклор үлгілері. Мәселен, оның өзі құрастырып баспадан шығарған «Ер Сайын» жыры, өзі құрастырған белгілі «23 жоқтауы» [2]. Үшіншісі – белгілі «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі [3].

Материалдар мен әдістер

Мақала жазылу барысында әр түрлі ғылыми әдістер қолданылды: тарихи-салыстырмалы, типологиялық, аналитикалық, нарративтік, тарихи функционалдық, т.б.

Нәтижелер және талқылау

Жоғарыда аталған еңбектерге тоқталмас бұрын ғалымның артына қалдырған мол мұрасының зерттелу тарихына шолу жасасақ, оның шартты түрде үш кезеңге жіктелетінін аңғару қиын емес.

Бірінші кезең, бұл ғалымның көзі тірісінде бағалануы, әсіресе 50 жасқа толу мерейтойына қатысты баспасөзде шыққан мақалалар шоғыры [4].

Екінші кезең – А. Байтұрсынұлының жазықсыз ұсталып, нақақтан дүниеден өткеннен бастап 1988 жылғы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің ақтағандығына дейінгі мезгілді қамтиды [5].

Үшінші кезең – ғалым мұрасы ақталғаннан (1988 ж.) кейінгі мезгіл.

Бірінші кезеңге тән ерекшеліктер: ғалымның өмірбаяны жазылды; аз да болса Ахметтің қоғамдық-саяси, ғылыми - педагогикалық, әдеби қызметтері т.б. сөз болды. Әйтсе де ғалым еңбектерінің қазақ әдебиеті, тіл білімі т.б. тарихында алатын өзіндік орны жете зерттелуімен де, өзіне лайықты жоғары бағасын ала алмауымен де көзге түседі.

Екінші кезең: А. Байтұрсынұлына «халық жауы» деген айдар тағылысымен-ақ, оның жазған еңбектері еленбей, қолданысқа түссе де аты да, еңбегі де аталынбады. Бұл мезгілге тән ерекшелік: ғалым шығармалары аты аталса да көбіне даттау үшін алынды. Дегенмен ара-тұра

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларына, өмірбаянына қатысты деректердің Қазақстаннан тыс жерде басылғанына назар аудартқымыз келеді.

Үшінші кезең ерекшелігі: бұл ғалым еңбектерін зерттеуші ағаларымыздың т.б. ерекше ыждаһатпен сараптауы; шығармаларының дәстүрлі де өзіндік артықшылықтарын т.б. зерттей бастағандығы. Алдыңғы 2 кезеңге қарағанда Ахметтануда бұл кезеңнің өзіндік артықшылықтары да аз емес. Көптеген туындыларды түбегейлі сараптауға тосқауыл жасаған «кеңесшіл кезең», «тап тартысы», «әкімшілдік жүйе», «тартыссыздық теориясы» т.б. сияқты сыңаржақ идеологиялардың (ғылымға тигізген пайдасынан гөрі зияны көп) келмеске кетуі, еліміздің егеменді болуы т.б.-бәрі, сөз жоқ Ахметтануға байланысты зерттеу жұмыстарының етек алуына негіз болды.

Осы орайда Ахметтану ілімін іштей жіктесек:

Біріншісі - Ахмет Байтұрсынұлының ақындық шеберлігі төңірегінде жазылған белгілі әдебиет зерттеушілеріміз: З. Ахметов, С.Қирабаев, Ш. Сәтбаева, Р. Нұрғалиев т.б. еңбектері аталса [6]; екіншісі - Ахметтің тіл ғылымына қатысты үлгілерін сараптауға арналған белгілі тілші ғалымдарымыз Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова т.б. зерттеулерінің республикалық басылымдарда жарияланғанын білеміз [7].

Ахметтанудың үшінші саласы – ғалымның өмірі мен әдебиет тарихына қатысты туындыларын ізерлеп, екшеп, жүйелеуге құрылған белгілі зерттеушілеріміз Ш. Сәтбаева, Р. Нұрғалиев, Қ. Мұқамедқанов, Д. Досжановтардың т.б. зерттеулерінен тұрады [8].

Сондай-ақ республикалық басылымдарда: ғалымның жеке архиві хақында; Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесінің шәкірттерімен бірге түскен сурет сыры хақында, тіпті Ахметтің кейбір «Әліп-би» т.б. тәрізді оқулықтары әлі күнге шейін Америка елінде де сақтаулы екендігінде; ақынның өмірге деген қоғамдық – саяси көзқарасын сипаттаған; ғалымның әкесі – Байтұрсын мен оның інісі Ақтас төңірегінде; Ахметтің Қарқаралыда ұстаздық қызметі хақында; Ахметтің жазықсыз ұсталғаннан кейінгі артына қалған әйелі Бадрисафа мен қызы Шолпан тағдырларын баяндайтын т.б. – түрлі-түрлі мақалалар топтамасы да басылды [9].

Келесі Ахметтанудың төртінші саласы – А. Байтұрсынұлының талантты аудармашылығы хақында белгілі ғалымдар З. Ахметов Ш. Сәтбаева, Р. Нұрғалиев, Қ. Мұхамедқанов т.б. зерттеу еңбектері де жарияланды [10]. Сонымен бірге бесіншісі – Ахметтің әдебиет қисынына қатысты зерттеу еңбектерін саралаған белгілі әдебиеттанушы ғалымдарымыз З. Ахметов, Р. Нұрғалиев т.б. еңбектерін атауға болады [6], [9].

Дегенмен аталған еңбектер арасында Ахмет Байтұрсынұлының қазақ фольклортану ғылымы тарихына қосқан үлесі өз алдына жеке сараланбауы-көп нәрсені аңғартады. Әйтсе де белгілі ғалым Р. Нұрғалиев фольклорист

- ғалым Ахметтің қазақ фольклорына қатысты еңбектерін саралай келе, 1923 жылы Күншығыс баспасында шыққан «Ер Сайын» жырының кімге арналып шыққандығы (яғни белгілі фольклорист-ғалым Г. Н. Потанинге тарту ретінде), және белгілі фольклортанушы В. В. Радлов үлгісінің де тараулары да берілгендігі хақында т.б. сөз қозғайды [9].

Сондай-ақ бұл еңбектерде ғалым Ахметтің ел арасынан жинап, реттеп, сұрыптап шығарған «23 жоқтауына» да (қазақ халқының 400 жылдық тарихын қамтитыны), «қазақ ауыз әдебиетінің» іштей топтама түріне жіктелуіне де назар аудартқан «Әдебиет танытқыш» кітабы хақында да ой түйіледі [11].

Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлының қазақ ауыз әдебиетіне, оның ішкі жанры - тұрмыс-салт жырларын зерттеуге өзіндік қосқан ғылыми еңбегін саралауға арналған белгілі фольклортанушы ғалым Б. Абылқасымовтың еңбегі де баспа бетінде жарияланғаны белгілі [12].

Негізінен, мұнда Ахмет Байтұрсынұлының әлемдік жалпы типологиялық заңдылықтар негізінде ауыз әдебиетін: «Сауықтама» мен «Сарындама» деп екіге бөлгені: сарындама саласын «салт сөзі», «ғұрып сөзі», «қалып сөзі» деп үшке жіктегені; және де сарындаманы қазіргі кезеңдегі қолданыстағы ғұрып фольклоры ұғымымен ұштастыруы т.б. төңірегіндегі мәселелер назарға алынады [13].

XX ғасыр басындағы қазақтың ұлттық фольклортану ғылымының көш бойында фольклорлық нұсқаларды жинауда, әрі жарыққа шыққандарын ғылыми тұрғыда әрі сипаттап, әрі зерттеу жұмыстарын жүргізуге ат салысқан ресей зерттеушілері: Г. Н. Потанин (1835-1920), А. Е. Алекторов (1861-1918), Ә. Диваев т.б. сынды фольклорист – ғалымдармен бірге қазақ оқымыстысы Ахмет Байтұрсынұлының да өзіндік үлес қосқаны белгілі.

Байтұрсын Шошақұлы тегі-текті, тарихтан белгілі Үмбетей батырдың немересі (көзі ашық, оқыған). Атасы Шошақтан 4 бала болған: Байтұрсын, Ақтас, Ерғазы, Данияр. Үмбетей батырдан келе жатқан дәстүрлі тәрбиесін (қайсарлықты, ер мінезділікті, намысқорлықты т.б.) бойына дарытқан ағалы-інілі Байтұрсын мен Ақтас 1885 жылғы 12 қазанда сол кездегі ояз начальнигі-полковник Яковлевті елге көрсеткен қорлығы, қиянаты үшін соққыға жығады (Ахметтің 13 жасар кезі). Сол үшін де дүние-мүлкі талауға, өз бастары жазықсыз Сібірге 15 жылға жер аударылады. Мұның бәрі 13 жасар Ахметтің саяси-қоғамдық көзқарасының тездетіп қалыптасуына әсерін тигізгені анық.

Ендігі тәрбиесі-немере ағасы Ерғазының қол астында өтеді. Жастайынан ауылдық мектепте сауатын ашқан Ахмет 1886-1891 жылдары Торғай қаласындағы 2 сыныптық орысша-қазақша училищесінде, 1891-1895 жылдары Орынбордағы мұғалімдік мектепте оқып дәріс алады.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының басым көпшілігі алғашқы сауатын алдымен өз үйінде, кейіннен барып ауыл мектептерінен т.б. ашқандығы белгілі. Әйтсе де болашақ ғалымның әрі шығыстық, әрі батыстық үлгіде білім алу үшін негіз болған таным көзі ол өз елінің ұлттық, тума мәдениеті, қазақтың бай фольклоры болғаны анық. Демек Ахметтің шыр етіп жерге түскеннен бастап, ер жетіп есейгенге дейінгі өмір жолы халық поэзиясы үлгілері негізінде тербетілуі; ақын-жыраулар аузынан шыққан түрлі ғашықтық, батырлық, тарихи жырларды, айтыстарды, би-шешендердің дуалы сөздерін т.б. естіп ержетуі – сөз жоқ, болашақ фольклортанушы ғалымның шығармашылықтағы бағыт-бағдарын, таным-мақсатын т.б. негіздеп бергені анық. Содан да шығар қазақ әдебиеті, тілі, тарихында т.б. белгілі деген ақын, жазушы, ғалым болсын, оның шығармашылығының 3 қайнар көзі дегенде: бірі - өз халқының фольклорынан; екіншісі – шығыс мәдениетінен; үшіншісі - батыс мәдениетінен сусындалғаны анықталады.

Міне, осындай дәстүрлі оқу үлгісін басынан өткізген Ахмет те 1895 жылдан бастап ұстаздық-тәжірибешілік қызметін бастайды. Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы атыраптарында бала оқыта жүріп болашақ ғалым елдің тұрмыс-тіршілігіне етене араласады, халыққа не керек, не пайдалы, не маңызды деген ойларын түйіп пысықтайды. Шамамен, ел мұраларын жинаушылық қызметіне деген қызығушылық ойлары да осы кезеңнен туындаса керек. Сондай-ақ ел мүддесін көздейтін, бала оқыту үшін заманына сай ұлттық оқулықтар атаулының ерекше жетіспеуі – ұстаздық-ағартушылық қызметіне тұсау болғаны да белгілі. Сол себепті де Ахмет өз бетімен көп ізденіп, ел арасынан әр түрлі оқу құралдарын да, оған материал көзі боларлық фольклор үлгілерін де қағаз жүзінен де, ел аузынан да т.б. жиыстыра бастайды. Демек, болашақ фольклорист-ғалымның ел фольклорын жинаушылық қызметі-осы ұстаздық кезеңмен тұспа-тұс келуі, яғни Ахметтің ерте 22 жасынан-ақ фольклортану ғылымына араласа бастауын танытса керек.

Қорытынды

Ғалымның фольклор нұсқаларын халық арасынан жинастыра бастауына не себеп болды, алған бағыт-бағдары қандай дегенде, шамамен жинаушылық қызметі қай кезеңнен басталады дегенде: біріншіден, сол кезде «Дала уалаяты газеті» беттерінде белгілі фольклорист Г. Н. Потаниннің елге арналған «Қазақтардың арасындағы әр түрлі ойлап шығарылған өлең, қысса, ертегілерінің, әдет заңдарының керекті болғаны турасында» деген үндеу - мақаласын [14] Ахметтің оқымауы, көрмеуі, естімеуі мүмкін емес дей отырып, және де мұнда фольклорды жинаушылар үшін қойылатын белгілі талаптардың саралануы т.б. бәрі 21 жасар Ахметтің жинаушылық қызметіне әсер еткені сөзсіз. Жалпы бұл мақала сол кездегі қазақ халық ауыз әдебиетін жинаушы, фольклортанушы ғалымдарға бағыт-бағдарын айқындап берген мақсатты жоба болғаны анық.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Байтұрсынұлы, А. Оқу құралы. – Орынбор, 1912. – 40 б.; Байтұрсынұлы, А. Әліп би. – Қызыл-Орда, 1928. – 116 б.; Байтұрсынұлы, А. Сауат ашқыш. – Семей, 1926. – 83 б.; Байтұрсынұлы, А. Тіл-құрал. – Орынбор, 1914. – 53 б.; Байтұрсынұлы, А. Тіл-құрал. – Қызыл-Орда, 1925. – 39 б.
- 2 Байтұрсынұлы, А. Ер Сайын. – Мәскеу, 1923. – 95 б.
- 3 Байтұрсынұлы, А. Әдебиет танытқыш. – Ташкент, 1926. – 286 б.
- 4 Самойлович, А. Литература турецких народов // Литература и Восток. – 1919. – Вып. 1; Поливанов, Е. О. Киргизско – казахской орфографии // Бюллетень СГУ. – 1924. – Вып. 7; Байтұрсынұлы, А. Байтұрсынов (биографиялық очерк). – Орынбор, 1922.
- 5 Мұқанұлы, С. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім (ұлтшылдық, байшылдық дәуірі). – Қазақстан, 1932; Байтұрсынұлы Ахмет // Парасат. – 1991. – № 4. – 19 б.
- 6 Ахметов, З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Абай. – 1998. – № 3. – Б. 1–4; Қирабаев, С. Ахметтің ақындығы // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. – 1991. – № 1. – Б. 3–10; Қазақтың тұңғыш революцияшыл - демократы // Мұрагер. – 1992. – № 1. – Б. 12–19.
- 7 Қайдаров, Ә. А. Байтұрсынов // Социалистік Қазақстан. – 1988; Сыздықова, Р. Тіл тағылымы. – А. : Ана тілі, 1992. – Б. 8-30.
- 8 Әнесов, Ғ. Ана тілін түрлеген Ахаң // Жалын. – 1989. – № 2.
- 9 Сәтбаева, Ш. Ахмет Байтұрсынов. – А. : Жазушы, 1989. – Б. 3–20;
- Нұрғалиев, Р. Ақ жол. – А. : Жалын, 1991. – Б. 3–14.
- 10 Мұкамедқанов, Қ. Ахмет Байтұрсынов // Семей таңы. – 1989. – 11 февраль.
- 11 Байтұрсынұлы, А. 23 жоқтау. – М., 1926. – 155 б.
- 12 Абылқасымов, Б. Телқоңыр. – А. : Атамұра-Қазақстан, 1993. – 174 б.
- 13 Байтұрсынұлы, А. Әдебиет танытқыш. Шығармалары. – А. : Жазушы, 1989. – Б. 232–261.
- 14 Дала уалаяты газеті. – 1894. – № 29, 30, 31.

References

- 1 Baitürsynüly, A. Oqu qūraly [Textbook]. – Orenburg, 1912. – 40 p.; Baitürsynüly, A. Älip bi [Alphabet]. – Kyzyl-Orda, 1928. – 116 p.; Baitürsynüly, A. Sauat aşqyş [Literacy opener]. – Semey, 1926. – 83 p.; Baitürsynüly, A. Tıl-qūral. – Orenburg, 1914. – 53 p.; Baitürsynüly, A. Tıl-qūral. – Kyzyl-Orda, 1925. – 39 p.
- 2 Baitürsynüly, A. Er Saiyn [Er Sayyn]. – Moscow, 1923. – 95 p.

3 **Baitürsynöly, A.** Ädbiet tanytqyş [Literary critic]. – Tashkent, 1926. – 286 p.

4 **Samoilovich, A.** Literatura tureskih narodov [Literature of the Turkic peoples] // Literatura i Vostok. – 1919. – Vyp.1; **Polivanov, E. O.** Kirgizsko – kazahskoi orfografii [Kirghizsko-Kazakh spelling] // Bületen SGU. – 1924. – Vyp. 7; **Baitürsynöly, A.** Baitürsynov (biografialyq ocherk) [Baitursynov (biographical essay)]. – Orenburg, 1922.

5 **Müqanöly, S.** XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. 1-бөлім (үлтшылдық, байшылық дәуірі) [Kazakh literature of the XX century. Part 1 (the era of nationalism, affluence).]. – Kazakhstan, 1932; **Baitürsynöly Ahmet** [Baitursynuly Akhmet] // Parasat. – 1991. – № 4. – 19 p.

6 **Ahmetov, Z.** Bükil qazaq “Ahañ” degen [The whole Kazakh “Ahan”] // Abai. – 1998. – № 3. – P. 1-4; **Qirabaev, S.** Ahmettiñ aqyndyğy [Akhmet’s poet] // Qazaq SSR ĞA Habarlary. – 1991. – № 1. – P. 3-10; Qazaqtyñ tūñğyş revolüsiayıl – demokratty [The first Kazakh revolutionary democrat] // Mürager. – 1992. – № 1. – P. 12-19.

7 **Qaidarov, Ä. A.** Baitürsynov [A. Baitursynov] // Sosialistik Qazaqstan. – 1988; Syzdyqova, R. Tıl tağylymy [The influence of language]. – A. : «Ana tılı», 1992. – P. 8–30.

8 **Änesov, Ğ.** Ana tılın türlegen Ahañ [Ahan who diversified his native language] // Jalyn. – 1989. – № 2.

9 **Sätbaeva, Ş.** Ahmet Baitürsynov [A. Baitursynov]. – A. : «Jazuşy», 1989. – P. 3–20; **Nürğaliev, R.** Aq jol. – A. : «Jalyn», 1991. – P. 3–14.

10 **Mükamedqanov, Q.** Ahmet Baitürsynov [A. Baitursynov] // Semei tañy. – 1989. – 11 fevral.

11 **Baitürsynöly, A.** 23 joqtau [23 memorial songs]. – M., 1926. – 155 p.

12 **Abylqasymov, B.** Telqoñyr [Telkonyr]. – A. : «Atamūra-Qazaqstan», 1993. – 174 p.

13 **Baitürsynöly, A.** Ädbiet tanytqyş. Şyğarmalary [Literary recognizer. Essays]. – A. : «Jazuşy», 1989. – P. 232–261.

14 Dala ualaiaty gazetі. – 1894. – № 29, 30, 31.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

***Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова², Б. Б. Жумабекова³**

^{1,2,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ – ФОЛЬКЛОРИСТ

В данной статье рассмотрены фольклористические труды Ахмета Байтурсынова – ученого-основателя казахской литературоведческой науки, исследователя языкознания, тюрколога, журналиста, сформировавшего национальную модель казахского печатного языка, деятеля культуры, реформатора национальной письменности, просветителя. Ахмет Байтурсынов впервые дал исчерпывающие определения истории, теории и критики, методологии литературы, а также создал систему казахской литературоведческой науки. Из богатейших источников народного языка он взял слова с глубоким смыслом, широким понятийным кругом в виде термина, на основе которого группировал и классифицировал все жанровые формы казахского фольклора и литературы.

В статье представлены его работы: «Оқу құралы», «Тіл-құрал», «Әдебиет танытқыш», «Ер Сайын», «23 жоқтау», «Әліп би» и др. Его статьи с научной серьезностью, острыми мыслями передают реальность того периода.

Направления, цели и задачи будущего ученого-фольклориста в творчестве и т.д. были обоснованы жизненным путем Ахмета с момента его рождения до взросления, на котором он рос слушая образцы народной поэзии, различные любовные, героические, исторические стихи, айтысы и т.д. В статье подробно рассматриваются труды Ахмета Байтурсынова по сбору, изданию и изучению казахского фольклора.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, фольклор, «Әдебиет танытқыш», «Ер Сайын», «23 жоқтау», «Әліп би».

AKHMET BAITURSYNOV – FOLKLORIST

This article examines the folkloristic works of Akhmet Baitursynov, a scientist-founder of the Kazakh literary science, a linguistics researcher, a Turkologist, a journalist who formed the national model of the Kazakh printed language, a cultural figure, a reformer of national writing, an educator. Akhmet Baitursynov for the first time gave exhaustive definitions of history, theory and criticism, methodology of literature, and also created a system of Kazakh literary science. From the richest sources of the national language, he took words with a deep meaning, a wide conceptual circle in the form of a term, on the basis of which he grouped and classified all genre forms of Kazakh folklore and literature.

The article presents his works: «Oku kuraly», «Til-kural», «Adebiyet tanytkysh», «Er Sayyn», «23 joktau», «Alip bi», etc. His articles convey the reality of that period with scientific seriousness and sharp thoughts.

The directions, goals and objectives of the future folklorist scientist in creativity, etc. were justified by Akhmet's life path from the moment of his birth to adulthood, in which he grew up listening to samples of folk poetry, various love, heroic, historical poems, aitys, etc. The article discusses in detail the works of Akhmet Baitursynov on the collection, publication and study of Kazakh folklore.

Keywords: Akhmet Baitursynov, folklore, «Adebiyet tanytkysh», «Er Sayyn», «23 joktau», «Alip bi».

*Б. М. Кадырова¹, Н. Б. Агалиева², Р. О. Жуманбаева³

^{1,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӘСКЕРИ ТЕРМИНДЕРДІҢ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада қазақ тіліндегі әскери терминдердің лингвистикалық сипаты қарастырылған. Терминологияның басқа салаларына қарағанда құрамы мен құрылымының өзіндік ерекшелігі бар әскери терминология қазіргі қазақ тіл біліміндегі өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Әскери терминдер – лингвистикалық тұрғыдан арнайы ұғымдарды дәл білдіру үшін және әскери білім-ғылым саласында қолданылатын арнайы тілдік қолданыстар. Қазақ лексикасының көлемді бір саласын қамтитын әскери терминдерді зерттеп, тілдік тұрғыдан ғылыми тұжырымдар жасау қажет. Себебі әскери терминдер қазақ лексикасының үнемі толығып отыратын көлемді бір саласы екені белгілі.

Мақалада қазақ әскери терминдерінің зерттелу тарихына шолу жасалады. Он тоғызыншы ғасырдан бастап жариялана бастаған алғашқы сөздіктер мен ілгері-кейінді жазылған ғылыми зерттеулердің әскери терминология саласын қалыптастырудағы үлесі сараланады.

Қазақ тіліндегі әскери терминдер құрылымдық-семантикалық тұрғыдан талданып, құрылымы бойынша әскери терминдердің бір компонентті және көп компонентті болып бөлінетіні, көп компонентті терминдердің саны бір компонентті терминдердің санынан көп екені ғылыми зерттеулерді негізге ала отырып, мысалдар арқылы дәлелденеді.

Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасамы қарастырылып, әскери терминдердің терминжасамның түрлі тәсілдері негізінде үздіксіз дамып келе жатқаны және әскери терминдердің жасалуында синтаксистік әдістің активтілігі анықталады.

Кілтті сөздер: әскери терминдердің зерттелуі, әскери термин, әскери терминдердің құрылымы, әскери терминология, терминжасам

Кіріспе

Лексиканың көлемді бір саласы – әскери терминдер. Әлемдік саяси аренадағы жағдайдың күрделенуіне, мемлекеттер арасындағы айқын және жасырын қақтығыстарға байланысты бұл саланың сөздік қоры күннен күнге толығуда. Әлеуметтік-саяси факторлар мен ғылыми-техникалық прогресс ерте заманнан бар және олардың көпшілігі қазіргі кезеңде де актив қолданылып келе жатқан әскери лексика арқылы осы саланың терминологиялық жүйесін қалыптастыруда.

Терминологияның басқа салаларына қарағанда құрамы мен құрылымдық ерекшелігі бар әскери терминология қазіргі қазақ лингвистикасындағы өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. Тәуелсіз елімізді қорғайтын әскеріміз егемендігімізді күзетіп тұрған үлкен күш екені белгілі. Сондықтан ұлттық армияның қатынас құралы болып табылатын мемлекеттік тілді дамыту үшін әскери терминдер мәселесін зерделеу қажет.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы жазу барысында әскери терминологияны нысан еткен зерттеулерді негізге ала отырып, ғылыми сараптаулар мен қорытындылар жасалды. Әскери терминдердің сөзжасамдық сипаты мен лексика-грамматикалық ерекшеліктері туралы тұжырымдар жасауда лингвистикалық зерттеу әдістері қолданылды. Ғылыми тұжырымдар жасау үшін әскери терминдер әр жылдары шыққан әскери терминдер сөздігінен, түрлі зерттеулер мен бұқаралық ақпарат құралдарынан алынды.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі тілдеріндегі әскери лексиканы зерттеу тарихы тым әріден басталмайды. Өзбек, қазақ, түрікмен, азербайжан сияқты түркі халықтарының тілдеріндегі әскери лексиканы зерттеген біраз монографиялар бар. Зерттеулерді сараласақ, әскери лексикаға арналған сөздіктер бертін XIX ғасырдан бастап қана шыға бастаған. Алғашқы сөздіктер қатарында 1939, 1955 жылдары «Әскери терминдер» деген атпен Стамбулда басылып шыққан сөздіктерді айтуымызға болады [1]. Өзге тілден аударылған аударма сөздіктер де болған. Бұған Л. П. Бочкаревтің Мәскеуден 1956 жылы шығарған түрікше-орысша әскери сөздігін айтамыз [2]. Дәл осы тақырыптағы түрікше-орысша әскери сөздікті араға он шақты жыл салып 1969 жылы Мәскеуден Б. М. Хохлов та шығарған [3].

Орыс тіл білімінде түркі халықтарының әскери ұйымдары мен әскери терминдері жайлы тереңірек зерттеген ғалым ретінде В. А. Гордлевский аталады. Оның ғылыми зерттеуінің үлкен бір тарауы оғыз тайпаларына арналғанымен, ол зерттеген көптеген әскери терминдер жалпы түркі халықтарына тән болып келеді. Ол әскери жорықтарды, соғыс тактикасын, әскер құрамын т.б. егжей-тегжейлі сипаттайды. Еңбектен әскери лексикаға

жататын *сақшы, қарауыл, найза, қылыш* сөздерін кездестіруге болады. Зерттеуге алынатын әскери лексиканы халық ауыз шығармашылығы мен жазбаша ескерткіштерден, еуропалық саяхатшылар еңбектерінен келтірген. Автор көптеген терминдердің этимологиясы жайлы да ақпарат берген [4].

Т. Б. Байжановтың «Қазақ тіліндегі әскери лексика» (1973) еңбегінде жекелеген атауларға тарихи-этимологиялық талдау жасалады. Зерттеуші қазақ тіліне қытай тілінен енген әскери лексикаға назар аударады. Олардың қазақ лексикасына енуінің тарихи себептеріне тоқталады [5]. Зерттеуші осы тақырыпта кандидаттық және докторлық диссертация қорғаған. Т. Б. Байжановты қазақ тіліндегі әскери лексиканың тарихын терең зерделеген ғалым ретінде тануға болады. Зерттеуші әскери терминдерді лексика-семантикалық ерекшеліктеріне қарай төртке бөледі:

- 1) жауынгерлік қару-жарақ пен құрал саймандардың атаулары;
- 2) әскери шен атаулары;
- 3) әскери бөлім (құрама) атаулары;
- 4) әскери техника атаулары [6].

Кейбір зерттеулерде әскери лексика мағыналық тұрғыдан үш топқа бөлінеді:

- 1) әскери қару-жарақ, құрал-жабдықтарға қатысты сөздер;
- 2) әскери атақ, кәсіби бейімділікті білдіретін сөздер;
- 3) әскери іс-әрекет, пәрмендер атаулары [7, 11 б.].

Бұл еңбекте әскери қару-жарақ, құрал-жабдықтарға әскери техника атауларын біріктірген және әскери іс-әрекет, бұйрықтарды жеке топтаған. Қазіргі кезде әскери сала өте дамыған. Олардың бәрін тек осы үш немесе төрт топқа ғана бөлу мүмкін емес. Оларды атқаратын қызмет салалары мен білдіретін мағынасына байланысты топтау, ғылыми тұжырымдар жасау әлі де қажет.

Біз әскери терминдердің зерттелуін сараладық. Сол арқылы тақырыптың зерттелу деңгейін, қай аспект бойынша зерттелгені жайында түйін жасадық. Зерттеулерде әскери терминдер туралы түрлі тұжырымдар жасалған. Бұл тақырыпта жазылған алғашқы еңбектер қатарында Л. Л. Нелюбин әскери терминді лингвистикалық тұрғыдан нақты білдіру үшін құрылған немесе алынған арнайы тілдің сөзі немесе тіркесі ретінде анықтайды.

Әскери терминологияның зерттелуіне шолу жасай отырып байқағанымыз көпшілік ғалымдардың оны ғылыми-техникалық термин есебінде көретіні. Алайда зерттеуші С. И. Парпаров әскери терминді әскери істе белгілі бір ұғымдарға қатысты қолданылатын сөз немесе атауыштық сөз тіркесі екенін және әскери термин ғылыми-техникалық терминдермен салыстырғанда ерекше екенін атап өтеді [8].

Н. Б. Ветлов: «Әскери терминология дегеніміз – Қарулы Күштердің стратегиялық пайдаланылуын, жалпы соғыс түрлері мен тектерін, сондай-ақ бірлестіктердің, құрамалардың, бөлімдердің, бөлімшелердің оларды ұйымдастырумен, қару-жарақпен және техникалық тұрғыдан қамтамасыз етілуін тілдік тұрғыдан көрсететін әскери терминдерінің реттелген жиынтығы» дейді [9, 30 б.].

Бұл анықтамалар әскери терминдердің белгілі бір жүйесін білдіреді. Мысалы, әскери қару-жарақтың атаулары, әскери атақтар, әскери бөлімдер, олардың атаулары, әскери іс-қимылдар, бұйрықтар, әскери киім мен түрлі жабдықтардың атаулары және т.б. Олардың барлығы белгілі бір жүйе бойынша сөздіктерде келтірілген. Осылай жеке-жеке жіктеліп берілген ғылыми мақалалар да бар. Бұл әскери терминдер терминологияның басқа салалары сияқты жүйелі лингвистикалық құбылыс екенін білдіреді.

Әскери терминдерді анықтау, оларға тән ерекшеліктер мен лексика-грамматикалық құрамы туралы Н. Р. Шеңгелбаеваның «Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасам жүйесі» атты диссертациялық зерттеуінде терең талданған [10]. Осы зерттеуде әскери терминдер білдіретін мағынасымен қатар құрылымдық тұрғыдан да өте тұрақты екендігі дәлелденеді. Мәселен, *аға сержант*, *кіші сержант* дегендердегі аға мен кіші сөздері тек сержант деген сөзбен тіркескенде ғана әскери терминдік мағына береді. Егер *сержант* сөзін терминнің құрамынан алып тастап, құрамын өзгертсек, онда *аға*, *кіші* сөздері әскери терминдік мәнін жояды.

Әскери терминдердің негізгі белгілерінің бірі – бір мағыналық. Бұл – термин атаулының барлығына тән сипат. Егер бірнеше мағынаны білдіретін болса, сөз термин ретінде сараланып алынбаған болар еді. Мәселен *аға* сөзі жеке тұрғанда мүлде басқа мағынаны білдіреді. *Сержант* сөзі жеке тұрғанда да әскери термин бола алады. Ол туыстық атауды білдіретін *аға* сөзімен тіркесіп, аналитикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы *аға сержант* терминін жасаған. Туыстық қатынаста қолданылатын *аға* өзіңнен үлкен, құрметке лайық. *Ағаны* кішілері сыйлайды, айтқанын орындайды. Туыстық атау мен әскери атақтағы аға сөздерінің арасында мағыналық жақындық бар. *Аға сержант* сержант атағының ішіндегі ең жоғарғысы және оның айтқанын, берген бұйрығын өзінен төмен шенділер сөзсіз орындайды. *Аға сержант* әскери терминологияда бір ғана мағынаны білдіріп, терминге қойылатын талаптардың үддесінен шыққан. Әскери терминология жүйесінде *аға сержант*, *кіші сержант* басқа мағынада қолданылмайды. Бұл – әскери терминдердің өзіндік бір белгісі.

Терминдер бейтарапты болып келеді. Олар белгілі бір салаға байланысты ғылыми және қызметтік ұғымдар болғандықтан, адамның сезіміне әсер етпейді. Оларда эмоционалды-экспрессивтік қасиет жоқ. Бейтарапты

дейтініміз де содан. «Термин мәселесінде біраз пікірталас туғызып жүрген мәселе – терминнің стильдік ерекшелікке бейтараптығы, яғни эмоционалды-экспрессивті мәнді білдірмеуі. Әскери терминдер – әскери іс, әскери сала, әскери оқу орындары сияқты қолданылу ортасы бар терминдер. Осы ортада олар стильге бейтарап, басқа ортада әскери терминдер стильдік реңк беруі мүмкін, бірақ олардың әскери терминге қатысы жоқ» [10, 12 б.].

Терминнің келесі белгісі – оның анықтамасының болуы, ол әскери терминдерге де қатысты. Әрбір әскери өзіндік анықтамасы, мағынасы бар. Жоғарыда оның басқа мағынада қолданылмайтынын айттық. Мағынасы айқын болғандықтан да, ол басқа мағынада қолданылмайды. Термин анықтамасының болу белгісі терминге тән бір мағыналық белгісін күшейте түседі. Терминдер анықтамасының болуы әскери терминдер үшін өте маңызды. Берілген анықтамасы оның мағынасын ашып, түсінікті етіп тұрады. Әскери ортада семантикалық түсініксіздік болмауы керек. Бір терминнің бірнеше мағынасының болуы әскерде үлкен қателікке әкеледі.

Терминдердің бір мағыналық белгісімен ұштасып жатқан келесі бір белгісі – дәлдік белгісі. Жауынгерлік бұйрықты беруші мен оны орындаушы берілген бұйрықтың нақты мағынасын, мәнін түсінгенде ғана іс нәтижелі болады. Бұйрық дәл және орындаушыға жетерліктей түсінікті түрде берілуі керек.

Терминге қойылатын бірқатар талаптарда лингвистер негізгі принцип ретінде оның қысқалығы мен нақтылығын ұстанады. Бірақ бұл принцип әрдайым қолданыла бермейді. Әсіресе әскери терминологияда қысқа және ықшам терминдерді ғана құру мүмкін болмай жатады. Мұны төменде мысал ретінде берілген әскери терминдерге қарап растауға болады. Мәселен, әскери салада *гарнизондық және қарауыл қызметінің жарғысы*, *соғыс өнерінің техникасы*, *жарықшақты қол гранатасы*, *екі қанаттан жүргізілетін атыс*, *жаппай қырып-жоятын қарудан сақтау* және т.б. бірнеше сөздің тіркесімен жасалған терминдер бар. Берілген терминдер үш, төрт, бес құрамнан тұрады. Әскери салада көп құрамды терминдер баршылық. Мұндай терминдердің барлық компоненттері терминнің мазмұнына байланысты. Мұны әскери терминдердің түсіндірме сөздігіндегі жоғарыда аталған терминдердің түсініктемелерінен байқауға болады.

Әскери терминдердің сөзжасамы туралы айтқан ғалымдар оның қалыптасуы қазақ тіліндегі сөздерді қалыптастырудың негізгі тәсілдерімен қатар жүретінін, жаңа әскери терминдер ғылым мен техниканың басқа салаларынан да, басқа тілдерден енген сөздер негізінде де, сөздердің тіркесуі арқылы да жаңа әскери терминдер жасалатынын дәлелдеген. Мәселен, қазіргі әскери салада қолданылып жүрген *авиапилот*, *бронетранспортер*, *авиапулемет кірме сөздерден*, *соғыс өнерінің техникасы*, *ішкі қызмет*

жарғысы, сапқа тұру, алдыңғы шеп төл сөздерімізден, сонымен қатар аралас сөздердің тіркесуінен де жасалады. *Әскери инженерлік іс* бірінші сыңары –қазақ, екінші –сыңары кірме, үшінші сыңары –қазақ.

Лингвистикалық зерттеулердің жетекші салаларының бірі қазіргі тілдердегі терминологияның өсіп келе жатқан рөлінен туындаған арнайы лексиканы анықтау және талдау болып табылатыны белгілі. Ғылыми-техникалық білімнің тез өсуіне байланысты жаңа сөздердің көп бөлігі арнайы лексикадан тұрады (Казарина, 1998). Осыған байланысты терминдерді зерттеу проблемаларына да, жеке терминдердің жалпы әдеби тілмен өзара әрекеттесуіне ерекше назар аудару керек.

Әскери терминдерге тән ерекшеліктер:

- мағынасы мен құрамы тұрақты;
- тек бір мағынаны білдіреді;
- дәлдік белгісі, қысқа да ықшамды болуы;
- сөзжасам заңдылықтары бойынша жасалуы.

Бұл ерекшеліктер тек әскери терминдерге ғана емес, термин атауының бәріне ортақ тұжырымдар.

Әскери терминдер – бұл нақты ұғымдарды дәл білдіруге арналған және әскери білім мен ғылым саласында лингвистикалық тұрғыдан қолданылатын арнайы тілдік қолданыстар. Олар түрлі құрамда жұмсалып, әскери салаға қатысты ұғымдарды білдіреді. Әскери термин тиісті әскери тұжырымдаманы білдіретін жалғыз құрал емес. Ол үнемі осы тұжырымдамамен байланысты немесе бекітіледі, тұжырымдаманы анықтаудың мүмкін нұсқаларының бірі ретінде, сондай-ақ кәсіби салада жалпы қабылданған нұсқа ретінде қолданылады. Терминдер жүйесі талданған ұғымдар жүйесінің барабар көрінісі болып табылады, өйткені ұғымдар жүйесі белгілі бір білім немесе қызмет саласының логикалық моделі, ал терминология жүйесі осы саланың тілдік моделі болып табылады.

«Термин» ұғымы сияқты, «термин жүйесі» ұғымына бүгінгі күні толық та жан-жақты анықтама берілген емес. Алайда зерттеушілердің барлығы дерлік терминдік жүйе жасанды форма деген пікірмен келіседі және оның негізгі белгісі ретінде тиісті білім саласының теориясына сәйкес келетіндігі. Осылайша, терминдік жүйе – арнайы білім және қызмет саласының тілдік моделі. Сондықтан әскери терминология – бұл тиісті әскери ұғымдар номинациясының бірлігі ретінде жүйелі түрде ұйымдастырылған терминдер жиынтығы немесе жүйесі дейміз.

Әскери терминдерді зерттеушілер терминге қойылатын талаптарды үш бағытта зерттеу қажет деп санайды:

- семантикалық;
- синтаксистік;

- прагматикалық.

Терминнің пайда болуына қойылатын талаптар, яғни оның формасымен, терминнің мағынасымен және терминді қолдану ерекшелігімен анықталатын талаптар. Терминнің мазмұнына қойылатын негізгі талаптар – терминнің дәйектілігі, бірегейлігі, семантикасының тұтастығы және синонимдердің болмауы.

Жүйелілік дегеніміз терминнің лексикалық бірлік ретіндегі мағынасының және алынған мағынаның сәйкес келуін білдіреді. Әскери терминологияда лексикалық және терминологиялық мағыналардың толық сәйкес келуінің, ішінара және толық сәйкес келмеуінің бірнеше мысалдары бар. Мысалы, операция деген термин «хирургиялық араласу» деген лексикалық мағынаға ие, бірақ әскери терминологияда «бір мақсатпен біріктірілген әскери әрекеттер жиынтығы» дегенді білдіреді. Қазір медицинадағы операция терминін қазақшалап, ота деп атау қабылданған.

Терминнің бірегейлігі белгілі бір мағынада белгілі бір білім саласында «бір терминология аясында» бір мағынада қолдануды білдіреді. Әрине, бұл терминнің негізгі шарттарының бірі. Терминдердің кез келген жүйесінде көп мағыналы терминдер бар, мәселен, әскери терминдер жүйесінде әскери атақтарды *капитан, майор, генерал-майор* деп әскери қызметшінің атқаратын лауазымына сәйкес жағдайын анықтайтын дәреже ретінде және жалпы белгілі бір атағы бар адам ретінде анықтайды.

Терминнің формасына әдетте әдеби тіл нормаларына сәйкестік, нақтылық талаптары қойылады. Тілдің фонетикалық және грамматикалық нормаларынан ауытқымай, тілдің әдеби нормаларына бағындыруды білдіреді.

Қорытынды

Белгілі бір саланың терминологиясын зерттеуге назар аударатын, бүкіл терминологияға тән кейбір процестерді байқауға болады. Сондықтан қазақ әскери терминологиясын кешенді анықтау тәжірибесін осы терминологияны әртүрлі тілдерде әрі қарай зерттеу және басқа салалардың терминологиясын зерделеу үшін пайдалануға болады. Терминологияны зерттеу бойынша жұмыс, шын мәнінде, үздіксіз, үнемі жұмыс істейтін процесс екенін атап өткеніміз дұрыс. Ал әр кезеңде жасалған сөздіктер нақты кезеңдерге байланысты терминологияның сипатын көрсетеді.

Әскери терминология жүйесі – бұл әдеби тіл лексикасының ішкі жүйесі және тұтастай алғанда, әдеби тілдің басқа ішкі жүйелеріне ұқсас толықтырылады. Әскери терминдер көптеген ғылыми салалармен тығыз байланысты. Қазақ тіліндегі терминнің қалыптасу мәселесі сөзжасамның жалпы проблемасының бөлігі болып табылады, өйткені терминнің қалыптасуы сөзжасамға негізделген.

Қазақ тіліндегі әскери терминдерді сөзжасамдық, лексика-грамматикалық және құрылымдық тұрғыдан зерттеу лингвистика үшін қажет. Себебі тәуелсіз Қазақстан жаһандану үдерісіне байланысты түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Еліміздің айбыны мен мақтанышы саналатын қарулы күштеріміз отыз жылдың ішінде үлкен өзгеріске түсті. Осы өзгерістердің тілдік сипаты туралы ғылыми тұжырымдар жасалды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Kip Selahaddin, A.** Askerî kamus [Текст]. – Ыст., 1939; Karakuzu. S. H. Askerî terimler [Текст]. – Ыст., 1955.
- 2 **Бочкарев, Л. П.** Краткий турецко-русский военный словарь [Текст]. – М., 1956. – 124 с.
- 3 **Хохлов, Б. М.** Турецко-русский военный словарь [Текст]. – М., 1969. – 234 с.
- 4 **Гордлевский, В. А.** Избранные сочинения: в 2 т. – М.: Издательство восточной литературы [Текст]. 1960. – Т. 1. – 552 с.
- 5 **Байжанов, Т. Б.** Военная лексика в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / [Текст]. – Алма-Ата, 1973. – 30 с.
- 6 **Байжанов, Т.** Қазақ тіліндегі әскери лексика [Текст]. – Алматы, 1991
- 7 **Қожағұлова, Қ.** Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дипломатиялық терминдердің жасалымы [Текст]. – Алматы, 2006.
- 8 **Парпаров, Л. Ф., Артемова, А. П., Азарх, Л. С.** Немецко-русский военный словарь [Текст]. / Под ред. Л.Ф. Парпарова. – М.: Воениздат, 1978. – 1192 с.
- 9 **Ветлов, Н. П.** Теоретические основы терминологического минимума по специальным видам перевода (на материале немецкого языка) [Текст]. // Дис. канд. филол. наук. – М., 1968. – 268 с.
- 10 **Шенгелбаева, Н. Р.** Қазақ тіліндегі әскери терминдердің сөзжасам жүйесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореф. [Текст]. – Алматы, 2009. – 30 б.

References

- 1 **Kip Selahaddin, A.** Askerî kamus [Text]. – Ыст., 1939; Karakuzu. S. H. Askerî terimler [Military public] [Text]. – Ыст., 1955.
- 2 **Bochkarev, L. P.** Kratkiy tyuretsko-rysskii voennyi slovar [A short turkish-russian military dictionary] [Text]. – М., 1956. – 124 p.
- 3 **Hohlov, B. M.** Tyuretsko-rysskii voennyi slovar [Turkish-russian military dictionary] [Text]. – М., 1969. – 234 p

- 4 **Gordlevskii, V. A.** Izbrannye sochineniya: v 2 t. Gordlevskii, V. A. – М.: Izdatelstvo vostochnoi literatury [Selected works: in 2 volumes] [Text]. 1960. – Т. 1. – 552 p.
- 5 **Baijanov, T. B.** Voennaya leksika v kazahskom iazyke: avtoref. dis. ... kand. filol. naýk / [Military vocabulary in the kazakh language: abstract. dissertations] [Text]. – Alma-Ata, 1973. – 30 p.
- 6 **Baijanov, T.** Qazaq tilindegi áskerî leksika [Military vocabulary in the kazakh language] [Text]. – Almaty, 1991
- 7 **Qojagulova, Q.** Qazaq jáne aýylshyn tilderindegi diplomatıalyq terminderdiń jasalymy [Creation of diplomatic terms in kazakh and english languages] [Text]. – Almaty, 2006.
- 8 **Parparov, L. F., Artemova, A. P., Azarh, L. S.** Nemetsko-rysskii voennyi slovar [German-russian military dictionary] [Text]. / Pod red. L.F. Parparova. – М.: Voenizdat, 1978. – 1192 p.
- 9 **Vetlov, N. P.** Teoreticheskie osnovy terminologicheskogo minimuma po spetsialnym vidam perevoda (na materiale nemetskogo iazyka) [Theoretical foundations of the terminological minimum for special types of translation (based on the material of the german language)] [Text]. // Dis. .kand.filol.naýk. – М., 1968. – 268 p.
- 10 **Shengelbaeva, N. R.** Qazaq tilindegi áskerî terminderdiń sózjasam júesi. Filologıa ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған dissertatsıanyń avtoref. [The word-formation system of military terms in the Kazakh language] [Text]. – Almaty, 2009. – 30 p.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

Б. М. Кадырова¹, Н. Б. Ағалиева², Р. О. Жуманбаева³

^{1,3}Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Павлодарский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматривается лингвистический аспект военных терминов в казахском языке. По сравнению с другими отраслями терминологии, военная терминология, имеющая свой уникальный состав и структуру, является одной из актуальных тем современного казахского языкознания. Военные термины – это специальные

лингвистические употребления, используемые в области военного образования и науки для точного выражения специальных понятий с лингвистической точки зрения.

Необходимо изучить военные термины, охватывающие большую площадь казахской лексики, и сделать научные выводы с лингвистической точки зрения. Ведь известно, что военные термины входят в постоянно пополняющуюся часть казахского лексикона. При рассмотрении лингвистического аспекта казахских военных терминов сделан обзор истории их исследования. Выделяется вклад первых словарей, изданных с XIX века, и научных исследований, написанных позже, в формирование области военной терминологии. Военные термины в казахском языке анализируются со структурно-семантической точки зрения, а также то, что военные термины делятся на однокомпонентные и многокомпонентные, причем количество многокомпонентных терминов больше, чем количество однокомпонентных. Представлены составные термины, что доказывается примерами, основанными на научных исследованиях.

Рассмотрено словообразование военных терминов в казахском языке и тот факт, что военные термины непрерывно развиваются на основе различных способов терминообразования, определяет активность синтаксического метода в образовании военных терминов.

Ключевые слова: изучение военных терминов, военный термин, структура военных терминов, военная терминология, терминообразование.

B. M. Kadyrova¹, N. B. Agaliyeva², R. O. Zhumanbayeva³

^{1,3}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Pavlodar State Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

LINGUISTIC ASPECT OF MILITARY TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE

The article deals with the linguistic aspect of military terms in the Kazakh language. By comparison with other branches of terminology, military terminology, which has its own unique composition and structure. And it is one of the topical topics of modern Kazakh linguistics. Military terms are special linguistic usages used in the field of military education and science to accurately express special concepts from a linguistic point of view.

It is necessary to study military terms covering a large area of the Kazakh vocabulary and draw scientific conclusions from a linguistic point of view. After all, it is known that military terms are included in the constantly replenishing part of the Kazakh lexicon. When considering the linguistic aspect of Kazakh military terms, an overview of the history of their research is made. The contribution of the first dictionaries published since the XIX century and scientific research written later to the formation of the field of military terminology is highlighted.

Military terms in the Kazakh language are analyzed from a structural and semantic point of view, as well as the fact that military terms are divided into single-component and multicomponent, and the number of multicomponent terms is greater than the number of single-component ones. Compound terms, proved by examples based on scientific research.

The word formation of military terms in the Kazakh language and the fact that military terms are continuously developing on the basis of various ways of term formation are considered, the activity of the syntactic method in the formation of military terms is determined.

Keywords: study of military terms, military term, structure of military terms, military terminology, terminology.

<https://doi.org/10.48081/JGSV3296>

***Т. Б. Килыбаев¹, Б. Молдағали², Ш. А. Акимбекова³**

^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ҚАЗАҚСТАН БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ МӘНМӘТІНІНДЕ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XXI ғасыр ғылым мен білім берудегі қарама-қайшылықтардың жаһандануымен, олардың адамзаттың жалпы мәселелерімен байланыстарының күшеюімен сипатталады. Қазіргі әлемдік ғылым-білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптары бойынша оқу процесінің басты тұлғасы, субъектісі – білім алушылардың функционалды сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігі болып саналады. Ғаламдық кеңістіктегі ғылым-білім саласындағы ортақ мәселенің бірі – академиялық жазылымға келіп тіреледі. Тілді жақсы білу академиялық жазылым дағдысын автоматты түрде жақсы игереді дегенді білдірмейді.

Академиялық жазылым көп жағдайда тек жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, жоғары білім беру жүйесінде қызмет етуші зерттеушілерге ғана керек дүние ретінде қабылданады. Кез-келген ғылымның дамуы қазіргі таңда оқшауланған стильде емес, керісінше жаһандық деңгейде өзге елдердегі ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің нәтижелерімен таныса отыра дамуды көздейтін ерекше құбылыс. Бұл әлемдік ғылымның берік ұстанып отырған заманауи тренді. Әрине, осы орайда жаһандық тіл – ағылшын тіліндегі тың жұмыстармен танысу әрі оларды пайдалану академиялық жазылымның негіздерін, басты принциптерін білуді талап етеді. Бұл мақалада авторлар академиялық жазылым ұғымына тереңірек үңіліп, оны зерделеп, қазақстандық заманауи білім беру жүйесіндегі болашақ ғалымдардың бойында дағды ретінде қалыптасу ерекшеліктерін қарастырды. Сонымен қатар академиялық жазылымның білім мен ғылымды тоғыстыратын амбебап форма екендігі алға қойылды.

Академиялық жазылым мәтіндік коммуникацияның фрагменті және мәтін түзілімінің белгілі бір типі, мұнда субъект өзінің негізгі коммуникативтік әрекетінің мақсатына сай өз стратегиясын қалыптастырады. Академиялық жазылым лингвистикамен, герменевтикамен, психоллингвистикамен, әлеуметтанумен, прагматикамен байланысады. Осылардың бәрі кешенді түрде автор мен адресаттың қарым-қатынасы мәселесіне жасауға береді. Өйткені академиялық жазылым коммуникацияның ерекше формасы ретіндегі академиялық мәтін концепциясын жасаумен байланысты. Осыған орай, бұл жұмыстың авторлары академиялық мәтін, дискурс пен мәнмәтінді тұтастықта қарау оны жүйелі түрде зерттеуге жаңа мүмкіндіктер ашатынын айқындады.

Кілтті сөздер: академиялық жазылым, жазылым дағдысы, дағды, білім беру жүйесі, жазу.

Кіріспе

XXI ғасыр ғылымдағы коммуникация нысандары мен әдістеріне де, ғылыми-педагогикалық кадрлар даярлаудың сипаты мен мазмұнына да өзгерістер енгізуде. Мектеп оқушысынан бастап профессорға дейін халықаралық басылымдарда мақала жариялауға деген ұмтылысының күрт өсуі академиялық жазылымды қалыптастыру қажеттілігін көрсетіп берді. Егер әлемде XX ғасырда, ал көршілес ел – Ресей университеттерінде 2015 жылдан бастап «Академиялық жазылым» орталықтарының көптеп ашылуы, біздің елімізде 2020-2021 оқу жылынан бастап барлық жоғары оқу орындарының докторантура деңгейіне осы аттас пәннің міндетті компонент ретінде енгізілуі аталған мәселенің қаншалықты өзектілігін дәлелдеп қана қоймайды, осы мәселені ғылымды дамытудағы басты тренд ретінде айқындап, оны жетілдірудің ғылыми-әдістемелік және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) мүмкіндіктерін қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Мақала авторлары 2021 жылы қыркүйек-қазан айларында Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті көлемінде оқытушылар мен студенттер арасында «Университеттің ғылыми әлеуеті: қазіргі ахуалы мен даму болашағы» атты әлеуметтанулық зерттеу жүргізіп, алынған эмпирикалық мәліметтер негізінде шетелдік ғылыми басылымдарды оқу және пайдалану үшін академиялық дәрежедегі ағылшын тілінің қажеттілігінің бар екенін, шетелдік баспаларда ғылыми мақала жариялау академиялық жазылым дағдыларының болуын талап ететінін көрсетті. Аукымды зерттеуге 625 оқытушылық құрам мен 4000-нан астам студент қатысты [1, 52].

Қазіргі уақытта әлемдік қоғамдастық академиялық дискурста ерекше мән береді. Шындығында, интернеттегі материалдар адамның білімін

толықтыру, жетілдіру, дамыту үшін қажет болатын. Ал енді ол материалдарды көшіріп алып, өз мақсатына жаратар болса, одан білім алушының біліктілігі де артпайды, білімі де толықпайды. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін ғаламтор материалдарын пайдаланушыларға, білімдерін толықтырушыларға академиялық жазуды үйрету керек. Яғни алынған білімді қалайша өздігінше қорытып, ойын жүйелеп: кіріспесін, негізгі бөлімдерін айқындап, анықтап, дәлелдемелерін келтіріп, қорытындылап, өз ойымен әдіптеп жазудың теориясы мен практикасымен таныстыру қажет. Демек, академиялық жазудың дәл қазіргі кездегі білім алушыларға, іздеушілерге пайдасы мен маңызы ерекше деп санаймыз. Осы ретте мақала авторлары ҚазҰПУ жас зерттеушілеріне (студенттер, магистранттар, докторанттарға) арналған көптеген онлайн вебинарлар өткізді. Бұл вебинарларда академиялық жазаламның негізгі принциптерін пайдалана отырып, шетелдік баспаларға мақалалар дайындау ерекшеліктері көрсетілді. Аталған іс-шаралар постдокторлық бағдарлама стипендиаттарының жыл бойы өткізетін жұмыстардың жоспарына еніп, әлі күнге дейі жалғасын табуда. Басты мақсат жазылым дағдысының білімді ғылыммен тоғыстырушы құрал екенін көрсету, үйрету.

Үшінші мыңжылдықтағы жаңа технологиялар тасқыны ғылыми-техникалық прогресс, ақпарат таратудағы жаңа көздер, қашықтық пен уақыт кедергісін жеңетін жаңа техника түрлерін ойлап табудың жоғары деңгейінде келеді. Осымен байланысты ауызша коммуникацияның жетілген технологиясы бүгінгі кезеңінде жазудың адамзат өркениеті үшін атқарар қызметі зор [1]. Бұл жөнінде А.Байтұрсынұлы 1914 жылы жарық көрген еңбегінде: «Біздің заман – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» деген еді [2, 141-142].

Ағылшын ғалымы Роберт Баррас (Robert Barrass) жазудың маңыздылығын төмендегі үш күш айқындайтынын көрсетеді: жазу ойлауға (ойлануға) көмектеседі, жазу байқауға көмектеседі, жазу еске түсіруге (есте сақтауға) көмектеседі [3, 8-15]. Ғылым мен білім беруді тоғыстыратын жазу процесінің күрделі түрінің бірі – академиялық жазылым.

Материалдар мен әдістері

«Академиялық жазылым» қазақ тіл білімінде ХХІ ғасырдың алғашқы ширегінде пайда болды. Қазақстандағы академиялық жазылымға байланысты зерттеулердің пайда болуына Ресейдегі және әлемдегі интеграциялық процестер, академиялық жазуға байланысты туындаған зерттеулер мен ізденімдік жұмыстар әсер етті. 1990-2000 жылдары жүргізілген жаһандану жағдайында халықаралық зерттеулерде, әсіресе, ағылшынтілді ортада академиялық дискурстың ғылымилығы туралы мәселенің маңызына айырықша мән береді. Ал шетелдерде бұл мәселеге ертерек мән берілген.

Айталық, Гарвард университетінде жазу негіздерін үйрету 1872 жылдан басталып, күні бүгінге дейін жалғасын тауып келеді.

Сонымен, қазақстандық қазіргі білім беру жағдайында академиялық жазылымды оқыту мәселесі әлі де бастапқы сатыда, өйткені оқытуды ұйымдастыру, стандарттар мен оқыту үлгілері, тіпті қолданылатын ұғымдардың мағынасы туралы консенсус жоқ.

Посткеңестік мемлекеттерде академиялық жазылымды қалыптастыру, негізінен, бір бағытқа айырықша мән береді. Ол – білімгердің ағылшын тіліндегі академиялық жазу дағдысын қалыптастыру мәселесі. Бұл жөнінде ресейлік ғалымдардың арасында басқаша да пікірлер бар: «В российских вузах академическое письмо преимущественно преподается студентам лишь в рамках дисциплины «Английский язык для академических целей». В данном курсе письмо выступает одним из ведущих видов деятельности, и то, насколько хорошо студенты демонстрируют владение навыками и умениями английской письменной речи, напрямую влияет на их академическую успеваемость. Но одной из ключевых проблем, с которыми сталкиваются многие преподаватели английского языка, является недостаточная сформированность академической грамотности на родном языке» [4, 185]. Расында да ана тілінде академиялық жазылым дағдысы қалыптаспаған білімгерлерден шетел тілінде сапалы жұмыс талап ету қаншалықты дұрыс? Сондықтан мақала авторлары білімгерлерді қазақ тіліндегі академиялық жазылымға төселдіру бірінші маңызды міндет деп санайды. Елімізде бұл мәселемен санаулы ғалымдар ғана айналысып жүр. Ф.ғ.к. Е. Оспановтың 2018 жылы жарық көрген «Академиялық жазылым» атты еңбегі академиялық жазылымның ерекшеліктері, тақырып таңдау, жазылым әрекеті, гипотеза ұсыну, плагиаттық және одан сақтану сияқты маңызды мәселелерді өте қысқа әрі тұжырымды жеткізуімен ерекшеленеді [5]. Академиялық жазылымның бір тармағы – ғылыми мақала жазуға қатысты ф.ғ.д. профессор С. Әлісжановтың мақаласы бар. Ғалым осы мақалада студенттерді ғылыми мақала жазуға баулуда үш дағдыға мән беру қажеттілігіне тоқталады: 1) Жазуға дейінгі дағдылар; 2) Жазу кезіндегі дағдылар; 3) Жазудан кейінгі дағдылар. Мақала жазу барысында студенттің жазу біліктілігін арттыратын негізгі тәсілдер ретінде анықталған бұл мәселелердің әрқайсысына сипаттама берілген [6]. Сондай-ақ елімізде орыс, ағылшын тілдерінде академиялық жазылымды жетілдіруге бағытталған аз болса да еңбектер бар. Соның бірі А. А. Баяхметова мен М. Ж. Дусенбиналардың авторлығымен жарық көрген «Академическое письмо. Язык и стиль академического письма» оқу құралында орыс тілінде ғылыми мәтіндерді құру және жобалау дағдыларын жетілдіру (тезистер, мақала, дипломдық жұмыс, диссертациялық зерттеу) мәселелері қарастырылады [7]. Аталған жұмыстардан жобаның басты айырмашылығы

– сабақтастық принципіне негізделеді. Өйткені академиялық жазылым тек жоғары оқу орнынан басталмайды, бұл жұмыстың іргетасы мектепте қаланады. Сондықтан бұл мақалада академиялық жазылымды оқытудың мектеп-университетте оқытудың деңгейлері анықталып, әр деңгейге қойылатын талаптар мен бағалау өлшемдері ұсынылады. Ресей мемлекетінде бұл мәселелермен түбегейлі айналысып жүрген ғалымдар баршылық. И. Б. Короткинаның «Теория и практика обучения академическому письму в зарубежных и отечественных университетах» атты зерттеуі мен В. Н. Базылевтің «Академическое письмо. Теоретические и прикладные аспекты» еңбектерін атап өтуге болады. И. Б. Короткина жоғарыдағы зерттеуінде бүкіл зерттеушілік құзыреттіліктердің ішінде академиялық жазылым басты рөл атқаратынын дәйектей келе, ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен университеттердің бағдарламаларына компаративті аспектіде талдау жүргізіп, ғылыми жарияланымдық мақсаттағы академиялық жазылымға оқытудың билингвалды тәсілін, пәннің ұғымдық аппаратын ұсынады [8]. Ал В. Н. Базылевтің еңбегі студенттің өзіндік ғылыми-зерттеу қызметін ұйымдастыруды екі аспектіде қарастырады: теориялық және әдістемелік. Еңбекте оқу жоспарының университеттік жүйесіндегі пәннің мәртебесі және оны оқыту принциптері айқындалған [9].

Ағылшын профессоры Кен Хиландтың «Writing in the university: education, knowledge and reputation» («Университеттегі жазылым: білім беру, білім және репутация») мақаласы – ең көп сілтеме жасалған мақалалардың бірі. «Біздің жазбамыз біздің ойымыз болып табылады және біз пән бойынша әріптестерімізбен сөйлесу мен дәлелдер келтірудің өзіндік жолдарын түсінуіміз керек, өйткені тіл арқылы академиктер мен студенттер өз пәндерін тұжырымдап, олардың талаптарын сенімді түрде дәлелдейді», - дей келе, қазіргі университеттердің тек білім берумен айналысу ғана емес, кәсіби академиялық мансап туралы келіссөздер жүргізу орталығына айналу қажеттігіне мән береді [10]. Бұл, әрине, қазіргі өз миссиясын қайта қарастырып жатқан қазақстандық университеттердің де басты нысаны.

Рене Тетцнер «Academic Writing Examples for a Publishable Research Article» еңбегінде рецензияланатын журналда жоғары сапалы академиялық немесе ғылыми мақала дайындау үшін қажетті жазылым формальды жазылымның мамандандырылған түрі екендігіне мән бере отырып, жоғары сапалы академиялық немесе ғылыми мақала шығару үшін қажетті академиялық жазылымға қалай қол жеткізуге болатынын көрсетеді [11]. Оның эксперт ретіндегі ғылыми зерттеулерді журналдарда жариялау мәселелері бойынша сараптамалық кеңестері мен басылым қызметтерін сараптау және түзету бойынша бай тәжірибесінен үйренеріміз мол.

Сонымен қатар АҚШ, Англия және Венгрия, Белорусия мемлекеттері мен Ресейдің Мәскеу, Санкт-Петербург, Томск, Қазан қалаларындағы университеттік академиялық жазылым орталықтардың тәжірибесіне де сүйенуге болады. Мемлекеттік ұлттық зерттеу университетінің оқытушылары дайындаған академиялық жазылым пәнінің жұмыс бағдарламалары мен электронды ресурстарға тиісті талдау нәтижелері бұл жобаның сәтті жүзеге асуына септігі тиетіні сөзсіз.

Нәтижелер және талқылау

XXI ғасыр ғылым мен білім берудегі қарама-қайшылықтардың жаһандануымен, олардың адамзаттың жалпы мәселелерімен байланыстарының күшеюімен сипатталады. Қазіргі әлемдік ғылым-білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптары бойынша оқу процесінің басты тұлғасы, субъектісі - білім алушылардың функционалды сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігі болып саналады. Ғаламдық кеңістіктегі ғылым-білім саласындағы ортақ мәселенің бірі – академиялық жазылымға келіп тіреледі. Тілді жақсы білу академиялық жазылым дағдысын автоматты түрде жақсы игереді дегенді білдірмейді. Академиялық жазу мектепте басталады, десек те көлемді және дәйекті мәтін жазу тәжірибесі алғашқы студенттік жұмыстардан басталып, әр оқу сағысына өткен сайын күрделене түседі.

Осы орайда Қазақстанда орта білім беру жүйесінде 2016 жылдан бері қолданылып жатқан жаңартылған білім беру мазмұны туралы сөз қозғау қажет. Аталған технология 7 модульдік оқыту бағдарламасын қамтиды. Оқытудың бұл моделі Кембридж университетімен ұсынылған және жаңартылған білім беру мазмұнының іргелі негізі болып табылады, ол еліміздің жетекші зияткерлік мектептерінде сәтті қолданылуда. Бағдарлама келесі модульдерден тұрады: оқыту мен оқытудың жаңа тәсілдері, сыни ойлауды оқыту, оқыту мен оқуды бағалау үшін бағалау, оқыту мен оқудағы АҚТ қолдану, дарынды және ерекше білім беру қажеттелегі бар балаларды оқыту, оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту, және білім берудегі менеджмент және көшбасшылық. Жалпы алғанда, бұл модель білім беру процесінің дәстүрлілігін айналып өтпей-ақ, оқытудағы барлық қажетті өзекті әдістер мен тәсілдерді қамтиды. Бірақ оған қарамастан, инновациялық-интеграцияланған оқытуды сәтті қолданатын тәжірибелер де бар, олар пән бойынша оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен дамытуды ескере отырып, сандық оқытуға толық енуден тұрады. Жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес тілдерді меңгеруде төрт дағдыны, соның ішінде жазылым дағдысын қалыптастыру және оны спираль тәріздес жыл сайын күрделене отыра дамыту қарастырылған. Пәнаралық байланыс орнату ортақ тақырыптарды меңгерту арқылы жүзеге асырылған.

Бұл ретте оқу мақсаттарына жетуде жазылым дағдысын пайдалануға ерекше көңіл бөлінеді.

Қорытынды

Америка, Еуропа, Канада, Англия, Ресей т.т. сияқты әлемнің бірқатар елдерінде академиялық жазылым мәселесі күн тәртібіне шығарылды, жоғары оқу орындарында бұл жұмыс түрлі форматта жүргізіле бастады. Әйтсе де Қазақстанда жекеленген оқу орындарында дербес пән ретінде оқытыла бастағанына көп бола қойған жоқ. Білім алушылар жұмысында кездесетін академиялық адалдық тәртібінің сақталмауы, тілдік құралдарды дұрыс пайдаланбау, мәтіннің ұйымдастырылуының жанрға сәйкес келмеуі, лексика-синтаксистік құрылымдарды дұрыс пайдаланбау салдарынан функционалдық стиль талаптарына сәйкес келмеуі, дәйексөздер мен дереккөздерді дұрыс қолдана алмау салдарынан плагиатқа жол беру, тиісті тұжырымдар мен қорытындылар жасаудағы стильдік ауытқулар мұны болдырмауға бағытталған кешенді жұмыстар жүргізу қажеттігін көрсетеді. Сондықтан академиялық жазудың жолдарымен таныстырып, үйрету – қазіргі күннің талабы болып отыр. Әсіресе академиялық жазылым дағдысы мектеп жасынан бастап болашақ ғалымдардың бойына сіңірілуі керек. Бұл білім алушыларға академиялық сауаттылықтың базалық біліктерін дамытуға, өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға бейімделуге, көшбасшылық қасиеттерді дамытуға және қолдануға, кәсіби сипаттағы жауапты шешімдерді қабылдауға мүмкіндік беретін әмбебап зияткерлік құзыреттіліктерін қалыптастырады. Қарапайым эссе жазуды үйрету оларға университет қабырғасында өз ойын жүйелі түрде жеткізе алуға септігін тигізеді. Алғашқы зерттеу дағдыларын практикалық сабақтарда қалыптастыру да жазылым арқылы, дәлірек айтқанда зерттеу тақырыбын, жоспарын, гипотезасын жазу арқылы жүзеге асады.

Жоғары білім беру жүйесіне келсек, биылғы оқу жылынан бастап Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігі тарапынан докторантураға міндетті пән ретінде «Академиялық жазылымның» енгізілуі де мәселенің өзекті екендігін нақтылай түседі.

Академиялық жазылым докторанттардың жиі кездесетін ең қиын проблемаларының бірі болып есептеледі. Өз ойын нақты дәлелдер арқылы қысқа да нұсқа жеткізе білу кез-келген саланың ғалымына қажет дағды. Себебі қазіргі таңда ғалымның мансабы өз зерттеу нәтижелерін мықты ғылыми басылымдарда жариялаумен байланысты.

Ж. Трзецияк және С. Маккей ғалымдарының пайымдауынша тиімді академиялық жазылым келесілерден тұрады: 1) қажетті мәліметтерді табу үшін зерттеу мәтіндерін тиімді меңгеру қабілеті; 2) қағазға түртіп отыру және жалпылау дағдылары; 3) әртүрлі дереккөздерден келген материалдарды

талдай алу қабілеті; 4) жазу этикасын және плагиат мәселелерін түсіну; 5) сілтеме жасау стандарттарын білу құзіреттілігі; 6) жазу барысында мәтіннің жүйелі құрылымын білу – мәтін, кесте, сурет және тағы басқа элементтерді қоя алу қабілеті [11].

Демек, жазылым дағдысы қарапайым мәтін мен күрделі ғылыми ақпараттарды бір жүйеге келтіре отыра, логикалық жалғастықты сақтай отыра идеялар мен ойларды нақты, аргументтер мен дәлелдер арқылы жеткізуге көмектеседі. Шындығына келгенде жоспар құру, тікелей кеңес пен кері байланыс алу арқылы өз мәтіннің жобасын жазу және оны үнемі өзгертіп отыру біздерге таңсық зат емес. Алайда қазіргі таңдағы басты қажеттілік – жоғары рейтингті басылымдарда ғылыми жұмысты жариялау жаһандық ғылымның негізгі талаптарының бірі екенін түсіну қажет. Scopus, Web of Science сияқты деректер базасына ену және ол жерден шығып қалмау мақсатында басылымдар өз талаптарын жыл сайын күшейтуде. Сондықтан академиялық жазылымның негізгі принциптерін ескере отыра ғылыми жұмыстарды жазу көптеген практиканы талап етеді. Ал практика өз кезегінде қайталана келе дағдыға айналытынын барлығымыз білеміз. Мақала авторларының пікірінше, академиялық жазылым дағдыларының төмен болуы академиялық дәрежедегі ағылшын тілін білмеуде емес, бірінші кезекте академиялық жазылым негіздерін (мәтін құрылымын, жазылу принциптерін және т.б.), этика мен плагиат мәселелерін толық түсінбеуде. Қорыта келе, отандық білім беру жүйесінде академиялық жазылым бойынша жоғары нәтижелерге жетудің бірден-бір жолы ағылшын тілінде ойланып, мәтін жаза алатын тұлғаларды емес, ана тілінде жүйелі, нақтыланған түрде ойын талдап, қорыта алатын тұлғаларды тәрбиелеу болып табылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Хамзина, Ж. А., Килыбаев Т. Б., Сафронова, Л. Н. Оценка кадрового потенциала в сфере научных исследований в вузе: текущее состояние и перспективы развития [Текст] // Педагогика и психология. – 2022. – № 1(50). – С.44–62:

2 Байтұрсынов, А. Тіл тағылымы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448 б.

3 Barrass, R. Scientists must write. A guide to better writing for scientists, engineers and students. Routledge [Text]. – London, 2003. – 119 p.

4 Смирнова, Н. В., Щемелева, И. Ю. Роль письма в современном университете: анализ зарубежной практики обучения академическому письму [Текст] // Вестник СПбГУ. – 2015. – № 2. – С. 185–197

5 **Оспанов, Е. Е.** Академиялық жазылым [Мәтін]. «Экономика» баспасы, 2018. – 120 б.

6 **Әлісжан, С.** Ғылыми мақала жазуға баулудың жолдары / [Электронды ресурс]. – <https://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/179?locale-attribute=kk>

7 **Баяхметова, А. А., Дусенбина, М. Ж.** Академическое письмо. Язык и стиль академического письма : учебное пособие [Текст]. – Костанай : КГУ имени А. Байтұрсынова, 2019. – 106 с.

8 **Короткина, И. Б.** Академическое письмо: процесс, продукт и практика : учебное пособие. [Текст]. – М., 2017. – 350 с

9. **Базылев, В. Н.** Академическое «письмо». Теоретические и прикладные аспекты : монография : [Текст]. — М. : ФЛИНТА, .— 2016. — 160 с.

10 **Hyland, K.** Writing in the university: Education, knowledge and reputation [Text] // Language Teaching. – 2013. – 46 (1). – 53–70 p.

11 **Rene, T.** Academic Writing Examples for a Publishable Research Article / [Electronic resource]. – <https://www.proof-reading-service.com/en/blog/academic-writing-examples-publishable-research-article/>

References

1 **Hamzina, J. A., Kilybaev T. B., Safronova, L. N.** Osenka kadrovogo potentsiala v sfere naýchnyh issledovaní v výze: tekýshee sostoianie i perspektivy razvítia [Assessment of human resources in the field of scientific research at the university: current status and development prospects] [Text] // Pedagogika i psihologia. – 2022. – № 1(50). – S.44–62:

2 **Baitursynov, A.** Til taǵylymy [Language training] [Text]. – Almaty : Anatali, 1992. – 448 b.

3 **Barrass, R.** Scientists must write. A guide to better writing for scientists, engineers and students. Routledge [Text]. – London, 2003, – 119 p.

4 **Smirnova, N. V., Shemeleva, I. Iy.** Rol pisma v sovremennoy úniversitete: analiz zarýbejnoi praktiki obýchenia akademicheskomy pismý [The role of writing in a modern university: analysis of foreign practice of teaching academic writing] [Text] // Vestnik SPbGÝ. – 2015. №2. S.185-197

5 **Оспанов, Е. Е.** Akademialyq jazylım [Academic writing] [Text]. «Ekonomika» baspası, 2018. – 120 b.

6 **Алісжан, С.** Ғылыми мақала жазуға баулыдың жолдары [Ways to get involved in writing a scientific article] / [Elektrondy resýrs]. – <https://nur.nu.edu.kz/handle/123456789/179?locale-attribute=kk>

7 **Баяхметова, А. А., Дýсенбина, М. Ж.** Akademicheskoe pismo. Iazyk i stil akademicheskogo pisma : ýchebnoe posobie [Academic writing. Language

and style of academic writing : a tutorial] [Text]. – Kostonai : KGÝ imeni A. Baitýrsynova, 2019.- 106 s.

8 **Korotkina, I. B.** Akademicheskoe pismo: proses, prodýkt i praktika : ýchebnoe posobie [Academic Writing: Process, Product and Practice :a tutorial]. [Text]. – Moskva, 2017. – 350 c

9 **Bazylev, V. N.** Akademicheskoe «pismo». Teoreticheskie i prikladnye aspekty : monografia [Academic «letter». Theoretical and applied aspects : monograph] [Text]. — Moskva : FLINTA, .— 2016. — 160 s.

10 **Hyland, K.** Writing in the university: Education, knowledge and reputation [Text] // Language Teaching. – 2013. – 46 (1), 53-70 p.

11 **Rene, T.** Academic Writing Examples for a Publishable Research Article / [Electronic resource]. – <https://www.proof-reading-service.com/en/blog/academic-writing-examples-publishable-research-article/>

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*Т. Б. Килыбаев¹, Б. Молдағали², Ш. А. Акимбекова³

^{1,2,3}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА В КОНТЕКСТЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

XXI век характеризуется глобализацией противоречий в науке и образовании, усилением их связей с общими проблемами человечества. В современном мировом научно-образовательном пространстве главной фигурой, субъектом образовательного процесса по требованиям международных стандартов является функциональная грамотность и конкурентоспособность обучающихся. В глобальном научном пространстве одна из общих проблем сферы образования и науки есть академическое письмо. Хорошее знание языка не означает, что навык академического письма автоматически будет хорошо усвоен человеком.

Академическое письмо в большинстве случаев воспринимается как вещь, которая необходима только для преподавателей и студентов высших учебных заведений, исследователей, работающих в системе высшего образования. Развитие любой науки в настоящее время представляет собой не стиль отчуждения, а уникальное явление,

которое может развиваться на глобальном уровне, предполагающее знакомство с результатами научных исследований ученых из других стран. Это современный тренд мировой науки. Конечно, изучение и использование современных научных работ на глобальном языке – английском – требует знания основ, основных принципов академического письма. В данной статье авторы углубились в понятие академического письма, изучили его и рассмотрели особенности формирования навыков у обучающихся – будущих ученых в современной казахстанской системе образования. Также было показано, что академическое письмо является универсальной формой, которая объединяет образование и науку, имеющих неразрывную связь друг с другом.

Академическое письмо является фрагментом текстовой коммуникации и определенным типом текстообразования, где субъект формирует свою стратегию в соответствии с целью своей основной коммуникативной деятельности. Академическое письмо тесно связано с лингвистикой, герменевтикой, психолингвистикой, социологией, прагматикой. Все это в комплексе отвечает проблеме взаимоотношений автора и адресата. Ведь академическое письмо связано с разработкой концепции академического текста как особой формы коммуникации. В этой связи авторы данной работы установили, что рассмотрение академического текста, дискурса и контекста в целостности открывает новые возможности для его систематического изучения.

Ключевые слова: академическое письмо, письменные навыки, навыки, система образования, запись.

*T. B. Kilybaev¹, B. Moldagali², Sh. A. Akimbekova³

^{1,2,3}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 08.09.22.

THE FORMATION FEATURES OF ACADEMIC WRITING SKILLS IN THE CONTEXT OF THE EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN

The XXI century is characterized by the globalization of contradictions in science and education, the strengthening of their links with the common problems of humanity. In the modern world scientific and educational space, the main figure, the subject of the educational process according to the requirements of international standards is functional literacy and

competitiveness of students. In the global scientific space, one of the common problems of education and science is academic writing. A good knowledge of the language does not mean that the skill of academic writing will automatically be well mastered by a person.

In most cases, academic writing is perceived as a thing that is necessary only for teachers and students of higher educational institutions, researchers working in the higher education system. The development of any science at present is not a style of alienation, but a unique phenomenon that can develop on a global level, involving familiarity with the results of scientific research by scientists from other countries. This is a modern trend in world science. Of course, the study and use of modern scientific works in a global language – English – requires knowledge of the basics, the basic principles of academic writing. In this article, the authors delved into the concept of academic writing, studied it and examined the features of the formation of skills among students – future scientists in the modern Kazakh education system. It was also shown that academic writing is a universal form that unites education and science, which are inextricably linked with each other.

Academic writing is a fragment of textual communication and a certain type of text formation, where the subject forms his strategy in accordance with the purpose of his main communicative activity. Academic writing is closely related to linguistics, hermeneutics, psycholinguistics, sociology, and pragmatics. All this in a complex meets the problem of the relationship between the author and the addressee. After all, academic writing is associated with the development of the concept of academic text as a special form of communication. In this regard, the authors of this work have established that the consideration of the academic text, discourse and context in its entirety opens up new opportunities for its systematic study.

Keywords: academic writing, writing skills, skills, education system, record.

<https://doi.org/10.48081/VBSX1339>

* К. Е. Кожамметова¹, Б. Р. Кожамметова²,
А. Ф. Зейнулина³, Г. Қ. Тілеуберді⁴

^{1,2,3,4}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ САЯСАТКЕРІ СӨЙЛЕУ ПОРТРЕТІНДЕГІ ПРЕСУППОЗИЦИЯЛАР МЕН ИМПЛИКАТУРАЛАР

Осы мақалада қазақ саясаткерлері сөйлеу портретінің прагматикалық аспектілері, презуппозиция мен импликация ерекшеліктері қарастырылады. Саясаткерлер сөйлеу портретін зерттеудің қажеттілігі бүгінгі қоғамда саясат қайраткерлерінің сөз саптау, астарлап сөйлеу, саралап сөйлеу, шешендігі сияқты мәселелер өзектілігінің артуы негіз болды. Зерттеу материалы ретінде қазақ саясаткерлерінің көпшілік алдында сөйлеген сөздері, берген сұхбаттары, әңгімелесуі, әлеуметтік желіде жазған посттары талданып, прагматикалық ерекшеліктері айқындалды. Прагматикалық презуппозиция дискурста әлем туралы астарлы болжам немесе сол тұстағы сенім екендігі және оның растығы айтылым барысында күмәнсіз қабылданатынына мысалдар келтірілді. Талдау барысында презуппозициялар айтушы мен тыңдаушыға да белгілі болуы керек шарттылығы, орындылығы, оның жай хабарлама немесе теріске шығару, сұрақ ретінде болуы нақты бір грамматикалық белгімен (презуппозиция триггері) немесе лексикалық элементпен байланысты болатын тұстары қарастырылады. Саяси бағыттағы сөйлеуде саналы және бейсана түрде тыңдарманға немесе оқырманға ықпал ететін тілдік бірліктер, айтылымдар (высказывания) мен фразалардың прагматикалық ерекшеліктеріне мысалдар келтіріліп, саясаткерлердің сөйлеу портреті негізін құрайтын доминанттық белгілерге назар аударылды. Қазақ саясаткерлері сөздеріндегі презуппозициялар мазмұны, прагматикалық мағынасы, қисындылығы, орындылығы жағынан қарастырылды.

Кілтті сөздер: сөйлеу портреті, қазақ саясаткерлері, прагматикалық ерекшеліктер, презуппозициялар мен импликациялар

Кіріспе

Қазіргі қоғам өмірі саясатпен тығыз байланысты. Саясатпен айналыспасаң, саясат сенімен айналысады демекші, тіл, сөйлеу әрекеті саясатта маңызды рөл атқарады. Бұл саясаткерлерге өзінің коммуникативтік ресурстарын зерттеуге және сөз арқылы ниеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін манипуляциялық құрал. Қоғамның саясилануы саясаткерлердің сөйлеу тілін, тілдік тұлғасын, сөйлеу портретін зерттеуге деген қызығушылықты арттыруда. Ал саясаттың лингвистикадағы ерекшелігі оның **дискурсивтік** сипатында. (Дискурсивтік – бұл айтылым шығармасында белгілі бір концептілерді, фреймдерді қолдану арқылы сол әлем бейнесіне, дискурсына айқын немесе астарлы жалғану көрінісі.) Адамның сөйлегенінен оның ой жүйесін, білігінің өресін айқындау қиын емес. Тілді дұрыс жұмсау, прагматикалық тиімді құрал ретінде пайдалану жолдарын білу, оны аккумуляциялау тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі деуге болады. Кез келген айтылған ой оған қатысты **презуппозициялар мен импликациялардан**, тілдесімнің стандартты бірліктерінен тыс жасалмайды. «Презуппозиция, айтылым мәнін дұрыс түсінуге мүмкіндік беретін, сөйлеу актілерінің айтылымнан тыс шарттары болып табылады» [1, 72] (**Презуппозиция** дегеніміз – «семантикалық нәтиже-салдардың әдеттегі логикалық нәтиже-салдарға сәйкеспейтін ерекше түрі» [2, 32]. Демек, айтылған ойды түсінуге мүмкіндік беретін аялық білім жиынтығы лингвистикада презуппозиция деп аталады. Ауызша сөйлеу актісінде продуцент (автор) пен реципиенттің (оқырман) түсінісуі презуппозиция ортақтығымен қатар, есту, көру арқылы (дауыс ырғағы, ым, дене, бет қимылы т.б.), қабылдау қабілетімен толықтырылса, коммуникацияның жазбаша формасында тілдік ақпаратты игеру толықтай мәтінге негізделеді. Ал мәтін тілін меңгеру – бұл адамның білім деңгейіне, тезаурусына, өмір тәжірибесіне тікелей тәуелді. Әсіресе, белгілі бір дәрежедегі дайындықтың болуын өзге халық тілі мен ұлттық көркем сөз тілі қажет етеді. Себебі әрбір халықтың рухани және дүниелік өмірін, елдік қасиетін, таным-түйсігін, салт-санасын, қоғамдық қатынастарын танытатын – оның тілі. Кез келген ұлт тілінің өзіне тән ерекшеліктері болады. Ол халықтың рухани өмірі мен діліне байланысты болып келеді [3, 73].

Табысты қарым-қатынас жасауда бірқатар семантикалық және прагматикалық шарттар сақталуы қажет, олар айтылымда анық көрініс таппауы мүмкін, бірақ қарым-қатынас нәтижесіне әсер етеді. Бір жағынан, айтылым мазмұнының саналы түрде ойланып айтылуы және шындық тұрғысынан күмән тудырмау керектігі. Екінші жағынан, сөйлесім актісіндегі айтылым ниеті қарым-қатынас жағдайына сәйкес болу шарттары **«презуппозиция»** деп аталады [4]. **Импликатура**, А. Н. Баранов сөздігі бойынша, - сөйлесім мағынасының бір бөлігі. Ол айтылған нәрсенің сөзбе-сөз

мағынасынан бөлініп шығарылады, адамдардың нені ашық айтатынын және ол кезде ойларында не тұратынын ажырату [5, 288]. Имплициттеу дегеніміз – тұспалдау, бір нәрсені тілдік құралдар арқылы тікелей емес, жанамай көрсету, меңзеу. Мысалы, анасы баласына: «Ертең үшінші токсанның соңғы аптасы...» дегені, «сабаққа мұқият дайындалатын бол!!!» деген ойын жеткізіп тұр. Яғни прагматикалық стратегиялық ұстанымдар мен түрлі тілдік құралдар айтылымды мақсатқа жеткізетін құрал ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ саясаткерлерінің сөйлеген сөздері мен берген сұхбаттары талданып, прагматикалық ерекшеліктерін айқындау, сөйлеуде саналы және бейсана түрде тыңдарманға немесе оқырманға ықпал ететін тілдік бірліктерге мысалдар келтірілді, сөйлеу барысында тілдің прагматикалық қызметі қолданысы, пресуппозициялары бар айтылымдардың ақпаратты қабылдауға тигізетін әсері қарастырылып, оның пәрменін жүргізу (манипулятивный) әлеуеті бағаланды. Осылайша, мақалада қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретін қарастыру прагматика, дискурс, стилистика, шешендік тұрғысынан талданды.

Нәтижелері мен талқылауы

Саяси дискурстың үгіт-насихат бағытында қарама-қайшы пресуппозициялар оң немесе теріс пікір қалыптастыру үшін және имплицитті (астарлы) айтылымдарды талдау кезінде қолданылады. Имплицитті ақпарат «мәтіннің тікелей мағыналық құрамында болмауы мүмкін, бірақ тыңдаушының көкейіне бекиді. Лингвистикалық прагматика зерттелімдерінде пресуппозицияға баса назар аударылып, айтылымның табысты болу шарты ретінде қарастырылады [6, 49]. Яғни прагматикалық пресуппозиция шарты бойынша айтылым мазмұны орынды, қисынды, табысты және дұрыс болып мойындалады. Мақала мақсаты – қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретіндегі прагматикалық пресуппозициялар әрекетін, мәнін анықтау.

Прагматикалық пресуппозициялардың әрекет етуін астарлы (имплицитті) мағыналарды талдау арқылы жүзеге асыру, сондай-ақ адресаттың кері байланысын осы пресуппозицияларды қорыту нәтижесі ретінде қарастыру. Коммуникант өз айтылымының мазмұны адресатқа белгілі деген оймен құрастырады. Ал пресуппозицияны мәтін мазмұнын барабар түсінуге қажет болатын бастапқы білім деп түсіну керек. Осы ақпарат сегменті прагматикалық пресуппозиция болып табылады. Бірақ кейбір сәттерде прагматикалық пресуппозиция мазмұны адресатқа беймәлім болуы да мүмкін. Пресуппозиция жасырын ұғым категориясы [7, 5], олар «сөз семантикасында және синтаксистік тіркестерде жасырылған грамматикалық белгілер арқылы анықталады» [8, 78]. Мысалы, мәжіліс депутаты Айдос Сарымның «Ratel.kz» аналитикалық интернет-порталға берген сұхбатында

«- ... Это программная историческая речь, которая закрывает целую эпоху. После событий, которые прошли у нас в январе, мы реально проснулись в новой стране – это большое событие, которое делит все ДО и ПОСЛЕ. Это новая реальность, которая обнулила все, что было до этого. Сейчас нужны честные ответы на вопросы, которые мешали доверию.» <https://clck.ru/sQvY2> Осы жерде саясаткер «события января», «обнулила все», «мешали доверию» дегенде, қаңтарда болған **оқиғаны**, бұрын билікке **сенім артуға кедергі келтірген** қандай да бір жағдайлардың болғанын адресат біледі деген оймен айтты. Осы ақпарат сегменті айтылым мазмұнын барабар түсінуге әсер ететін прагматикалық пресуппозиция болып табылады. Пресуппозиция саясаткердің маңызды ақпарат айтуы кезінде сөздерін айқынырақ етіп, тыңдаушыларын жақындастыруға ықпал етеді, сондай-ақ дискурстың манипулятивті стратегиясын қалыптастырады. Демек, саяси дискурстағы пресуппозиция сипаты манипулятивті және айтылымдар астарын күшейтеді. «Қаңтар оқиғасы» бәрі білетін ақпарат ретіндегі пресуппозиция болса, «билікке сенім артуға кедергі келтіретін жағдайлар» дегенде оның манипулятивтік әсерін аңғарамыз, яғни халықтың билікке сенім артатындығы, тек кейбір мәселелер ғана кедергі келтіретіндігін айту арқылы саяси бағытты мойындайтынын байқаймыз.

Пресуппозиция – анықтама бойынша сөйлеу барысында кездесетін лингвистикалық элемент. Сөйлеуші белгілі бір нәрсе жөнінде ол туралы бұрыннан бар білімін саналы немесе бейсана түрде көрсетеді. Кез келген айтылым пайымдауға, адамның бұрыннан бар тәжірибесіне жүгіну арқылы шынайы болмысқа қатыстырылып айтылады. Реципиент айтылымда берілген астарлы ақпаратты «шығарып» алу үшін, ой тұжырымдар тізбегінен өтуі тиіс. Астарлы (имплицитті) ақпаратты қабылдап түсіну анық (эксплицитті) вербалды мағына мен сөйлеу барысындағы пресуппозиция арасындағы байланыс кезінде жүзеге асады [9]. Сонымен қатар пресуппозициялар сөйлеу барысының дамуында ерекше рөл атқарады. Өзара түсіністікке жету үшін, сөйлеушілер арасында ортақ пресуппозициялар болуы қажет. Мысалы, сөйлеушілердің бірі осы пресуппозицияның шындық екеніне сенімді болса да, ол әлі пресуппозиция болмауы мүмкін. Яғни коммуниканттардың барлығы солай ойлайтындығына сенімділік қажет. Прагматикалық пресуппозиция астарлы мағынаны білдіретін көрсеткіш, «айтушы мен тыңдаушыға да белгілі элемент» ретінде қарастырады [10, 256]. Демек, саясаткерге айтылатын ойды қысқа да нұсқа жеткізуге және диалог барысында пәрменін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін күшті тілдік құрал деуге болады.

Прагматика ұғымын түсіну үшін, мына қарапайым мысалды қарастырайық: «Саған Айша мен Айжан ұнай ма?» деген диалог сұрағына «Маған Айша ұнайды», - десе, бұдан нені білуге болады? Оған Айша

ұнайтынын түсінеміз, сондай-ақ, Айжан ұнамайтынын да ұғамыз. Олай айтылмаса да, іштей ұғынамыз. Осы жерде сөзбен нақты айтылмаған ақпаратты іштей ұғыну, ол ақпараттың қайдан, қалай пайда болатындығын, түзілетіндігі мен қорытылатындығын – прагматика қарастырады. Яғни лингвистикадағы прагматика – айтылым ішіне тікелей сөздер арқылы қатыспаған, кіріктірілмеген мағына мен мәндер. Демек, маған Айша ұнайды дегенде, мен нақты Айша ұнайтынын айтамын, бірақ сіз, менің айтқанымнан басқаны да түсінесіз. Осы «басқаны» прагматика зерттейді және сол «басқа» импликатура деп аталады. Импликатура – бұл, сөйлеу барысында нақты айтылмаса да, сондай-ақ сөзінің логикалық қорытындысы болмаса да, оның шындыққа жанасатынын іштей түсінетін тұжырым. Айша маған ұнайтындықтан, Айжан ұнамайды деген қорытынды шықпайды ғой. Бұл жерде Пол Грайстің сөйлеу коммуникациясы пастулаттары - максималары бойынша табысты сөйлесім барысында сақталатын принциптерге назар аударамыз. Олар: артық сөз айтпау, шындықты айту және тақырыптан ауытқымау. Яғни «Маған Айша ұнайды» деген айтылымда осы принциптер бойынша, егер айтушыға Айжан да ұнаса, ол толыққанды жауап беру үшін солай айтар еді. Бірақ ол жауабы шынайы және толық болу үшін олай айтпады. Демек, оған Айжан ұнамайды деген тұжырым – импликатура. Осы принципті көбінесе журналистер қазақ саясаткерлерімен сұхбат жүргізгенде қолданады. Мысалы, «Президент латифундистерге сөзін өткізе алмаған әкімдерді сынап тастады» деген атаумен Хабар 24 Телеарнасында шыққан бейнежазбада Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың: «Мал жаятын жерлерге шаруалардың қолы жетпей жүр. Өйткені мұндай алқаптарды кейбір «белгілі адамдар» иеленіп алған. Тіпті оны адам аяғы баспайтындай етіп қоршап тастаған. Әкімдер түрлі себептерді сылтауратып, ықпалды адамдардың ығына жығылып, бұл мәселені шеше алмай отыр. Үкімет құзырлы органдармен бірлесіп, осы ахуалды өзгертетін батыл шаралар қабылдауға тиіс.» [11], деген сөзінде тыңдаушының саналы назары жағдайдың бағалаушылық мәніне, яғни шаруалардың мал жаятын жерінің жоқтығына, әкімдердің бұл мәселені шеше алмайтындығына аударылып, негізгі мәселе кейбір «белгілі адамдардың» алқаптарды иеленіп алуы, оны қоршап тастауы сияқты импликатуралармен елімізде заңға бағынбайтын, кез келген әрекетін жүзеге асыра алатын адамдар билік айналасында бар екені айтылмаса да, біз іштей соны ұғынамыз.

Имплицитті семантикасы бар айтылымдар ойдың вербалды шеңбері мен астарлы мәннің болуы және сөйлеу актісі кезіндегі қисыны келіскен, орынды айтылуымен сипатталады. Айтушы мен тыңдаушыға ортақ «жалпы білімдер қоры» [12, 13] да осы сөйлеу актісіне өзекті болып табылады. Мысалы, «ықпалды адамдардың ығына жығылып» деген айтылымдағы еліміздегі

ықпалды адамдардың бары екі жаққа да (айтушы мен тыңдаушыға) белгілі ақпарат ретінде айтылып, «ығына жығылу» фразеологиялық тіркесі арқылы сол ықпалды адамдарға тәуелді, өзінің саналы еркімен әрекет ете алмайтын, көнбіс, тіпті заңға да қайшы келетін әрекеттер жасайтын шенділер, әкімдердің бары тура айтылмаса да, астарлы түрде беріліп тұр.

Қазақстанды түбегейлі жаңғыртуға, трансформациялауға көшкен кезеңде, түрлі салада ауқымды өзгерістер жүзеге асуда. Ел Президенті «кейбір ықпалды, белгілі адамдар» жылдар бойғы заңсыз әрекеттерін одан әрі жалғастыра беруді көздеп, неғұрлым жоғары билікке ие болуды көкесейтіндігін, 2022 ж. 16 наурызда берген «ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ЖАҢАРУ МЕН ЖАҢҒЫРУ ЖОЛЫ» Жолдауында [13] атап айтқан. Осы жерде имплицитті (лат. *implicite* жасырын, анық емес) мағына тілдік материал арқылы ашып көрсетілмей, контекст арқылы білініп тұрған жасырын мағына: **бұрынғы билік тұсында** заңсыз әрекеттер жасалып, оны әдетке айналдырып алған «белгілі адамдардың» мақсаты ендігі уақытта әшкереленіп, ойлары оңай жүзеге аспайтындығы.

Қорытынды

Ойды импликатура арқылы жеткізгенде, эксплицитті (ашық) айтқандағыдай емес, адресат оны бағалаудан гөрі қабылдауға, мойындауға жақын тұрады. Себебі адресат ақпаратты дайын күйінде алмай, түйініне өзінің ішкі пайымдауы арқылы жетеді. Жоғарыда жасалған талдаулар негізінде қазақ саясаткерлерінің сөйлеу портретіндегі прагматикалық пресуппозициялар мен импликатуралар (астарлы (имплицитті) мағыналар) жасырын ұғым категориясы екені және саясаткердің маңызды ақпарат жолдауы кезінде сөздерін айқынырақ, көлемді етіп, тыңдаушыларымен жақындастыруға ықпал ететін, дискурстың манипулятивті құралы екенін байқаймыз. «Шығарсаң бір жаман сөз сен аузыңнан, Артыңнан айдаһар боп сені қуар», деп Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы атамыз айтқандай, саясаткердің аузынан шыққан әр сөзге деген жауапкершілік өте жоғары екенін ескерсек, импликатура мен пресуппозициялар мәні ойды астарлап жеткізіп, тура ашық айтудан бойын аулақ ұстауға мүмкіндік беретін құрал деуге болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Жарина, О. А.** Сущность терминов «пресуппозиция» и «презумпция» в современной когнитивной лингвистике // Балтийский гуманитарный журнал. 2017 Т.6. №4(21). С. 70–72.

2 **Арутюнова, Н. Д., Падучева, Е. В.** Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая прагматика. – М., 1985. – Вып. 16. – С. 32.

3 **Хабиева, А. А.**, Махамбет шығармаларының пресуппозициялық мәні // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. № 2 (150). – Алматы, 2005 – 73-79 бб.

4 **Мельникова, Л. С.** «К вопросу о семантических пресуппозициях побудительных речевых актов (на итальянском языковом материале)» Вестник БГУ, 2014., сер.4, № 1. – с. 61 [Электронды ресурс]. – <https://elck.ru/qAkBQ>

5 **Баранов, А. Н., Добровольский, Д. О.** Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М., 1996. – 647 с.

6 **Арутюнова, Н. Д.** Понятие пресуппозиции в лингвистике. — «Известия АН СССР». Серия литературы и языка, 1973, т. 32, № 1.

7 **Звегинцев, В. А.** Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев; изд. 2-е, стереотипное. – М., 2001:

8 **Кацнельсон, С. Д.** Содержание слова, значение и обозначение. М., URSS, 2004. – 112 с.

9 **Бутакова, А. Д.** Семантические парадоксы в условиях языковой игры (на материале периодики): диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Волгоград, 2014.

10 **Безугла, Л. Р.** Вербалізація імпліцитних смислів у німецькомовному діалогічному дискурсі: монографія / Л. Р. Безугла. – Харків: Харківський нац. ун-т імені В. Н. Каразіна, 2007. – 332 с.

11 [Электронды ресурс]. – <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/zholdau-2021/item/495869-prezident-zhajiymdy-zherlerdi-kejbir-belgili-adamdar-ielenip-al-an>; www.24.kz

12 **Лисоченко, Л. В.** Высказывания с имплицитной семантикой. – Ростов-на Дону: Из-во Ростовского ун-та, 1992.

13 [Электронды ресурс]. – <https://elck.ru/qFQVK>

References

1 **Zharina, O. A.** Sushhnost' terminov «presuppoziciya» i «prezumpciya» v sovremennoj kognitivnoj lingvistike [The essence of the terms «presupposition» and «presumption» in modern cognitive linguistics]//Baltiyskij gumanitarnyj zhurnal.– 2017. – P. 6. - №4(21). – P. 70–72.

2 **Arutyunova, N. D., Paducheva, E. V.** Istoki, problemy i kategorii pragmatiki [Origins, problems and categories of pragmatics]// Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Lingvisticheskaya pragmatika. – М., 1985. – Issue 16. – p. 32.

3 **Xabieva, A. A.**, Maxambet shy'garmalary'ny'n presuppoziciyal'y'k mәni [Presuppositional significance of makhambet's works] // ҚР ҰҒА хабарлары. Тіл, әдебиет сериасы. № 2 (150). – Алматы, 2005 – p. 73-79 .

4 **Meľnikova, L. S.** «K voprosu o semanticheskix presuppoziciyax pobuditel'ny'x rechevy'x aktov (na ital'yanskom yazy'kovom materiale)» [On the question of semantic presuppositions of motivational speech acts (in Italian language material)] Vestnik BGU, 2014., ser.4, №1. – P. 61 [Electronic resource]. – <https://elck.ru/qAkBQ>

5 **Baranov, A. N., Dobrovol'skij, D. O.** Anglo-russkij slovar' po lingvistike i semiotike. [English-Russian Dictionary of Linguistics and Semiotics] – М., 1996. – p. 647 .

6 **Arutyunova, N. D.** Ponyatie presuppozicii v lingvistike. – «Izvestiya AN SSSR». [The concept of presupposition in linguistics] Seriya literatury i yazy'ka, 1973, p. 32, № 1.

7 **Zvegincev, V. A.** Predlozhenie i ego otnoshenie k yazy'ku i rechi [Sentence and its relation to language and speech]/ V. A. Zvegincev; izd. 2-e, stereotipnoe. – М.2001:

8 **Kaczel'son, S. D.** Soderzhanie slova, znachenie i oboznachenie. [The content of the word, meaning and designation] М., URSS, 2004. – 112 p.

9 **Butakova, A. D.** Semanticheskie paradoksy v usloviyax yazy'kovoj igry (na materiale periodiki): dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskix nauk, [Semantic paradoxes in the conditions of a language game (based on the material of periodicals)] – Volgograd, 2014.

10 **Bezugla, L. R.** Verbalizacziya implicitnix smisliv u nimecz'komovnomu dialogichnomu diskursi: monografiya [Verbalization of implicit meanings in German-language dialogic discourse: a monograph] / L.R. Bezugla. – Xarkiv: Xarkivs'kij nacz. un-t imeni V.N. Karazina, 2007. - 332 p.

11 [Electronic resource]. – <https://24.kz/kz/zha-aly-tar/zholdau-2021/item/495869-prezident-zhajiymdy-zherlerdi-kejbir-belgili-adamdar-ielenip-al-an>; www.24.kz

12 **Lisochenko, L. V.** Vy'skazyvaniya s implicitnoj semantikoju. [Statements with implicit semantics] Rostov-na Donu: Iz-vo Rostovskogo un-ta, 1992.)

13 [Electronic resource]. – <https://elck.ru/qFQVK>

Матеріал 08.09.22 баспаға түсті.

ПРЕСУППОЗИЦИИ И ИМПЛИКАЦИИ В РЕЧЕВОМ ПОРТРЕТЕ КАЗАХСКОГО ПОЛИТИКА

В данной статье рассматриваются особенности пресуппозиций и импликаций в прагматическом аспекте речевого портрета казахских политиков. Необходимость изучения речевого портрета политика в современном обществе обусловлена возросшей актуальностью таких проблем, как ораторское мастерство, речевая культура, импровизация, логичность речи и т.д. современных общественных деятелей и политиков. В качестве материала исследования выбраны публичные выступления, интервью, беседы казахских политиков, посты в социальных сетях, выявлены их прагматическо-лингвистические особенности. Приведены примеры пресуппозиции в прагматическо-лингвистике, как представление картины мира в дискурсе, фоновые смыслы высказываний которых воспринимается без сомнения в ходе речевого акта. В ходе анализа речевого портрета казахских политиков рассматривались пресуппозиции и имплицитность в их выступлениях, обусловленность, целесообразность в простых сообщениях, опровержений, постановки вопросов. Анализируется связь с конкретным грамматическим признаком (триггером пресуппозиции) или лексическим элементом, которые сознательно или неосознанно воздействуют на слушателя или читателя в ходе речевого акта. Приведены примеры языковых единиц (высказываний) политической направленности в прагматическо-лингвистическом аспекте и определены доминантные черты, составляющие основу речевого портрета политиков. Рассмотрен широкий смысл прагматической пресуппозиции их логичность, целесообразность в контексте высказываний казахских политиков.

Ключевые слова: речевой портрет, казахские политики, прагматическо-лингвистические особенности, пресуппозиции и импликации

PRESUPPOSITIONS AND IMPLICATIONS IN THE SPEECH PORTRAIT OF KAZAKH POLITICIANS

This article examines the features of presuppositions and implications in the pragmatic aspect of the speech portrait of Kazakh politicians. The need to study the speech portrait of a politician in modern society is due to the increased relevance of such problems as oratorical skills, speech culture, improvisation, logical speech, etc. of modern public figures and politicians. As the research material, public speeches, interviews, conversations of Kazakh politicians, posts on social networks were selected, their pragmalinguistic features were revealed. Examples of presupposition in pragmalinguistics are given, as a representation of the picture of the world in discourse, the background meanings of statements of which are perceived without a doubt during the speech act. During the analysis of the speech portrait of Kazakh politicians, presuppositions and implicitness in their speeches, conditionality, expediency in simple messages, refutations, and questions were considered. The connection with a specific grammatical feature (presupposition trigger) or lexical element that consciously or unconsciously affect the listener or reader during the speech act is analyzed. Examples of linguistic units (utterances) of political orientation in the pragmalinguistic aspect are given and the dominant features that form the basis of the speech portrait of politicians are determined. The broad meaning of the pragmatic presupposition of their logic, expediency in the context of the statements of Kazakh politicians is considered.

Keywords: speech portrait, Kazakh politicians, pragmalinguistic features, presuppositions and implications.

<https://doi.org/10.48081/FARP6554>

***Л. Е. Кудайбергенова**

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ М. С. СИЛЬЧЕНКО ТУРАЛЫ

Бұл берілген мақалада қазақ әдебиет пен қазақ фольклор саласының дамуына өлшеусіз үлес қосқан көрнекті, атақты және ұлы ғалым академик Митрофан Семенович Сильченконың өмірі, оның өмірбаяны мен шығармашылығы қарастырылады. Мақала докторлық диссертация «академик М. С. Сильченконың ғылыми мұрасы» аясында әзірленген. Өткен ғасырдың отызыншы-сексенінші жылдарындағы ғалым академиктің қазақ әдебиет пен фольклор дамуындағы орнын анықтау да маңызды. Бұл мақаланың мақсаты мен міндеті – Митрофан Семенович Сильченконың шығармашылық өмірбаянын қарастыру, оның әдеби және ғылыми мұрасын анықтау, ғалым академиктің біраз еңбектеріне шолу жасау болып жатыр. Ғалымның салыстырмалы талдауы негізінде мұрағат құжаттары жүйеленіп, академиктің қазақ әдебиетінің даму тарихындағы орны айқындалды. Митрофан Семенович Сильченко ғалымның бірнеше зерттеу бағыттары да айқындалды, мәселен орыс әдебиеті классиктерінің шығармашылығы (қазанға дейінгі және кеңестік кезең); қазақ әдебиетінің орыс әдебиетімен байланысы; әдебиетті оқыту әдістемесінің сұрақтары, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар жазу; абайтану ғылымының дамуы – Абай шығармашылығын танытатын, ақынды дүниеге әкелген және өз шығармаларында бейнелеген тарихи дәуірді дәл әрі терең түсінуге көмектескен зерттеудің нәтижесі болып жатыр.

Кілтті сөздер: Митрофан Семенович Сильченко, ғалым, академик, әдебиет, әдебиеттану, мұра

Кіріспе

Митрофан Семенович Сильченко 1898 жылы Воронеж қаласында дүниеге келген. Воронеж мемлекеттік университетінің тарих-филология факультетін аяқтаған. Студент кезінің өзінде-ақ, 1920 жылы ол университет

жанындағы рабфакта, губерниялық совет-партия мектебінде орыс әдебиеті мен орыс тілінен оқыған.

Отыздың өріне енді ғана көтерілген Сильченконың өмірінде айтарлықтай бір өзгеріс болды: 1931 жылы РСФСР Оқу министрлігі оны Алматының Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық институтына оқытушылық қызметке жіберді. Ресми түрде жасалған шартта оның мұнда үш жыл мерзімге жіберіліп отырғаны атап көрсетілді.

Сөйтіп, Воронеж тұрғыны, Воронеж университетінің түлегі өзіне мүлде бейтаныс қалаға келіп, жаңа жұмысқа жең сыбанып кірісті. Алматы және оның адамдары, әсіресе ҚазПИ-дің оқытушылар ұжымы оған өте ұнады, өйткені осы жерде ол достық құшағына енгендей сезінді. Митрофан Семенович жаңа ортада қазақ мәдениетінің Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Сәкен Сейфуллин сияқты заңғар өкілдерімен қызметтес болып, өзінің өмір тәжірибесін де, ой-санасын да байытты, қазақ әдебиеті мәселелеріне терең ықылас білдіріп, мамандық аясын кеңейтті.

Астанадағы әдеби өмірдің қызықты да қауырт қимылды шағы ол еді. Қазақ әдебиетінің даулы мәселелері жайында талас пікірлері ортаға салынып, қызу пікірталастар жүріп жататын. Олардың бірсыпырасы, ҚазПИ-де өтетін. Таластың әртүрлі болғаны тәрізді, талқыға түсетін мәселелер де әртүрлі болатын.

Осының бәрі орыс әдебиетінен сабақ беретін жас маманға жаңалық тәрізді көрінді.

«Қазақстан астанасында жұмыс істеуім менің педагогтік және ғылыми қабілетімді анықтап берді. Мен өзім оқыған лекцияларда, өзім жүргізген ғылыми зерттеулерімде орыс-қазақ әдебиеттерінің байланыстарына, сол екі әдебиеттің бірін-бірі байытуы мәселелеріне ден қойыңқырайтын болдым», – деп жазды Митрофан Семенович өзінің өмірбаянында [1, 208 б.].

Сөйтіп, Қазақстанды туған өлкесіндей жақсы көріп, шын жүректен сүйген Сильченко Алматыда тұрып қалуға, жұмыс істеуге біржола бел байлап, өз тағдырын советтік Қазақстанмен мәңгілікке байланыстырды. Сөйтіп, Воронеж тұрғыны Қазақстан перзенті болып алды.

Қазақстанда әдебиет зерттеу ғылымын өркендету жолында арымай-талмай еңбек еткен коммунист, азамат, ғұлама ғалым, педагог, қайраткер Митрофан Семенович Сильченконың республика мәдениеті мен ғылымы саласындағы жемісті еңбегі осылай басталды.

1957 жылы филология ғылымының докторы атағын алған ол дәл сол жылы Қазақ ССР-нің ғылымға еңбек сіңірген қайраткері дейтін құрметті атаққа ие болды. Келесі, 1958 жылы, Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшелігіне сайланды, ал төрт жылдан соң, 1962 жылы Қазақ

ССР Ғылым академиясының академигі болып сайланды. Ленин, екі рет Еңбек Қызыл ту ордендерімен, көптеген медальдармен марапатталды.

Материалдар мен әдістер

М. С. Сильченконың әртүрлі ғылыми еңбектерінің ішінен «Абайдың творчестволық өмірбаяны» дейтін кітабы айрықша орын алады. Бұл кітапта – бүкіл Сильченко, оның барша өмірлік, әдеби зерттеушілік тәжірибесі, жан-жүрегінің жылуы, ұмтылыс-құлшынысының пәрмені түйінделіп, жинақталған. Ол Абай мұрасын салалап, саралап зерттеуге Қазақстанға келген сонау жылдардан бастап кіріскен.

Анығында, оның Қазақстанға келгеннен бергі дәуірлерде жариялаған мақалалары: 1934 жылы «Әдебиет майданы» (осы күнгі «Жұлдыз») журналынан «Абайдың реализмі» деген мақаласын оқысақ, бір жыл өткен соң «Литературный Казахстан» альманағындағы «Суреткер-реалист» атты еңбегімен танысамыз. Мұнан кейін ол оқырмандар назарына Абай данышпандығының әртүрлі қырлары мен сырларын танытатын бірнеше мақаласын ұсынады. Бұларды әлдеқалай жазыла салмай, белгілі бір жүйеге түсірілген тұтас дүниелер деп бағалайды. Бұл жәймен әлгі мақалалардың мазмұны мен көтерген мәселелерінен айқын аңғарылады. Абай және Крылов мысалдары, Абай және орыстың революцияшыл демократтары, Белинский мен Абайдың ағартушылық идеяларының үндестігі, Абай жұмысындағы Татьяна мен Онегин бейнелері – зерделі зерттеушінің қырқыншы, елуінші жылдардағы еңбектерінде ерекше көңіл бөлген мәселелері болып келеді.

Митрофан Семенович абайтану саласында бұрынғы және сол тұстағы еңбектерді ескермеді, соларға сүйенбеді дей алмаймыз. Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Қажым Жұмалиевтің Абай туралы зерттеулеріне ол табан тіреді, олар жинақтаған бай тәжірибені ескерді, шығармашылық тұрғыдан дамытты.

«Абайдың творчестволық өмірбаяны» кітабының маңыздылығы мынада: Қазақстандағы әдеби зерттеу ғылымының, оның салиқалы бір саласы абайтану ғылымының табыстарына сүйене отырып, М. С. Сильченко бұл бағытта тереңге бет қойып, өз сөзін айтты. Қазақтың халықтық лирикасы және Абай туралы әңгімелей ме, ұлы ақын поэзиясындағы реализм және сыншыл реализм жайлы сөз қозғай ма, әлде әдеби Шығыс пен Ресейдің үздік өкілдеріне Абайдың қатынасы хақында, кемеңгер ақынның дәстүрі, оның өлмес-өшпес мұрасының бүгініміз, болашағымыз үшін маңызы жөнінде ой толғай ма – осының бәрінен де біз ғалым ізденістерін, болжамдары мен байламдарын көреміз [1, 208 б.].

Нәтижелер мен талқылау

М. С. Сильченко қазақ әдебиетінің басқа да мәселелерін зерттеумен айналысып, бағалы еңбектер берген адам еді. Ғалымның өмірбаянын

оқысақ оның мына бір сөздеріне назар аудару керек: «1944 жылдан бері Тіл және әдебиет институтында жұмыс істей жүріп, мен Абай творчествосын зерттеумен шұғылданып қана қоймай, сонымен қатар, басқа тақырыптарға да қалам тарттым. Мәселен, мені қазақ халқының лирикалық өлең-жырлары дейтін тақырып қатты қызықтырды. Бұл саладағы жұмысымның нәтижесін «Тіл және әдебиет институтының халық творчествосы бөлімінің еңбектері» (1955) атты жинақтың «Қазақ халқының тұрмыс-салт жырлары» дейтін тарауында түйіндедім [2, 38 б.].

Митрофан Семенович Сильченко «Қазақ әдебиеті тарихы» деп аталатын алты томдықтың, «Советтік дәуірдегі қазақ халық поэзиясы очерктерінің» жекелеген тарауларын жазып, үлкен ғылыми коллектив тындырған келелі еңбектерге өз үлесін қосты. Қазақ ауыз әдебиетін зерттеу саласында атқарған жұмыстарына тоқталғанда, оның «Қыз Жібек», «Қобыланды батыр» эпостары болып табылады.

Қазақстандағы орыс мектептеріне арнап оқулықтар жазу, хрестоматиялар құрастыру жөнінде де М. С. Сильченко елеулі еңбек сіңірді. Н. С. Смирновамен бірлесіп 8 сыныпқа, ал өзі 9–10 кластарға арнап құрастырған хрестоматиялар мен оқулықтар республика мектептерін оқулықтармен қамтамасыз етуге көп себін тигізді.

Қорытынды

М. С. Сильченко қазақ совет әдебиетінің алдында тұрған алуан түрлі мәселелерді шешуге белсене атсалысқан ғалымдардың бірі еді. Отызыншы жылдардың бас кезінде М. Баталовпен бірлесіп, «Қазақ фольклоры мен қазақ әдебиетінің очерктерін» жазған ол осынау еңбектің негізгі бір тарауын советтік дәуірдегі қазақ әдебиетіне арнады. Арада жеті жыл өткен соң, «Қазақстанның 20 жылдығы» жинағында жарияланған мақаласында да ғалым осы тақырыпқа қайта бір оралды. Ақыр-аяғында, алпысыншы жылдардың бас кезінде ол «Қазақ совет әдебиеті қазіргі кезеңде», «М. Әуезовтің творчестволық жолы» кітапшаларын бастырып шығарды.

Қазақ совет әдебиетінің маңызды мәселелеріне арналған еңбектерінде М. С. Сильченко әдебиетіміздің табыстарын уағыздайтын насихатшы ғана емес, өмірдегі, өнердегі жаңалықты қостайтын күрескер ретінде танылды. Қазақ ССР Ғылым академиясының қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің академик-секретары қызметін атқарған жылдарда Сильченко республикамызда қоғамдық ғылымдардың дамуына қамқорлық жасады, зерттеу жұмыстарының бағытын анықтау, зерттеулерге проблемалық-мақсаттылық, комплексті тұрғыдан қарау жайларына көп көңіл бөлді.

М. С. Сильченко бүкілодақтық конференциялар мен маслихаттарға талай рет қатысып, қазақ әдебиеті мен әдебиет зерттеу ғылымы жайында толғамалы пікірлер айтқан адам. Мысалы, Ленинградтағы Пушкин конференцияларына

бірнеше рет қатынасып, Пушкиннің қазақ әдебиетін дамытудағы ролі туралы сөйледі. Бірсыпыра ғылыми еңбектері бүкілодақтық басылымдарда жарияланды, жекелеген мақалалары ағылшын, француз тілдерінде басылды.

Митрофан Семенович Сильченко педагог, ғалым ғана емес, сонымен қатар қоғам қайраткері болатын. Ол кезінде «Қазақ ССР Ғылым академиясы хабаршысының» (қоғамдық сериясы) редакторы, Алматы қалалық «Білім» қоғамы басқармасының председатели, СССР Жоғары және арнаулы орта білім министрлігінің әдебиет саласындағы сарапшы комиссиясының мүшесі болған. Осыларға қоса оның Қазақ ССР Ғылым академиясының филология ғылымдары бойынша біріккен ғылыми советінің ҚазПИ-дегі ғылыми советтің мүшесі міндетін атқарғанын атап өту керек. Ол осының бәріне уақыт таба білетін, өзіне жүктелген қоғамдық жұмыстың жауапкершілігін терең сезінетін.

СССР Жазушылар одағының мүшесі ретінде де Сильченко қолдан келген көмегін аяп көрген емес.

Үлкен ғалым жастарға, өзінің ізбасарларына қамқорлық жасауды қашан да қасиетті борышым деп білген ғой. Сильченко да сондай ғалымдардың бірі еді. Ол көзі тірісінде жиырма шақты ғылым кандидатын, бес-алты ғылым докторын тәрбиелеп, өсірді.

Туған республикамызда педагог кадрларын даярлау, филология ғылымын өркендету жолында аянбай еңбек еткен патриот, интернационалист, ірі ғалым Митрофан Семенович Сильченконың өмірі – өнегелі өмір деп санаймыз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Сейтов, С.** Жизнь, посвященная науке; [80 лет со дня рождения М. С. Сильченко] Звезда – 1978. – № 4. С. 208–210.

2 Академия наук Казахской ССР. Митрофан Семенович Сильченко. – Алма-Ата, 1987.

3 **Баталов, М., Сильченко, М.** Очерки по казахскому фольклору и казахской литературе. – Алма-Ата – Москва, 1933.

4 Әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы: Издательство АН Казахской ССР, 1961. – 376 с.

5 **Нарымбетов, А.** Выдающийся ученый: к 70-летию М. С. Сильченко] // Казахская литература, 2 стр., 21 апреля, 1968.

6 **Ахметов, З.** Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.

7 **Ахметов, З.А.** Казахское стихосложение: (Проблемы развития стиха в дореволюционной и современной поэзии).

8 История казахской литературы: В 3 т./Редкол.: М. К. Каратаев (отв. ред.), М. С. Сильченко и др.; АН КазССР. Ин-т лит. и искусства им. М. О. Ауэзова. Алма-Ата: Наука, 1971.

9. **Казыханова, Б.** Роль художественного наследия в эстетическом воспитании. – Алма-Ата, 1967. – 240 с.

10 **Еспенбетов, А.** Уақыт өрнегі. – Алматы: Инжу-маржан, 2005. – 515 б.

References

1 **Seitov, S.** Jızn, posvıaennaa naŭke [80 let so dnıa rojdenııa M. S. Silchenko], [Life dedicated to science] [80 years since the birth of M. S. Silchenko] Star - 1978. No. 4. P. 208–210.

2 Akademiya nauk Kazakhskoy SSR. Mitrofan Semenovich Silchenko. [Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Mitrofan Semyonovich Silchenko] – Alma-Ata, 1987.

3 **Batalov, M., Silchenko, M.** Ocherki po kazakhskomu folkloru i kazakhskoy literature. [Essays on Kazakh folklore and Kazakh literature]. – Alma-Ata - Moscow, 1933.

4 Ädebi mura jáne ony zertteý. [Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR], 1961. – 376 p.

5 **Narymbetov, A.** Vydayushchiysya uchenyy: k 70-letiyu M. S. Silchenko] [an outstanding scientist: to the 70th anniversary of M. S. Silchenko] Kazakh literature, 2 pages, April 21, 1968.

6 Ahmetov, Z. Abaıdyń aqyndyq álemi. [Abai's poetic world]. – Almaty: Ana tili, 1995. – 272 p.

7 **Ahmetov, Z. A.** Kazakhskoye stikhoslozheniye: (Problemy razvitiya stikha v dorevolutsionnoy i sovremennoy poezii) [Kazakh versification: (Problems of the development of verse in pre-revolutionary and modern poetry)]

8 Istoriya kazakhskoy literatury: [History of Kazakh literature:] In 3 volumes / Editorial board: M.K. Karataev (editor-in-chief), M.S. Silchenko and others; AN KazSSR. Institute of Literature and Art. M. O. Auezov. – Alma-Ata: Science, 1971.

9. **Kazykhanova, B.** Rol' khudozhetsvennogo naslediya v esteticheskom vospitanii. [The role of artistic heritage in aesthetic education]. – Alma-Ata, – 1967. 240 p.

10 **Espenbetov, A.** Ýaqyt órnegi. [Expression time] – Almaty: Pearls, 2005. – 515 p.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*Л. Е. Кудайбергенова

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 08.09.22.

АКАДЕМИК М. С. СИЛЬЧЕНКО

В статье представлена жизнь и биография известного ученого Митрофана Семеновича Сильченко, внесшего неоценимый вклад в развитие казахской литературы, его литературное и научное наследие. Статья разработана в рамках докторской диссертации «Научное наследие академика М. С. Сильченко». Важным является определение места академика в развитии литературы в целом в тридцатые – восьмидесятые годы прошлого столетия. Целью и задачей статьи являются рассмотрение творческой биографии Митрофана Семеновича Сильченко, выявление его литературного и научного наследия, обзор трудов ученого. Были систематизированы архивные документы на основе сопоставительного анализа ученого. Было выявлено несколько направлений исследований ученого: связи казахской литературы с русской литературой; вопросы методики преподавания литературы; написание учебников и учебных пособий; развитие абаеведения, которое явилось итогом исследования, где было представлено творчество Абая, что помогло точнее и глубже понять творчество самого писателя, историческую эпоху, которая породила поэта, и которую он отразил в своих произведениях.

Ключевые слова: Митрофан Семенович Сильченко, ученый, академик, литература, литературоведение, наследие

*L. E. Kudaibergenova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.
Material received on 08.09.22.

ACADEMICIAN M. S. SILCHENKO

The article deals with life and biography of the famous scientist Mitrofan Semenovich Silchenko, who made indispensable contribution to the development of Kazakh literature. The article was developed within the framework of the doctoral dissertation «Scientific heritage of Academician M. S. Silchenko». It is also important to determinate the position of the

academician in the development of literature in general in the thirties and eighties of the last century. The purpose and objective of the article is to consider the creative biography of Mitrofan Semenovich Silchenko, to identify his literary and to review the works of the scientist. There were systematized archival documents on the basis of a comparative analysis of the scientist. There were also identified several areas of research by the scientist: connections of Kazakh literature with Russian literature; questions of methods of literature teaching; writing textbooks and teaching aids; the development of Abai studies – the result of the study where Abai's work was presented, which helped to more accurately and deeply understand the writer's work, his historical era that gave birth to the poet and which he reflected in his works.

Keywords: Mitrofan Semenovich Silchenko, scientist, academician, literature, literature studies, heritage

<https://doi.org/10.48081/DVYK8453>

***G. A. Kuzembayeva¹, A. Zh. Zhumakhanova²,
A. Zh. Anessova³**

^{1,2}K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Republic of Kazakhstan, Aktobe;

³Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

ERRORS AND DEVIATIONS IN ENGLISH SONGS AND THEIR IMPACT ON LANGUAGE LEARNERS

Singing songs and memorizing their lyrics is a way of learning foreign languages, and a good addition to the main educational process. However, language mistakes in the lyrics of songs can cause much harm to language learners. The study aims to describe language errors in British and American popular songs and investigate language learners' attitude towards them. The research methodology was based on a survey conducted among language learners, and an analysis of lyrics of the English songs. The survey results demonstrated that young people are active listeners of songs, and according to most of them, both lyrics and music are important. More than half of the respondents pay attention to the lyrics, which are not always examples of correct language use. The most frequent mistakes in the lyrics of the songs are abbreviations of words and word combinations, omission of parts of words, as well as improper coordination of sentence members.

Keywords: the English language, songs, mistakes, errors, deviations, lyrics.

Introduction

Music is an important part of people's life. Singing songs is one of the forms of entertainment for all people regardless of age, time and location [Zainal, 2016]. Enjoying the melody, one as well pays attention to the lyrics of songs. The ways that texts and music align with each other and the ways meanings are conveyed, and how the activity fits into larger contexts vary considerably from society to society [Turpin & Stebbins, 2010].

Singing songs and memorizing their lyrics is a way of learning foreign languages, and a good addition to the main educational process [Naranjo, 2018]. Young people get in contact with the English language through popular songs, and most of them learn the basics of English through songs spontaneously [Tuji jeziki, 2017]. It is evidenced that singing contributes to improving memory, intonation and pronunciation [Ara, 2009; Fonseca-Mora, 2000; Forster, 2006; Lightboun & Spada, 2006; Robinson, 1996].

However, the lyrics of modern English-language songs are not always examples of correct language use. Though, authors of texts cannot be blamed for ignorance of the language; most often distortions in lyrics are a consequence of the desire to bring the lyrics of the song closer to the "live" spoken language. Such mistakes can cause much harm to language learners. When English learners use song listening techniques where the lyrics are not correct according to grammar, it will have a fatal impact on the development of those students in oral and written [Uktoljesa, 2020].

In this respect, we aimed at analyzing lyrics of the English-language songs by figuring out mistakes in them, and investigating the English as a foreign language learners' perspective towards listening to the English-language songs and language distortions.

The relevance of the topic is due to the high interest in learning the English language and the fact that English-language songs are an integral part of this process, and in the process of learning a foreign language it plays latently important role in shaping the understanding of vocabulary and grammar. In practical terms, the results of the study can be used in planning the English lessons.

Methods and materials

A survey was conducted among adolescents to find out their preferences in listening to music and their awareness of language errors in the English-language songs' lyrics. Forty-four people aged 13–20 years took part in the survey. The survey asked several questions about language of the songs the participants listen to, importance of music or lyrics, and how much they pay attention to mistakes in the lyrics. The survey questionnaire was administered online through Google form.

To analyze the language errors in the English-language songs' lyrics we selected 30 popular British and American songs. The mistakes found in their lyrics were further described and categorized.

Results and discussion

The results of the survey showed that young Kazakhstani people are active listeners of modern English-language songs (97.7 % of respondents).

The study results on the participant's preferences of either lyrics or melody are stated in Figures 1–3.

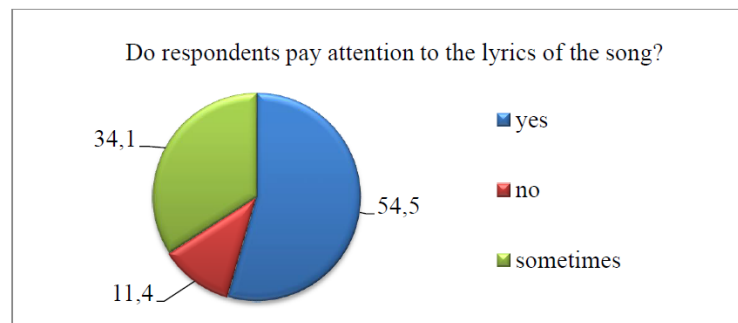

Figure 1 – Importance of lyrics of songs

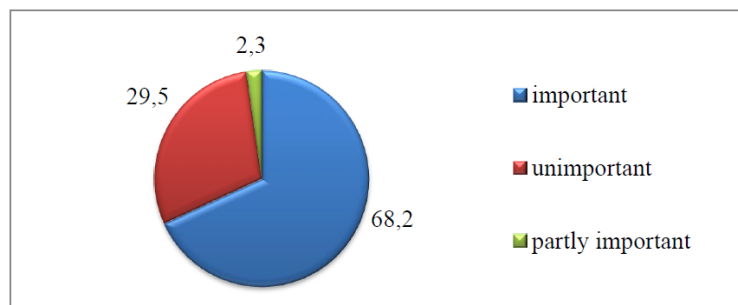

Figure 2 – Importance of meaning of songs

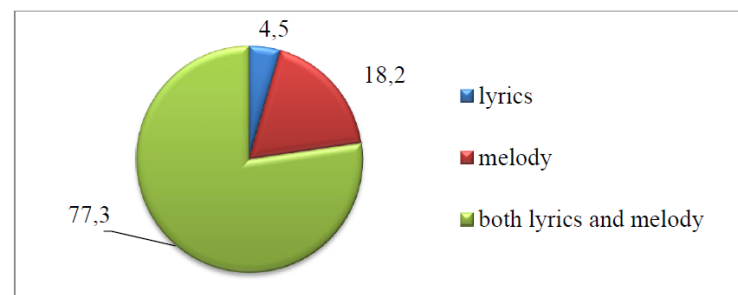

Figure 3 – Ratio of importance of lyrics and melody of songs

The survey results demonstrated that young people are active listeners of songs. Nearly 80 % of respondents stated that both lyrics and music are important. More than half of the respondents pay attention to the lyrics (54.5 %), and for

4.5 % of respondents, lyrics is more important than music. 68.2 % of respondents stated that they ponder the meaning of the song, but only 43 % of them were outraged by mistakes in the lyrics of songs.

As a result of analysis of British and American songs, the following mistakes were founded in their lyrics:

Abbreviation: *Oh, baby it's alright, now you ain't gotta flaunt for me* (Timbaland «The way I are»); *I wanna be that guy, I wanna kiss your eyes; I wanna drink that smile, I wanna feel like I'm* (Ed Sheeran «Shivers»); *So I'm gonna fight, gonna give it my all; Gonna make you fall, gonna sock it to you* (Gwen Stefani «Hollaback girl»);

Skiping part of a word: *But now we're rockin' on the dance floor, actin' naughty* (Rihanna «Don't Stop The Music»); *'Cause I know that you're living a lie; That's okay baby 'cause in time you will find...* (Justin Timberlake «What goes around comes around»); *I'm givin' you hundreds, fuck it; Somethin' we just gotta get into; Sign first, middle, last, on the wisdom tooth; Niggas wishin' that the pussy was akissin' booth* (Doja Cat «Kiss Me More»);

Incorrect coordination of sentence members: *I don't wanna hear you lie tonight; Now that I've become who I really are* (Ariana Grande «Break free»); *He doesn't play for the money he wins; He don't play for respect* (Sting «Shape of my heart»); *She's got a ticket to ride; But she don't care* (The Beatles «Ticket to Ride»);

Double negation: *I don't never wanna fight yeah, you already know* (Justin Bieber «Boyfriend»); *I ain't got no money; I ain't got no car to take you on a date* (Timbaland «The way I are»); *All the riches baby, won't mean anything; Don't need no other baby* (Gwen Stefani «Rich girl»);

Incorrect forms of pronouns: *Take a good look, you're bound to see That you and me were meant to be* (The Beatles «Martha my dear»); *All your lovers' revenge; You and me could write a bad romance* (Lady Gaga «Bad romance»); *Me say wah man down; When me went downtown; Cause now imma criminal criminal* (Rihanna «Man down»);

Omission of a personal pronoun at the beginning of a sentence: *When it comes to me; (I) Like to know what's in your mind* (Backstreet boys «I wanna be with you»); *Tell the judge please give me minimal; (I) Run out of town none of them can see me now* (Rihanna «Man down»); *(I) Don't want to think about it; (I) Don't want to talk about it; I'm just so sick about it; (I) Can't believe it's ending this way; (I'm) Just so confused about it* (Justin Timberlake «What goes around comes around»);

Omission of a part of a predicate: *When you going to get your act together?...; You still tryna ride this train?* (Jennyfer Lopez «Ain't your mama»); *I(have) got money in my hands that; I'd really like you to blow* (Justin Bieber «Boyfriend»); *You had me in the palm of your hand; So why your love went away* (Justin Timberlake «What goes around comes around»);

Incorrect formation of the past tense: *You cheated girl My heart bled girl; So it goes without saying that you left me* (Justin Timberlake «What goes around comes around»); *Boy I like you just the way you are; Let me see you strip* (Timbaland «The way I are»);

Incorrect formation of plurals: *Wildchids,lookin' good; Living hard just like we should* (Kesha «Die young»);

Incorrect spelling of letters in words, which may affect spelling: «T» to the «A» to the S-T-E-Y, girl you tasty (Fergie «Fergalicious»);

Double indicating the grammatical tense: *Can you handle me the way I'm are?*; *I don't need the G's or the car keys* (Timbaland «The way I are»);

Omission of a preposition: *About this boy I knew so well; Back in the day* (that) *was cool and all* (Rihanna «Photographs»);

Creating words that do not exist in the language: *The beat that I'mbangin' delicious;Fergalicious definition: make them boys go loco* (Fergie «Fergalicious»).

The ratio of language errors and deviations in the studied English songs are presented in Table 1.

Table 1 – Mistakes in English songs

Mistakes in the lyrics	N (%)
Abbreviation	46 (31%)
Skipping part of a word	45 (30.4%)
Incorrect coordination of sentence members	16 (10.8%)
Double negation	15 (10.1%)
Incorrect forms of pronouns	7 (4.72%)
Omission of a personal pronoun at the beginning of a sentence	6 (4.05%)
Omission of a part of a predicate	6 (4.05%)
Incorrect formation of the past tense	3 (2.02%)
Incorrect formation of plurals	1 (0.67%)
Incorrect spelling of letters in words, which may affect spelling	1 (0.67%)
Double indicating the grammatical tense	1 (0.67%)
Omission of a preposition	1 (0.67%)
Creating words that do not exist in the language	1 (0.67%)
Total	148(100%)

Source: authors based on the analysis of English songs' lyrics.

The most frequent mistakes in the lyrics of the songs are abbreviations of words and word combinations, omission of parts of words, as well as improper coordination of sentence members.

If we talk about the speech incompetence and speech illiteracy in the lyrics of some English songs, and teach language-learning students to notice mistakes, they will become selective in their choice of songs and will not repeat the identified mistakes.

Conclusion

The frequency of language errors in songs is caused by various reasons. Sometimes, the lyrics simply need to fit in the rhyme or melody. Language errors in the lyrics of songs can be bad for learners who assume the incorrect grammar and lexis in the songs and subconsciously use them in practice.

Having studied the song texts, we can conclude that modern English-language songs have many cases of violation of grammatical and lexical norms. Most frequent language errors in the lyrics of the songs are abbreviations of words and word combinations, omission of parts of words, and improper coordination of sentence members. We agree with Pomazanov (2019) that “the danger of these supposedly harmless mistakes is that they have filled television, radio and the Internet, resulting in a massive increase in illiteracy, especially among young people, since the state of speech culture is influenced by the mass media”.

It is self-evident that teachers should concentrate attention on songs during their teaching and point out language errors. This contradicts with Voldanova (2019) in that “pointing out mistakes in songs can cause students to lose confidence in or respect for grammar rules when they learn they can be broken”. To overcome negative effects of language errors on students, teachers should provide additional information on situations in which deviations from language norms are acceptable and teach to concentrate on language errors in the lyrics of songs.

References

- 1 **Ara, S.** Use of Songs, Rhymes and Games in Teaching English to Young Learners in Bangladesh. The Dhaka University Journal of Linguistics, 2 (3), 2009. – P. 161–172.
- 2 **Fonseca-Mora, C.** Foreign language acquisition and melody singing. ELT Journal, 54 (2), 2000. P. 146–152.
- 3 **Forster, E.** The value of songs and chants for young learners. Encuentro, 16, 2006. – P. 63–68.
- 4 **Naranjo, I. G.** Linguistic analysis and comparison of song lyrics employed in linguistic and non-linguistic subjects in the context of a CLIL Primary

school. 2018. [Electronic resource]. – URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Linguistic-analysis-and-comparison-of-song-lyrics-a-Naranjo/d514edcf8e991eae7f125548f335db78a0caed1b>

5 Pomazanov, D. D. Linguistic errors in modern song texts. Young scientist, 10 (30). 2019.

6 Robinson, M. To sing or not to sing in instrumental class. Music Educators Journal, 83 (1), 1996. P. 17–47. [Electronic resource]. – URL: <http://journals.sagepub.com/doi/10.2307/3398989>

7 Tuji jeziki. Grammar Errors in English songs. 2016. [Electronic resource]. – URL: https://www.padeznik-mojasola.si/wp-content/uploads/2016/06/O%C5%A0_Tuji_jeziki_Grammar_errors_in_English_songs-1.pdf

8 Turpin, M., Stebbins, T. The Language of Song: Some Recent Approaches in Description and Analysis. Australian Journal of Linguistics, Vol. 30, No. 1: P. 1–17. (2010).

9 Uktolseja, L. J. An Analysis of Grammatical Errors in Song Lyrics. Journal Pendidikan Bahasa, Vol. 7, No. 1. 2020. [Electronic resource]. – URL: <https://unimuda.e-journal.id/jurnalinteraction/article/view/443>

10 Voldanova, Z. Presenting grammatical mistakes in English songs in the ESL classroom. 2019. [Electronic resource]. – URL: <https://www.jazyky.com/presenting-grammatical-mistakes-in-english-songs-in-the-esl-classroom/>

11 Zainal, N. F. Linguistic Elements of Children Song: A Comparison Between Malay and English Children Songs. 2016. [Electronic resource]. – URL: https://www.academia.edu/35976531/Linguistic_Elements_of_Children_Song_A_Comparison_Between_Malay_and_English_Children_Songs

Material received on 08.09.22.

*Г. А. Кузембаева¹, А. Ж. Жумаханова², А. Ж. Анесова³

^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.;

³Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ. Материал 08.09.22 баспаға түсті.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ӘНДЕРДЕГІ ҚАТЕЛІКТЕР МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛ ҮЙРЕНУШІЛЕРГЕ ӘСЕРІ

Ән айту және олардың сөздерін жаттау шет тілдерін үйренудің бір жолы, әрі негізгі оқу процесіне жақсы қосымша болып табылады. Алайда ән мәтініндегі тілдік қателер тіл үйренушілерге

үлкен зиян келтіруі мүмкін. Зерттеудің мақсаты – британдық және американдық танымал әндердегі тілдік қателерді сипаттау және тіл үйренушілердің оларға деген көзқарасын зерттеу. Зерттеу әдістемесі тіл үйренушілер арасында жүргізілген сауалнамаға және ағылшын тіліндегі ән мәтіндерін талдауға негізделген. Сауалнама нәтижесі жастардың әннің белсенді тыңдаушысы екенін және олардың көпшілігінің пікірінше, сөзі де, музыкасы да маңызды екенін көрсетті. Респонденттердің жартысынан көбі тілдің дұрыс қолданылуына әрдайым мысал бола бермейтін ән мәтініне назар аударады. Ән мәтінінде жиі кездесетін қателер – сөздер мен сөз тіркестерінің қысқартулары, сөз бөліктерінің түсіп қалуы, сондай-ақ сөйлем мүшелерінің дұрыс келмеуі.

Кілтті сөздер: ағылшын тілі, әндер, қателер, ауытқулар, мәтіндер.

*Г. А. Кузембаева¹, А. Ж. Жумаханова², А. Ж. Анесова³

^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актөбе;

³Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар. Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ОШИБКИ И ОТКЛОНЕНИЯ В АНГЛИЙСКИХ ПЕСНЯХ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ИЗУЧАЮЩИХ ЯЗЫК

Пение песен и заучивание их текстов – это и способ изучения иностранных языков, и хорошее дополнение к основному учебному процессу. Однако языковые ошибки в текстах песен могут причинить большой вред изучающим язык. Целью исследования является описание языковых ошибок в британских и американских популярных песнях и изучение отношения к ним изучающих язык. Методология исследования основывалась на опросе, проведенном среди изучающих язык, и анализе текстов англоязычных песен. Результаты опроса показали, что молодые люди являются активными слушателями песен, и, по мнению большинства из них, важны как текст, так и музыка. Более половины респондентов обращают внимание на тексты песен, которые не всегда являются примерами правильного использования языка. Наиболее частыми ошибками в текстах песен являются сокращения слов и словосочетаний, пропуск частей слов, а также неправильное согласование членов предложения.

Ключевые слова: английский язык, песни, ошибки, отклонения, лирика.

<https://doi.org/10.48081/XRIQ4197>

***К. А. Кумарова¹, Д. Б. Исмаилова², Г. О. Сейдалиева³**

^{1,2,3}Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДЕ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІҢ КОМПОНЕНТТЕРІ

Бұл мақалада ағылшын тілі сабағында қолданылатын коммуникативтік құзыреттің компоненттері туралы қарастырылады. Коммуникативтік құзырет-кәсіби және тұлғааралық өзара әрекеттесу мақсаттары мен шарттарына сәйкес тиімді қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін психологиялық білімнің жүйесі, қарым-қатынас дағдылары мен әлеуметтік жағдайлардағы мінез-құлық стратегиясы.

Авторлар коммуникативтік құзырет компоненттерін, сөйлеу әрекеттерін және ерекшеліктерін сипаттайды. Сонымен қатар әйгілі әдіскерлердің коммуникативтік құзырет компоненттерін саралап, қысқа тұжырымдамалар берген. Коммуникативтік құзыреттің маңыздылығының екі тұсын атап көрсеткен. Олар: әдепті сөйлеу мен интеллектуалды даму. Әдепті сөйлеу - сөйлеу қызметінің мазмұны мен құрылымы деңгейінде еркін сөйлеуде, сөйлеуді қалыптастыру сәтінде тіл арқылы ойды тұжырымдауда көрінеді. Интеллектуалды даму – ақпарат іздеу қабілеті, ақпаратты алу және өңдеу, ақпаратты түсіндіре білу, осы ақпаратты жеткізудің түрлі тәсілдерін білу, трансформациялау, негізгі және қосымша ойды ажырата алу, ұғымдардың маңызды ерекшеліктерін анықтау, тұжырымдамалар арасындағы байланыстарды айқындай алу болып табылады. Лингвистикалық, прагматикалық және социолингвистикалық компоненттерді қамтитын коммуникативтік құзырет моделі – адамдар арасындағы ой мен сезімді тіл арқылы алмасудың әлеуметтік процесі ретінде қарым-қатынасты үйретуді дәлірек көрсетеді деген қорытындыға келеді.

Кілтті сөздер: құзырет, шеттілдік білім беру, коммуникативтік құзырет, коммуникативтік құзырет компоненттері, әдептілік

Кіріспе

Коммуникативтік құзыреттің анықтамасында сөйлесім жасау білімі мен білігі (істей алу, орындау) жайлы сөз етіледі. Оны келесі пайымдаулардан көруге болады. Дж. Гумперцтің көзқарасы бойынша, коммуникативтік құзырет – бұл «әңгімелесушінің назарын аудару, түсіну және әңгімені қолдау үшін қарым-қатынастың белгілі бір нормаларын білу және сақтау» [1, 282]. Сол секілді Н. Л. Гончарова қарым-қатынас «техникасын» меңгеру деңгейіне белгілі бір нормаларды, мінез-құлықтың стереотиптерін игеру дейді [2]. Ал Г. К. Селевко «түсінісу мақсатында қарым-қатынасқа түсу қабілеті, сондай-ақ қарым-қатынас дағдыларының болуы» [3, 11], Л. Г. Антропова «қарым-қатынас мәселелерін тіл арқылы шешу» тактикасы деп қарастырады [4, 65]. А. В. Хуторскийдің пікірінше, коммуникативтік құзырет ұғымы айналадағы және қашықтағы адамдармен қарым-қатынас жасау тәсілдерін білуді, топпен жұмыс істеуді, топта әртүрлі әлеуметтік рөлдерді атқара алуды қамтиды» [5]. Сайып келгенде, коммуникативтік құзырет нақты қарым -қатынас процесінде білімге де, дағдыға да қатысты деп тұжырымдай аламыз.

1970 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі кезеңде, бірнеше шеттілдік коммуникативтік құзырет модельдері әзірленді. Шеттілдік коммуникативтік құзырет құрылымында болатын 3-тен 7-ге дейін компоненттер (subcompetencies) ұсынылған. Д. Хаймс алғашқылардың бірі болып тіл меңгеру тек грамматикалық пен лексикалық білімдерін игеру ғана емес, сонымен қатар оларды тұтынудың әлеуметтік жағдайларын да білу деген [6, 269-293]. Оның пікірінше, коммуникативтік құзырет келесі компоненттерден тұрады: лингвистикалық (тіл ережелері), әлеуметтік-лингвистикалық (диалектикалық сөйлеу ережелері), дискурстық (семантикалық мәлімдеме құрау ережелері), стратегиялық (әңгімелесушімен контакт ұстай алу ережелері). Еуропа Кеңесінің ерекшеліктер негізінде ван Эк 1975 жылы шеттілдік коммуникативтік құзырет сипаттамасын береді. Оның құрылымында алты компонент берілген: лингвистикалық әлеуметтік-лингвистикалық, дискурстық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік, стратегиялық [7, 33]. 1993 жылы Еуропалық Кеңес пен ван Эк артынан, оларға ұқсас, коммуникативтік құзыреттің компоненттерін Д. Шейлз ұсынады.

Шеттілдік коммуникативтік құзыретін қалыптастыру мен бағалау әдістемесін одан әрі зерттеуге негіз болған – М. Кэналь мен М. Свейн концепциясы (1980 ж.). Ол 3 компоненттен тұрады: грамматикалық (тілдік кодты білу), әлеуметтік-лингвистикалық (әлеуметтік-мәдени ережелер мен дискурс ережелерін білу), стратегиялық (вербалды және вербалды емес коммуникативтік стратегияларды қолдана алу). 1983 жылы Онтарио институтында француз тілінен студенттердің коммуникативтік тестілеу

бағдарламаларын жобалау нәтижесінде М. Кэналь дискурстық компонентті қосады (грамматикалық формаларды біріктіріп, әртүрлі жанрдағы тұтас ауызша немесе жазбаша мәтін құра алу) [8].

Ван Эк өз моделінде әлеуметтік-лингвистикалық, әлеуметтік -мәдени және әлеуметтік компоненттерді бөлек қарастырады. Әлеуметтік компонент алғаш рет осы автормен ұсынылғанын айта кеткен жөн. Бұл арқылы Ван Эк педагогикалық қоғамдастықтың назарын коммуникация мен оның нәтижесі қарым-қатынастың әлеуметтік-мәдени жағдайына да, сөйлеушілердің қарым-қатынас процесінде орындайтын әлеуметтік рөлдеріне де байланысты екендігіне аударады. Дискурс компоненті Ван Эк моделінде де ұсынылған.

Ван Эк те, М. Кэналь және М. Свейн де шетілдік коммуникативтік құзырет моделіне стратегиялық компонентті енгізеді. Бұл компонент міндетті түрде шетел тілі қарым-қатынас процесінде кезігетін тілдік не болмаса ақпараттық қиындықтардан өте алуына жауап береді деп түсіндіреді.

М. Кэналь, М. Свейн мен Ван Эк моделдерінен басқа Л. Бахман [9] жасаған қарым-қатынас дағдыларының моделі Батыс ғылыми әдебиеттерінде кеңінен танымал болды. Бахман «құзырет» (білім категориясы ретінде) мен «іс-әрекет» (өнімділік) (іс-әрекетке байланысты категориялар ретінде) арасындағы айырмашылыққа сүйене отырып, өзінің пікірінше, «коммуникативтік қабілет» терминін қолдануды ұсынды. Бұл арқылы ол студенттің шетел тілінен алған білімдерін нақты ауызша немесе жазбаша қарым-қатынаста қалай қолдана алатынына назар аударады. Құрылымы бойынша коммуникативтік қабілеттер моделі шетілдік коммуникативтік құзыреттің бұрын жасалған барлық басқа модельдерінен айтарлықтай ерекшеленеді. Ғалым құзыреттіліктің екі негізгі түрін анықтайды: ұйымдастырушылық (грамматикалық және мәтіндік компоненттер (мәлімдеменің келісімділігі) және прагматикалық (қарым-қатынастың әлеуметтік және мәдени аспектісі, сонымен қатар қарым-қатынастың функционалды аспектісі). Шындығында, Л. Бахманның коммуникативтік қабілет моделінің мазмұны басқа авторлардың шетілдік коммуникативтік құзыреттілігі модельдерінің мазмұнымен сәйкес келеді, алайда олардың құрылымында бұл түбегейлі басқа модельдер.

Лингводидакт П. Дуайэ 1990 жылы ұсынған шетілдік коммуникативтік құзырет құрылымы сөйлеу әрекетінің түрлеріне негізделген. Ол 4 құзыретті айқындайды: сөйлеу, жазу, тыңдау, оқу [10, 33]. Оқу мен тыңдау құзыреттері рецептивті грамматикалық және лексикалық іскерліктер мен дағдылардың қалыптасуын болжайды, ал сөйлеу мен жазу құзыреттері продуктивті лексикалық және грамматикалық іскерліктер мен дағдылармен қамтамасыз етіледі.

1996 жылы Еуропа Кеңесі қабылдаған құжатқа сәйкес «Қазіргі тілдер: оқу, оқыту, бағалау. Ортақ еуропалық құзырет» коммуникативтік құзырет

үш компоненттен тұратыны айтылады: лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық және прагматикалық. Әрбір құзырет тобы білім, дағдылар мен ноу-хаудан тұрады.

1 Лингвистикалық құзырет лексикалық, фонологиялық, синтаксистік білімі мен дағдыларын және тілдің басқа да аспектілерін қамтиды, алайда олар әлеуметтік-лингвистикалық құндылығы мен прагматикалық функциялары жүйесінен тыс қарастырылады.

2 Әлеуметтік-лингвистикалық құзырет тілді қолданудың әлеуметтік-мәдени шарттарына байланысты, яғни әлеуметтік қатынастардың белгілері, сөйлеу этикеті мен әдеттегі сөйлеу формалары, халық даналығының көріністері, коммуникация регистрлері, диалектілер мен екіпіндер сияқты білімдер жиынтығын меңгеруі болып табылады.

3 Прагматикалық құзыретте лингвистикалық құралдардың функционалды қолдана алуы сөз етіледі, яғни дискурсты құрастыра алумен, логикалық қайшылықтардың жоқтығымен, орамды сөйлеумен, мәтіндердің түрлері мен жанрларын тиімді қолданумен, ирония мен пародияны орынды пайдаланумен байланысты. Прагматикалық құзыретке мыналар кіреді: дискурстық, функционалдық және схемалық құзыреттер.

Осылайша, жалпы еуропалық құзыреттерде шетілдік коммуникативтік құзырет құрылымын анықтау саласындағы бұрын жүргізілген зерттеулер жүйеленді, ұқсас компоненттер құзыреттердің үш тобына біріктірілді. Бұл құжатта әзірленген шетілдік коммуникативтік құзыреттер моделі көптеген зерттеулерге негіз болып табылады. Кейбір әдіскерлер құзыреттер құрамын кеңейтіп, өз компоненттерін қосты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізін ресейлік әйгілі әдіскер- ғалымдардың, атап айтқанда, Р. П. Мильруд, В. В. Сафонова мен И. Л. Бимнің, шетелдік М. Кэналь мен М. Свейн, В. Эктің еңбектері құрайды. Зерттеу жұмысының барысында ғалымдардың еңбектері бойынша салыстыру, талдау, сараптау әдістері қолданылды.

Ресейлік әдістемелік әдебиеттерінде Р. П. Мильруд, В. В. Сафонова мен И. Л. Бим ғалымдарының шетілдік коммуникативтік құзыреттерінің модельдері кең таралды. Сондай-ақ көптеген ғалымдар өздерінің зерттеулерінде шетелдік авторлар М. Кэналь мен М. Свейн, В. Эк модельдеріне сүйенеді. Шетілдік коммуникативтік құзырет моделінде Р. П. Мильруд прагматикалық қосалқы құзыретті қосу арқылы батыстық дәстүрді ұстанды [11, 120–132]. Ғалымның пайымдауынша, пікірлескен кезде коммуникация қатысушылары әртүрлі коммуникативтік функцияларға және прагматикалық мақсаттарға сәйкес сөйлеу мәлімдемесін құрастырады.

Отандық және ресейлік ғылыми зерттеулерде прагматикалық құзырет қарастырылмады деп айта алмаймыз, көптеген еңбектер лингвистикалық формалардың қоғаммен, әлеммен, адамның жеке болмысымен қатынасын айрықша көрсетіп, ол қатынасты жүзеге асыру үшін арнайы білім мен іскерліктердің жүйесін игеру қажеттігін атап өтеді.

Нәтижелер және талқылау

Е. Н. Соловова коммуникативтік құзыреттің компоненттері лингвистикалық, әлеуметтік-лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік және стратегиялық-дискурстық құзыреттер деп ұсынып, соңғысы бұл сөйлеуді ұйымдастырудың белгілі бір іскерліктері мен дағдыларына ие болуды, мәлімдемені логикалық, дәйекті және сенімді түрде құруды, міндеттерді қоюды және қойылған мақсатқа жетуді білдіреді деп түсіндіреді [12]. Д. И. Изаренков та үшінші коммуникативтік құзырет деп прагматикалық құзыретті атап, оны қарым-қатынас жағдайына және сөйлеушінің коммуникативті ниеттеріне сәйкес мәлімдеме жасай білу дейді [13, 54–60]. А. Р. Сковородников, Г. А. Копнина мәдени сөйлеу құзыретін бөліп көрсетеді, ол коммуникативті мақсатқа жетуде тиімді ықпал ететін шарттарының бірі ол тілдік, коммуникативті және этикалық нормаларға сай және қарым-қатынас жағдайына сәйкес тілдік құралдарды таңдау мен ұйымдастыру десе, олардың ойынша, бұл сөйлеу мәдениетінің заманауи анықтамасы [14, 20]. Риторикалық-прагматикалық құзырет ұғымы кездеседі, оның дамуы білім алушылардың мәтінді құру туралы білімдерін, ауызша баяндау талаптарын білуінде, сөйлеуді мақсат пен жағдайға сәйкес саналы түрде құра алуында, айту және көрсету қабілеттерін, риторикалық аспектіде ауызша сөйлеуді талдай алуында, адресатпен байланыс орнату алуында көрінеді. Прагматикалық тұрғыдан алғанда, риторикалық қабілеттер ойлап табумен және диспозициямен байланысты: тақырыпты таңдау, негізгі идеяны тұжырымдау, аргументтерді таңдау, адресат пен адресанттың коммуникативтік ниетін анықтау, адресаттың түрін, онымен қоғамдық қарым-қатынастың ерекшеліктерін ескеру, таңдалған сөйлеу түріне сәйкес фактілерді, материалдарды, аргументтерді реттей білу, риторикалық әсерді болжау және т.б. Мәтінді құру, сабақтастық пен тұтастықты сақтау іскерліктері дискурс құзыреті деп берілсе, Жалпы еуропалық құжат прагматикалық құзыреттің құрамына функционалдық және өзара әрекеттесу схемаларын білу құрамдас құзыреттерімен қатар, дискурс құзыретін енгізеді. Бұл құрамдас құзыреттер сөйлеушінің әртүрлі мақсатқа қарай сөз құрастыра алуын, ал тыңдаушының сөйлеушінің шынайы ниетін түсіне алуын, сөздерінің логикалық түрде құрастырылғанын және орынды сұрақ-жауап бере алуын қамтамасыз етеді. Көріп отырғанымыздай, оларды бір-бірінен бөлек қарастыра алмаймыз.

Осылай лингвистикалық білім ол «қағаз бен желім» болса, тілдік құралдардың бір-бірімен байланысып, дәл уақытта, дәл жағдайда айтылып, ықпал етуді қамтамасыз ететін прагматикалық құзыреттің орны айқын екені көрінеді. Айтылар сөздің құны салмақты болу үшін лингвистикалық фактордан басқа, көптеген сыртқы факторларды ескеру сондай маңызды. Сондықтан болар, коммуникативтік құзыреттің құрамы кеңейтіліп, бірнеше компоненттер ұсынылады. Мысалы:

- этикет-сөйлеу компоненті, этикет нормалары мен ережелерін, сондай-ақ тілдік емес құралдарын сақтай алуы. Әдептілік-сөйлеу компоненті сөйлеу қызметінің мазмұны мен құрылымы деңгейінде еркін сөйлеуде, сөйлеуді қалыптастыру сәтінде тіл арқылы ойды тұжырымдауда көрінеді. Бұл қарым-қатынас жағдайына, этикет нормаларына, ұлттық және мәдени ерекшеліктерге, ана тілінде сөйлейтіндердің әлеуметтік мінез-құлқына (олардың әдет-ғұрыптары, стереотиптері, мәдениеті, вербалды емес құралдар (кинезика, проксемика, просодия және экстралингвистика) сәйкес сөйлеуді, танымды, ақпаратты сақтау мен жаңғырту құралы ретінде қолдануға қажет қабілеттілік пен әзірлілік. Бұл компонент әлеуметтік мәдени құзыреттің құрамында қамтылады.

- интеллектуалды құзырет, ақпарат іздеу қабілеті, ақпаратты алу және өңдеу; диаграммалар, кестелер түрінде осы ақпаратты жеткізу; ақпаратты түсіндіре білу; осы ақпаратты жеткізудің түрлі тәсілдерін білу, трансформациялау, негізгі және қосымша ойды ажырата алу, ұғымдардың маңызды ерекшеліктерін анықтау, тұжырымдамалар арасындағы байланыстарды айқындай алу. Оның себебі: университет түлектері үшін тек қарым-қатынас жасай алу ғана маңызды емес, сонымен қатар ойды қорытып, фактілермен дәлелдеп, өз көзқарасын растай алу қабілеті аса қажет. Алайда интеллектуалды компоненттің зерттеу өрісі кең деп ойлаймыз, ол кәсіби біліктілікті жетілдіруді қамтамасыз етеді де, адамның қаншалықты маман екендігін көрсетеді. Интеллектуалдық және коммуникативтік құзыреттер бір-бірімен тығыз байланысты, олар бір-бірін толықтырады және дамиды.

Кейбір зерттеушілер коммуникативтік құзыреттің аталған компоненттеріне кәсіби құзыретті қосады (Т. М. Балыхина, О. П. Игнатьева, А. Н. Щукин, Л. П. Клобукова және т.б.). Бұл құзыретке КҚ компоненті ретінде берілген түсініктемелер әртүрлі. Мысалы, Т. М. Балыхина мен О. П. Игнатьева мұны «табысты кәсіби қарым-қатынас, белсенділік, тиісті білімге ие болу қабілеті; әрекеттерді орындау тиімділігін қамтамасыз етуге арналған жеке қасиеттер» [15] десе, Е. Р. Поршнева шетелдік сарапшылардың зерттеулерінің нәтижелеріне сүйене отырып, оны «кәсіби міндеттерді тиімді шешу үшін қажет кәсіби маңызды құзыреттер мен жеке қасиеттерді жұмылдырудың жеке қабілеттілігінен тұратын негізгі сипат ретінде

анықтайды. Сонымен бірге кәсіби құзыреттің психологиялық негізі – өзінің білім деңгейін үнемі жетілдіруге дайындық» деп санайды [16, 25].

Р. П. Донкова пайымдауынша, мотивациялық-құндылық, танымдық, эмоционалдық және мінез-құлықтық олар коммуникативтік құзырет компоненттері.

Мотивациялық-құндылық компонентін коммуникативтік құндылықтар, қажеттіліктері, себептері, көзқарасы (ақпаратты алу, жеткізу ниеті) сияқты аспектілері көрсетеді.

Танымдық компонент-қарым-қатынасты жеңілдететін және оған кедергі келтіретін жеке қасиеттерді білу, қарым-қатынас атрибуттарын білу (сыртқы келбеті, құралдары, формалары, уақыт, кеңістік), коммуникативті мінез-құлық стандарттары (қоштасу, сәлемдесу, ризашылық пен келіспеушілік білдіру т.б.), вербалды, вербалды емес коммуникация әдістері білуіне байланысты.

Эмоционалды компонент өзін-өзі реттеу, серіктестің жағдайының өзгеруіне жауап беру және оны болжай алу қабілетіне байланысты.

Мінез-құлық компоненті – коммуникативті дағдылар жүйесі: перцептивті (қарым-қатынаста басқаның орнын түсіну, эмоционалды-психологиялық реакцияларды бағалау және оларды болжау қабілеті), экспрессивті (дауыс, бет, визуалды және моторлық физиологиялық және психологиялық үдерістер), коммуникацияда өзін-өзі ұстай алу (қарым-қатынас жасау, әңгімелесушімен байланыс орнату, адамдардың өзара әрекеттесуінің стратегияларын, тактикасы мен әдістерін құру, өзіндік рефлексия және т.б.), техникалық (әртүрлі жағдайда қарым-қатынас жасай білу және жанрлар, ауызша, жазбаша сөйлеуді меңгеру, әңгімелесу әдістерін білу, полемика, пікірталастарға қатыса алу) және эмпатикалық (басқа адамдардың әрекетін байқау, өзін басқаның орнына қоя білу) [17, 18–21]. Жоғарыда аталған мақсат, мотив, эмпатия психологияның зерттеу объектісі болып табылады. Олар - қарым-қатынастың тілдік емес аспектілері, қарым-қатынас жасаушылардың арасында контакт орнатуда және реттеуде, эмоционалдық атмосферасын және адамдардың көңіл-күйін білдіруде үлкен рөл атқарады, алайда олар экстралингвистикалық құбылыстар санатына жатады.

Ресейде ең әйгілі және кең тарағаны И. Л. Бим моделі [18, 11–15]. Автор лингвистикалық, сөйлеу, әлеуметтік-мәдени, компенсаторлық және оқу-танымдық компоненттерін шетел тілінің коммуникативтік құзырет құрылымына енгізді. Соңғы екі компонент жаңа: компенсаторлық субкомпетенция – бұл білім мен дағдылардағы кемшіліктердің орнын толтыру қабілеті, оқу-танымдық (үйрене алу) субкомпетенция – басқа модельдердің ешқайсысында көрсетілмеген, алайда ол адамның сабақтан тыс уақытта немесе оқу бітіргеннен кейін өмір бойы өзін-өзі тәрбиелеу, өз бетінше үйрену қабілеті ретінде өте қажет жалпы құзырет болып табылады. П. В. Сысоев

оқу-танымдық компонентін бөлек бөліп көрсетіп, И. Л. Бим моделін былай түсіндіреді: а) шетел тілін үйренудің және шетел тілінде өздігінен білім алу дағдылары дамыту маңызды; б) шетел тілінің өзінің ерекшеліктері бар болғандықтан, жалпы құзыреттерді шетел тілін және ана тілі/шетел тілінде сөйлейтін халықтың мәдениетін меңгеруге/оқытуға бейімдеу қажеттігіне назар аудартады [19, 15–24].

Коммуникативтік құзыреттің құрамына тілге қатысты емес компоненттердің ұсынылуы – қарым қатынасты экстралингвистикалық факторлардың ескеруінсіз орнату мүмкін еместігін көрсетеді, тіл адамның, қоғамның барлық салаларымен тығыз байланысты, оның көрінісі. Сонымен қатар бұл ғылыми еңбектерді талдау шетелдік коммуникативтік құзыреттерді қалыптастыру үшін шетел тілін оқыту үдерісінде білім алушының жалпы құзыреттерін де іске қосу қажет деген тұжырымға алып келеді. Шетел тілін оқыту үдерісі тек тілді ғана дамытпайды, жалпы тұлғаның дамуына әсер етеді. Сол сияқты жалпы құзыреттер тілге қатысты болмаса да, іс-қимылдарды жүзеге асыруға, оның ішінде сөйлесу әрекетіне қажет екені мәлім.

Д. И. Изаренков коммуникативтік құзырет «адамның сөйлеу әрекетінің бір, бірнеше немесе барлық түрлерінде қарым-қатынас жасау қабілеті және бұл табиғи болған қарым-қатынас немесе арнайы ұйымдастырылған жаттығу барысында қалыптасқан сөйлеу тұлғасының ерекше қасиеті» деп есептей келе, оны көп компоненттерге бөлу, олардың көлемін ұлғайту олардың арасындағы шекараның жойылуына әкеледі және бүтіннің компоненттері арасындағы байланысты бұзады деп ескертеді [13, 54–60].

Біздің назарымызды, сондай-ақ стратегиялық құзырет аударады. Жоғарыда айтылған коммуникативтік құзырет моделінде кездеседі. Коммуникативтік құзырет – бұл күрделі ұғым, оның сипаттамасы бір теорияның шеңберінен шығып кетеді. Тілдік құралдардың көмегімен сөйлеу өрнектерін (речевые программы) құрастыра алуды стратегиялар мен тактикаларды меңгеруімен байланыстырылады.

Қатысушылардың өзара әрекеттесу, сөйлесу барысында сөйлеу стратегиялары таңдалады, әлеуметтік шындық адам іс-шаралар нәтижесі болып табылады. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, біз сөйлеу стратегиясының ұғымы қарым-қатынас нәтижесін (немесе құрылған мәтінді), мақсат қою, коммуниканттардың қойылған мақсатқа сәйкес сөйлеу әрекетін жоспарлау мен ұйымдастыру үдерістерін қамтиды.

Сонымен, шетел тілінің коммуникативтік құзыреті – көп компонентті күрделі құбылыс, алайда кейбір зерттеулерде айырмашылықтар тек таңдалған элементтердің мазмұнын түсіндіру мен терминологиясына қатысты. Бірқатар шығармаларда «сөйлеу құзыреті», «прагматикалық құзырет», «дискурстық

құзырет» ұғымдарын нақты атап көрсетпейді. Лингвистикалық құзырет коммуникативтік құзыреттің дербес компоненті ретінде кейде көрсетілмейді. «Лингвистикалық құзырет» (Л. Бахман, В. В. Сафонова) терминімен қатар «тілдік құзырет» (Д. Хаймс, ван Эк) және «грамматикалық құзырет» (М. Кэналь, М. Свейн) терминдерінің синонимдік қолданылуы бар. Жалпы еуропалық анықтамалықта әлеуметтік лингвистикалық құзырет әлеуметтік-мәдени элементтерді қамтиды, ал В. В. Сафонова, керісінше, әлеуметтік-мәдени құзырет құрамына әлеуметтік лингвистикалық құзыретті қосады. Стратегиялық құзыреттің орнына (Д. Хаймс, ван Эк, М. Кэналь, М. Свейн, Л. Бахман) И. Л. Бим «компенсаторлық құзырет» деп терминін береді немесе стратегиялық дискурстық құзыретпен салыстырылады. Әзірлілік пен қабілеттілік ретінде құзыреттің мәнін атап көрсете отырып, бірқатар зерттеушілер интеллектуалдық, пәндік, кәсіби, білімдік, танымдық және стратегиялық сияқты құзыреттерді енгізудің маңыздылығын атап өтеді. Олардың әрқайсысында сөйлеуді жаңғырту мен қабылдауға және коммуникативтік мақсатқа жетуге қажетті білім мен дағдылар бар, мысалы, коммуникативтік құзыреттің интеллектуалды құзыретпен ажырамас байланысы ашылады, оның интеллектуалды қабілеттерінің маңызды рөлін атайды, алайда олар табиғатында экстралингвистикалық болып табылады.

Қорытынды

Коммуникативтік құзыреттің компоненттерін талдау негізінде, оның негізгі және перифериялық компоненттерін бөлу арқылы коммуникативтік құзыреттің интегративтік қасиетке ие екенін көреміз. Басқаша айтқанда, коммуникативтік құзыреттің қалыптасуына сөйлеудің өзі мен сөйлеу дағдылары ғана емес, сөйлеу қарым-қатынасты оңтайландыру құралдары мен әдістерін анықтайтын, таңдауға ықпал ететін экстралингвистикалық факторлар да қатысады. Осылайша, біз Еуропалық Кеңес әзірлеген, лингвистикалық, прагматикалық және социоллингвистикалық компоненттерді қамтитын коммуникативтік құзырет моделі – адамдар арасындағы ой мен сезімді тіл арқылы алмасудың әлеуметтік процесі ретінде қарым-қатынасты үйретуді дәлірек көрсетеді деген қорытындыға келеміз.

Сондықтан тек тілдік құралдарды өзінің вакуумде оқытып қоймай, коммуникативтік ортаны құру қажет, ол орта коммуникативтік және экстралингвистикалық компоненттерін қамтуы тиіс. Осы жолмен, қарым-қатынаста мәдени нормалары мен ережелерін немесе тілді толық білмеуден туындайтын кедергілерден өтуді ынталандырамыз. Мұның бәрі жағдайға байланысты оңтайлы қарым-қатынас жасау үшін сөзін орынды да, орамды құрастыру қабілеті – шеттілдік (мәдениетаралық) коммуникативтік құзыреттің қалыптастыру үшін қажет.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Gumperz, J.** Communicative Competence Revisited // Meaning, Form and Use in Context: Linguistic Applications. Cambridge: Univ. Press, 1984. – P. 278- 289.

2 **Гончарова, Н. Л.** К вопросу об иноязычных компетенциях // Сборник научных трудов Сев.-Кав. ГТУ. Серия «Гуманитарные науки». – 2006. – № 3. [Электронды ресурс]. – URL: http://science.ncstu.ru/articles/hs/2006_03/ling (Өтініш берілген күні: 11.03.2021).

3 **Селевко, Г. К.** Педагогические технологии на основе информационно-коммуникационных средств. Москва: НИИ школьных технологий, 2005.— С.11

4 **Антропова, Л. Г.** Совершенствование коммуникативной компетентности учителя на основе творческой рефлексии (в условиях дополнительного образования): диссертация ... кандидата педагогических наук / Л.Г. Антропова. – Челябинск, 1999. – С.65

5 **Хуторской, А. В.** Ключевые компетенции и образовательные стандарты // Интернет-журнал «Эйдос». - 2002. - 23 апреля. [Электронды ресурс]. – <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>

6 **Hymes, D.** On Communicative Competence. In J.B. Pride and J. Holmes (eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972., P. 269- 293.

7 **Ek, van J.** Objectives for Foreign Language Learning. Vol. I. Scope. - Strasbourg, 1986. P.33

8 **Canale, M.** From communicative competence to communicative language pedagogy // Language and communication /edited by J. C. Richards, R. W. Schmidt. Longman, 1983. 276 p.

9 **Bachman, L.** Fundamental considerations in language testing. Oxford: Oxford University Press, 1990. – 408 p.

10 **Fix, U.** Die Ästhetisierung des Alltags — am Beispiel seiner Texte // Zeitschrift für Germanistik. – 2001. – №11.1. – P. 36–53.

11 **Мильруд, Р. П.** Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology. – М.:Дрофа, 2007. – С. 120–132.

12 **Соловова, Е. Н.** Методика обучения иностранного языка: Базовый курс лекций: Пособие для студентов пед. вузов и учителей / Е.Н. Соловова. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 2003. – 239 с.

13 **Изаренков, Д. И.** Базисные составляющие коммуникативной компетенции и их формирование на продвинутом этапе обучения студентов-нефилологов / Д.И.Изаренков // Русский язык за рубежом. – 1990. – № 4. – С. 54–60.

14 **Иванова Л. Ю., Сквородникова А. П., Ширяева Е. Н.** Культура русской речи: энциклопедический словарь – справочник. – М., 2003. – 840. – С. 20.

15 **Балыхина, Т. М.** Лингводидактическая теория ошибки и пути преодоления ошибок в речи иностранных учащихся /Т.М. Балыхина, О. П. Игнатьева. – М.: РУДН, 2006. – 195 с.

16 **Поршнева, Е. Р.** Междисциплинарные основы базовой лингвистической подготовки специалиста-переводчика :дис... докт. пед. наук – Казань, 2004, С. 25

17 **Дондокова, Р. П.** Сущностная характеристика и структура коммуникативной компетентности // Вестник Бурятского государственного университета, 2012. – №11. – С. 18–21.

18 **Бим, И. Л.** Личностно-ориентированный подход - основная стратегия обновления школы // Иностранные языки в школе. 2002. № 2. С. 11–15.

19 **Сысоев, П. В.** Формирование учебно-познавательной компетенции в целях обучения иностранному языку // Иностранные языки в школе. – 2015. – № 10. – С. 15–24.

References

1 **Gumperz, J.** Communicative Competence Revisited[in English] // Meaning, Form and Use in Context: Linguistic Applications. Cambridge: Univ. Press. 1984. P. 278–289.

2 **Goncharova, N. L.** K voprosu ob inoyazychnykh kompetentsiyakh [On the issue of foreign language competencies] // Sbornik nauchnykh trudov Sev.-Kav. GTU. Seriya «Gumanitarnyye nauki». 2006. № 3. [Electronic resource]. – URL: http://science.ncstu.ru/articles/hs/2006_03/ling (Access date: 11.03.2021).

3 **Selevko, G. K.** Pedagogicheskiye tekhnologii na osnove informatsionno-kommunikatsionnykh sredstv [Pedagogical technologies based on information and communication means] Moskva: HII shkolnykh tekhnologiy. 2005. – P. 11.

4 **Antropova, L. G.** Sovershenstvovaniye kommunikativnoy kompetentnosti uchitelya na osnove tvorcheskoy refleksii [Improving the teacher's communicative competence on the basis of creative reflection] (v usloviyakh dopolnitelnogo obrazovaniya): dissertatsiya ... kandidata pedagogicheskikh nauk / L.G. Antropova. Chelyabinsk. 1999. – P. 65.

5 **Khutorskoy, A. V.** Klyuchevyye kompetentsii i obrazovatelnyye standarty [Key competencies and educational standards] // Internet-zhurnal “Eydos”. – 2002, 23 aprelya. [Electronic resource]. – <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>

6 **Hymes, D.** On Communicative Competence [in English] In J.B. Pride and J. Holmes (eds.). Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin, 1972., – P. 269–293.

7 **Ek, van J.** Objectives for Foreign Language Learning [in English] Vol. I. Scope. – Strasbourg, 1986. – P. 33.

8 **Canale, M.** From communicative competence to communicative language pedagogy[in English] // Language and communication /editedby J. C. Richards. R. W. Schmidt. – Longman, 1983. – 276 p.

9 **Bachman, L.** Fundamental considerations in language testing [in English] Oxford: Oxford University Press, 1990. 408 p.

10 **Fix, U.** Die stetisierung des Alltags – am Beispiel seiner Texte[in German] // Zeitschrift fr Germanistik. – 2001. – № 11.1. – P. 36–53.

11 **Milrud, R. P.** Metodika prepodavaniya angliyskogo yazyka [English Teaching Methodology]. M. : Drofa, 2007. – P. 120–132.

12 **Solovova, E. N.** Metodika obucheniya inostrannogo yazyka[Methods of teaching a foreign language]: Bazovyy kurs lektsiy: Posobiye dlya studentov ped. vuzov i uchiteley / E.N. Solovova. – 2-e izd. – M.: Prosveshcheniye, 2003. – 239 p.

13 **Izarenkov, D. I.** Bazyisnyye sostavlyayushchiye kommunikativnoy kompetentsii i ikh formirovaniye na prodvinutom etape obucheniya studentov-nefilologov[Basic components of communicative competence and their formation at the advanced stage of training of non-philological students] / D.I. Izarenkov // Russkiy yazyk za rubezhom. – 1990. – № 4. – P. 54–60.

14 **Ivanova, L. Yu., Skovorodnikova A. P., Shiryayeva E. N.** Kultura russkoy rechi: entsiklopedicheskiy slovar[Culture of Russian speech: an encyclopedic dictionary] – spravochnik / Moscow, 2003.– 840. P. 20.

15 **Balykhina, T. M.** Lingvodidakticheskaya teoriya oshibki i puti preodoleniya oshibok v rechi inostrannykh uchashchikhsya [Linguodidactic theory of errors and ways to overcome errors in the speech of foreign students]/T.M. Balykhina. O. P. Ignatyeva. – M.: RUDN, 2006. – 195 p.

16 **Porshneva, E. R.** Mezhdistsiplinarnyye osnovy bazovoy lingvisticheskoy podgotovki spetsialista-perevodchika[Interdisciplinary fundamentals of basic linguistic training of a specialist translator] :dis... dokt. ped. nauk – Kazan, 2004. P. 25.

17 **Dondokova, R. P.** Sushchnostnaya kharakteristika i struktura kommunikativnoy kompetentnosti[Essential characteristics and structure of communicative competence] // Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – № 11. – P. 18–21.

18 **Bim, I. L.** Lichnostno-orientirovanny podkhod - osnovnaya strategiya obnovleniya shkoly[A personality-oriented approach is the main strategy for school renewal] // Inostrannyye yazyki v shkole. – 2002. – № 2. – P. 11–15.

19 **Sysoyev, P. V.** Formirovaniye uchebno-poznavatelnoy kompetentsii v tselyakh obucheniya inostrannomu yazyku[Formation of educational and cognitive competence for the purpose of teaching a foreign language] // Inostrannyye yazyki v shkole. – 2015. – № 10. – P. 15–24.

Матеріал 08.09.22 баспаға түсті.

*К. А. Құмарова¹, Д. Б. Исмаилова², Г. О. Сейдалиева³

^{1,2,3}Қазақстан Республикасының педагогикалық университетінің Абай,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

КОМПОНЕНТЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В данной статье речь пойдет о компонентах коммуникативной компетенции, используемых на уроках английского языка. Коммуникативная компетенция – система психологических знаний, коммуникативных навыков и стратегий поведения в социальных ситуациях, позволяющих выстраивать эффективное взаимодействие в соответствии с целями и условиями профессионального и межличностного взаимодействия.

Авторы описывают компоненты коммуникативной компетенции, речевые действия и особенности. Кроме того, известные методисты проанализировали компоненты коммуникативной компетенции и дали краткие формулировки. Выделены два аспекта значимости коммуникативной компетенции. Это: тактичная речь и интеллектуальное развитие. Тактичная речь проявляется в свободной речи на уровне содержания и структуры речевой деятельности, в формулировании мысли через язык в момент формирования речи. Интеллектуальное развитие – способность искать информацию, получать и обрабатывать информацию, уметь интерпретировать информацию, знать различные способы передачи этой информации, трансформировать, различать основную и дополнительную мысль, определять важнейшие особенности понятий, выявлять связи между понятиями. Авторы приходят к выводу, что модель коммуникативной компетенции, включающая в себя лингвистический, прагматический и социолингвистический компоненты, более точно отражает обучение общению как социальному процессу обмена мыслями и чувствами между людьми через язык.

Ключевые слова: компетенция, иноязычное образование, коммуникативная компетенция, компоненты коммуникативной компетенции, этичность.

*К. А. Kumarova¹, D. B. Ismailova², G. O. Seidalieva³

^{1,2,3}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 08.09.22.

COMPONENTS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

This article will focus on the components of communicative competence used in English lessons. Communicative competence is a system of psychological knowledge, communication skills and behavioral strategies in social situations that allow building effective interaction in accordance with the goals and conditions of professional and interpersonal interaction.

The authors describe the components of communicative competence, speech actions and features. In addition, well-known methodologists analyzed the components of communicative competence and gave brief formulations. Two aspects of the importance of communicative competence were identified. These are: tactful speech and intellectual development. Tactful speech is manifested in free speech at the level of the content and structure of speech activity, in the formulation of thoughts through language at the time of speech formation. Intellectual development is the ability to search for information, receive and process information, be able to interpret information, know various ways of transmitting this information, transform, distinguish between basic and additional thought, identify the most important features of concepts, identify connections between concepts. The author comes to the conclusion that the model of communicative competence, which includes linguistic, pragmatic and sociolinguistic components, more accurately reflects learning to communicate as a social process of exchanging thoughts and feelings between people through language.

Keywords: competence, foreign language education, communicative competence, components of communicative competence, ethics.

<https://doi.org/10.48081/SFDC5929>

***З. С. Машрапова¹, А. Қопеева², А. Қ. Тұрышев³**

¹²³Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

КОГНИТИВТІ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАНЫҢ ДАМУЫ РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОЙ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ DEVELOPMENT OF COGNITIVE NEURO-LINGUISTICS

Когнитивті нейролингвистика – бұл сөйлеуді тану мен құрудың, тілді игерудің және тілдік символизмнің негізін құрайтын ми процестерін зерттейтін ғылыми пән. Бұл ғылым сөйлеуді оның адам таныммен қарым-қатынасында қарастырады. Бұл әлем туралы білімді жинақтаудың, жүйелеудің, өңдеудің және қолданудың негізгі құралдарының бірі ретінде ұсынылған. Берілген мақала когнитивті нейролингвистиканы тарихи-ғылыми және әдіснамалық талдауға арналған. Нейролингвистиканың тіл философиясымен және жалпы тіл білімімен байланысы зерттелуде. Қазіргі заманғы нейролингвистикаға әсер еткен философияның үш негізгі тәсілі – структурализм, формализм және қызмет философиясы ерекшеленеді. Нейролингвистика теориялық және практикалық медицинада кеңінен қолданылады. Неврологиялық немесе психиатриялық патологиялар нәтижесінде пайда болатын ми қызметіндегі әртүрлі өзгерістердің пациенттердің сөйлеу мінез-құлқының ерекшеліктеріне әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Когнитивті нейролингвистика білімді жинақтау, сақтау, өңдеу және қолданумен байланысты ми процестеріне сөйлеу функцияларының қатысуына баса назар аударады. Медициналық қолданудан басқа, когнитивті нейролингвистика педагогикалық психология үшін үлкен маңызға ие. Бұл мақаланың мақсаты – танымдық нейролингвистиканың дамуының XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болған сәттен бастап қазіргі уақытқа дейінгі негізгі кезеңдерінің қысқаша тарихи-ғылыми эскизін құрастыру. Сонымен қатар жұмыста нейролингвистиканың дамуының соңғы он жылындағы негізгі әдістер мен біздің көзқарасымыз бойынша маңызды нәтижелер талданады және оны одан әрі дамытудың

мүмкін бағыттары қарастырылады. Мақалада нейролингвистиканың одан әрі даму перспективалары қарастырылады.

Кілтті сөздер: тіл, сөйлеу, нейролингвистика, когнитивті зерттеулер, тіл философиясы, белсенділік тәсілі.

Кіріспе

Нейролингвистика – бұл адамның сөйлеу әрекетінің негізінде жатқан ішкі ми процестерін зерттеумен айналысатын ғылыми пән. Нейролингвистиканың қызығушылық саласына жеке сөздер немесе сөйлемдер сияқты сөйлеуді ынталандыруды тану механизмдерін зерттеу жатады.

Адамның танымдағы тілдің рөлі когнитивті нейролингвистиканы зерттеу тақырыбы болып табылады. Медициналық және педагогикалық мәселелердің үйлесуі олардың танымдық және сөйлеу дамуындағы нормадан ауытқулары бар балаларды тексеру және емдеу кезінде жүреді. Сондай-ақ когнитивті нейролингвистика жасанды интеллект, ақпараттық технологиялар және танымның жалпы теориясы саласындағы зерттеулерде қолданылады.

Материалдар мен әдістер

Ізденіс кезінде нейролингвистиканың дамуына қатысты ғылыми еңбектерді қарастырдық. Когнитивті нейролингвистиканы зерттеп, қандай ғылыми тұжырымдамалар жасағанын жинақтау, саралау әдістерімен бірге теориялық деңгейдің талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Нейролингвистика – психофизиологияның бөлігі болып табылатын, адамның мінез-құлқы мен ойлаудың ағзадағы физиологиялық әрекеттеріне тәуелділігін зерттейтін жалпы ғылыми пән. Соңғы жиырма жылдықта психофизиология бірнеше зерттеулердің жаңа әдіс-тәсілдерінің пайда болуы мен қарқынды даму кезеңін бастан кешуде. Алдымен, осы әдіс-тәсілдер ми құрылымындағы нейрофизиологиялық үрдістерді дәл табуға мүмкіндік беретін магниттік-резонаторлық томография технологиясын пайдаланумен байланысты. Сонымен бірге бұрынғы электроэнцефалограмма тәсілі қарқынды дамыды, оны алғаш 1928 жылы Ханс Бергер ұсынған болатын. Электроэнцефалограмма сигналдарды өңдеудің жаңа компьютерлік технологиялары бұл тәсілді психофизиологияда қолдануға заманауи көзқараспен қарауға мүмкіндік берді, бұл мүмкіндік танымдық іс-әрекеттің тектері жөнінде алдында қалыптасқан идеяларды айтарлықтай өзгертті. Сол себепті, жалпы психолингвистикада да, нақтырақ айтқанда, нейролингвистика да бүгінгі күні ғылыми прогрестің алдыңғы қатарында тұрған, тез дамып келе жатқан пәндердің бірі деп айтуға болады.

Біздің зерттеу барысында көрсетілгендей [1,127], психофизиология күрделі, толық қанды қалыптаспаған пән болып табылады, оның шеңберінде

аталған ғылымның негізгі ұғымдары, эксперименттерді ұйымдастыру принциптері және теорияны құру ережелері туралы пікірлер бірлігі әлі жеткілікті емес. Сол себепті бұл ғылым әлі де теорияны құрастыру, құру принциптерін қалыптастырудың бірнеше тәсілдерін салыстыруға бағытталған қосымша әдіснамалық саралауды қажет етеді.

Кез келген басқа ғылыми пән сияқты, когнитивті нейролингвистиканың философияда тамыры бар. Әдетте, философия теориялық пәннің дамуының ғылыми, таза алыпсатарлық кезеңін анықтайды, онда зерттеушілер олардың алдында тұрған негізгі мәселелерді тұжырымдайды және оларды нақты ғылыми әдістердің көмегімен шешудің жолдарын анықтайды. Когнитивті нейролингвистиканың негізі тіл философиясы мен таным философиясы болып табылады. Жиырмасыншы ғасырдың бірінші жартысында талқылана бастаған мәселе. Нейролингвистиканың негізі сөйлеудің ми механизмдерін анықтауға тікелей бағытталмаған салыстырмалы тіл білімі болды.

Бірақ та тіл философиясы мен салыстырмалы тіл білімі осы кезеңде бір-біріне қарама-қарсы келетін бірнеше балама идеялар тудырды. Осындай идеялардың біріне негізделген ғылыми теорияларды құрудың гетерогенді әрекеттері қазіргі нейролингвистикада бар тәсілдердің алуан түрлілігіне әкелді.

Жалпы лингвистикаға, нақтырақ айтқанда, когнитивті нейролингвистикаға ерекше әсер еткен философияның негізгі бағыттарының бірі – структурализм [2, 15]. Структурализм – әлеуметтік құбылыстардың құрылымын түсінуге бағытталған философиялық идеялар мен нақты ғылыми зерттеулердің күрделі қосындысы. Осындай құбылыстардың бірі – адам тілі. Тарихи-философиялық әдебиеттерде структурализм философиясының жалпы идеялары Ф. де Соссюр невропатолог мамандарының мәліметтеріне сүйеніп, құрылымдық лингвистиканы ұсынды [3, 12].

Он тоғызыншы ғасырдың соңында француз антропологі мен хирургі Пол Брока (1865) және де немістің психиатры Карл Вернике (1873) бастың сол жақ жарты шарында көптеген адамдарда болатын мидың сөйлеу бағаларын ашты. Брок аймағы сөйлеуді моторикамен қамтамасыз етіп, фонологиялық және синтаксистік кодификациясымен байланыстырады.

Дәрігерлердің еңбектерінен лингвистердің негізгі тұжырымдарының бірі сөйлеудің фонологиялық, синтаксистік және семантикалық құрылымын тану мен генерациялаудың негізін құрайтын механизмдердің жартылай тәуелсіздігі туралы түсінік болды. Сонымен Брок аймағының зақымданғаны бар науқастар сөйлеудің грамматикалық байланысының бұзылуын мағынасын өзгертпестен көрсете алады, ал Вернике аймағының зақымдануы бар науқастар мағынасыз, әрі ұзақ, грамматикалық жағынан дұрыс сөйлемдер

айта алады. Осы деректер арқылы құрылымдық лингвистиканың жалпы теориясын құруға негіз болды.

Құрылымдық лингвистика аясында тіл белгілі бір қатынастырды қолдана отырып, кейбір құрылымдарға қосылған элементтер жүйесі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар бұл құрылымдар белгілі бір мағынаға ие, яғни олар сыртқы әлемнің объектілерімен байланыс жүйесімен байланысты. Мысалы, сөздің мағынасы ол көрсететін шындықтың объектісі ретінде түсініледі. Құрылымдық лингвистиканың пәні – оның ресми құрылымы тұрғысынан, сондай-ақ оны құрайтын компоненттердің формальды құрылымы тұрғысынан зерттелген тіл.

Тіл құрылымының бірнеше деңгейлері мен жеке компоненттері ерекшеленеді. Алдымен, сөйлеу физикалық объект ретінде қарастырылады, яғни дыбыс биіктігі, ұзақтығы, әріптердің пішіні, таңбалардың түстері және т.б. сияқты сипаттамалары кездесетін дыбыстар немесе жазбаша белгілер жиынтығы ретінде. Сөйлеуді сипаттайтын келесі бір деңгей – оның құрылымында синтаксистік қатынастарды анықтау, яғни фразалар мен сөйлемдердегі сөздермен байланысты грамматикалық ережелер. Әрі қарай сөйлеудің семантикалық құрылымы сөйлеу таңбалары мен шындық объектілері арасында семантикалық қатынастар орнатуды қамтиды. Көптеген тілдердегі сөйлеудің синтаксистік және семантикалық құрылымдары салыстырмалы түрде тәуелсіз болып келеді. Тілдік құрылымдарды қолдану тәсілдерін әртүрлі тілдік жағдайларда сөйлеудің прагматикалық деңгейі сипаттайды: сөздер, сөз тіркестері, өрнектер мен сөйлемдер. Белгілі бір ұғымда тілдік құрылымдардың семантикасы оларды қолдану тәсілдері мен мақсаттарымен анықталады. Нақтырақ айтқанда, сөйлеудің прагматикалық деңгейі дискурстың контекстін және семантикалық позицияларын алдын ала анықтайды [4, 183].

Бүгінгі күнгі нейролингвистикаға байланысты структурализм сөйлеу стимулдарын өңдеу кезінде пайда болатын ми процестерінің құрылымымен қабылданатын сөйлеу құрылымын салыстыруға бағытталған бірқатар зерттеулер жүргізуге негіз болды. Сөйлеуді өңдеуге қатысатын ми бөлімдерін анықтаудың негізгі әдісі қазіргі уақытта жоғары кеңістіктік ажыратымдылығы бар белсенділік аймағын оқшаулауға мүмкіндік беретін функционалды магниттік-резонаторлық томография (МРТ) болып табылады [5, 32]. Алайда, ми процестерінің құрылымы олардың кортексін немесе субкортикалық бөлімдердің белгілі бір бөліктерінде локализациясын ғана емес, сонымен қатар олардың уақытша динамикасын, реакциялардың жиілік компоненттерін және әртүрлі ми бөлімдеріндегі реакциялар арасындағы қатынасты да білдіреді.

Ми қызметінің локализациясының бес өлшемді моделін Е. Басар ұсынды, оған үш ерекше өлшеу және тербелістің уақыты мен жиілігі бір-біріне тәуелді емес өлшемдер ретінде кіреді [6,2]. МРТ-ның тексеруді қамту кеңістігі жоғары болса да, ми тербелістерінің жиілігін ескеруге мүмкіндік бермейді. Сондықтан «Ақсақ пен зағиптың одағы» әдетте МРТ және электроэнцефалография (ЭЭГ) зерттеулерінде қолданылады, бұл ми процесінің барлық белгілерін бір уақытта анықтауға мүмкіндік береді.

МРТ және ЭЭГ зерттеулерінде сөйлеуді тану бірнеше сатыда жүретіні көрсетілген-кортекстің сенсорлық аймақтарында ерте тану, P120 және N170 шыңдарында көрінетін потенциалдар, сонымен қатар N400 және P600 шыңдарымен байланысты уақытша кортекстегі семантикалық және синтаксистік кодтау [7, 662]. Бұл нәтижелер сөйлеуді танудың әртүрлі кезеңдерінің тәуелсіздігін көрсететін құрылымдық лингвистиканы зерттеу нәтижелеріне сәйкес келеді. Сонымен қатар сөз бен сөйлемнің мағынасы оны қабылдаудың алғашқы кезеңдерінде танылуы мүмкін екендігі туралы мәліметтер алынды. Сондықтан балама гипотеза-сөйлеуді ми өңдеудің үш кезеңінің болуы - тез тану, баяу синтаксистік және баяу семантикалық тану [8, 884]. Қазіргі уақытта екі балама гипотеза қызу талқыланып, эксперименталды түрде тексеріледі. Олардың қайсысы қабылданады, қайсысы қабылданбайды болашақта белгілі болады.

XX ғасырдың екінші жартысында ынталандыруды жарты шарда өңдеудегі айырмашылықтарды анықтауға бағытталған зерттеулер үлкен танымалдыққа ие болды [9, 500]. Сол жарты шар сөйлеу функцияларын орындайды және ақпаратты өңдеудің аналитикалық стратегиясымен байланысты, ал оң жақ жарты шар сөйлемдеуді ынталандыруды қабылдауға жауап береді және холистикалық стратегиямен байланысты. Сондай-ақ адамдарды танымдық ерекшелігімен ажыратылатын екі түрге сол жақ және оң жақ жарты әлемге бөлуге талпыныс жасалды. Алайда кейінгі зерттеулер екі жарты шардың да ынталандырудың барлық түрлерін өңдеуге қатысатынын көрсетті [10, 300]. Жарты шарлар шынымен функционалды түрде ерекшеленсе де, сөйлеу және сөйлемдеу сигналдарын өңдеу екі жарты шарда бір уақытта жүреді. Сондай-ақ әр адамның өмір бойы жарты шарлардың бірі басым екендігі туралы идеялар күмән тудырады.

Сөйлеуді өңдеудегі жарты шардағы үстемдік идеясы гендерлік зерттеулерде қолданылды. Ер адамдарда сөйлеу сигналдарын өңдеу көбінесе сол жақ жарты шардың тар локализацияланған құрылымдарында жүретіні көрсетілді, ал әйелдерде екі жарты шар да бұл процеске бірден қатысады. Алайда мұндай жыныстық айырмашылықтар сөйлеуді ынталандыруды өңдеуде ғана емес, сонымен қатар сөйлемдеу визуалды ынталандыру жағдайында ми динамикасын талдауда да анықталды. Сондықтан жыныстық

айырмашылықтар сөйлеуді қабылдаумен байланысты емес, бірақ ми функцияларының кең спектріне жатады деп болжауға болады.

Жақында субкортикалық түзілімдердің сөйлеуді талдаудағы рөлін мұқият зерттеу жүргізілді. Соңғы уақытқа дейін адамдарда субкортикалық құрылымдардың сөйлеу белсенділігін зерттеу бірнеше адаммен шектелді және ашық ми операциялары кезінде клиникалық науқастарды бақылау мүмкіндігі шектеулі болды. Мұндай зерттеулерде церебральды сияқты терең құрылымның рөлі мүлдем әсер етпеді. Бұл бөлім тек қозғалтқышты реттеумен байланысты деп саналды және жоғары танымдық функциялардың орындалуына қатысты болмады. Алайда, сау субъектілер мен клиникалық пациенттерде МРТ көмегімен церебральды соңғы зерттеулер оның есте сақтау, эмоциялар және сөйлеуді өңдеу процестеріне белсенді қатысатынын көрсетті. Шын мәнінде, мидың сөйлеу функцияларын заманауи зерттеу кортекстен тыс. Қазіргі уақытта бүкіл ми сөйлеу әрекетін реттеуге қатысады деп саналады.

«Генеративті лингвистика» деп аталатын құрылымдық лингвистикадағы ең маңызды бағыттардың бірі 50-ші жылдары ұсынылды. Жиырмасыншы ғасырда американдық зерттеуші Ноам Хомскийдің еңбектерінде «Генеративті грамматика» ұғымын енгізді. Ол осы тілдің барлық грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдерін тудыратын ішкі ережелердің жиынтығын енгізді. Бұл тұжырымдаманың семантика саласына тікелей қатысы жоқ екендігі маңызды, өйткені сөйлемнің грамматикалық дұрыстығы тұжырымның міндетті семантикалық дұрыстығын білдірмейді. Сонымен бірге Н. Хомский сөйлемнің терең және үстірт құрылымы туралы түсінік енгізді. Терең құрылым дегеніміз – сөздің әртүрлі бөліктеріндегі мағыналар арасындағы қатынас, ал үстірт құрылым дегеніміз – сөйлемдегі сөздер арасындағы синтаксистік қатынастарды айтады. Н. Хомскийдің пікірінше, бірнеше терең құрылым бір терең құрылымға сәйкес келуі мүмкін, ал үстірт құрылым болса, бірнеше түрлі терең құрылымдарға ие болуы мүмкін. Теорияның бір бөлігін Н. Хомский «Трансформациялық грамматика» деп атады: терең құрылымды өзгертпестен жоғарғы құрылымды өзгерту әдістерінің жиынтығы.

Трансформациялық грамматиканың үздік жұмыстарының бірі – лингвист мамандарға, сөйлеу құрылымымен жұмыс істеуге көмектесетін арнайы математикалық әдісті – лингвистикалық ағаштардың құрылымын қолдану әдісін алып келді. Генеративті лингвистика аударма теориясының дамуына үлкен үлесін қосты, атап айтсақ, компьютерлердің көмегімен бір тілден екінші тілге машиналық аударма әдістерінің пайда болуына әкелді. Сонымен бірге, Н. Хомский ресми тілдердің өзіндік жіктелуін және бір ресми тілден екінші тілге аудару әдісін ұсынды.

Когнитивті лингвистикада бұл идеялар бірнеше тілдерді қабылдау, әртүрлі жастағы тілдерді оқыту және тілден тілге аудару тетіктерін зерттеуге әкелді. Бұл зерттеулерді екі топқа бөліп қарауға болады.

Өз кезегінде, қызмет тәсілінің негізгі проблемасы – адамның сана-сезімі бар екенін анықтау. Сана құбылысының не екенін анықтауға көптеген талпыныстарға қарамастан, зерттеушілер арасында бұл құбылыстың мәнін түсінуге әлі де ортақ нәрсе жоқ. Біз сана туралы жеке адамның өзінің өмірлік тәжірибесінің кез келген бөлігіне өз бетінше бағыттай алатын қабілеті немесе қайтадан белгіленген мақсаттарға жету үшін сыртқы шындық объектілеріне назар аударуға алатын қабілеті туралы идеядан бастаймыз. Тиісінше, сана ұғымы білімнің мақсаттылығы және жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау ұғымымен байланысты. Осы анықтама аясында адамның мақсаттарына, уәждеріне және жеке өзін-өзі анықтау әдісіне байланысты сөйлеу ынталандыруларына әртүрлі реакциялар туралы айтуға болады. Мүмкін, мұндай анықтама қазіргі заманғы нейролингвистиканың әдіснамасын жасау үшін жаңа болуы мүмкін.

Қорытындылар

Қорытындылай келе, мынаны айтуға болады: бірлескен когнитивті нейролингвистика біртұтас, әдіснамалық тұрғыдан байланысты ғылымды білдірмейді, керісінше, әрқайсысы өз бағытында дамитын біршама әлсіз өзара әрекеттесетін тәсілдер. Біздің көзқарасымыз бойынша, когнитивтік нейролингвистиканың әдіснамасын дамытуға белсенді көзқарас қазіргі уақытта ең өзекті болып табылады, өйткені ол бірлескен қоғамның сын-қатерлеріне жауап беретін зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Савастьянов, А. Н.** Психофизиологическая проблема в русской науке. – Новосибирск: Ин-т философии и права СО РАН, 2000. – 126 с.
- 2 **Апресян, Ю. Д.** Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: Просвещение, 1966. – 304 с.
- 3 Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 43 с.
- 4 **Grice, H. P.** Presupposition and Conversational Implicature //P. Cole (ed.). Radical Pragmatics. – N. Y.: Academic Press, 1981. – P. 198
- 5 **Kristensen, L. B., Wang, L., Petersson, K. M., Hagoort, P.** The Interface Between Language and Attention: Prosodic Focus Marking Recruits a General Attention Network in Spoken Language Comprehension. Cereb Cortex. – L.: Oxford University, 2012. – P. 56.
- 6 **Basar, E.** (Ed.) Brain Functions and Oscillations. II. Integrative Brain Function. Neurophysiology and Cognitive Processes. Springer. – B.: Heidelberg, 1999. – P.50

7 **Friedrich, M., Herold, B., Friederici, A. D.** ERP correlates of processing native and non-native language word stress in infants with different language outcomes // Cortex. – L.: Wiley, 2009. – P. 662

8 **Hagoort, P.** Interplay between syntax and semantics during sentence comprehension: ERP effects of combining syntactic and semantic violations // J Cogn Neurosci, 2003. – № 15(6). – P. 883–899.

9 **Черниговская, Т. В., Деглин, В. Л., Меншуткин, В. В.** Функциональная специализация полушарий мозга человека и нейрофизиологические механизмы языковой компетенции // Доклады АН СССР. – Т.: Труды по знаковым системам, 1982. – № 2. – С. 84.

10 **Леутин, В. П., Николаева, Е. И.** Функциональная асимметрия мозга. Мифы и действительность. – СПб.: Речь, 2008. – С. 368.

References

- 1 **Savastyanov, A. N.** Psihofiziologicheskaya problema v russkoi nauke [Psychophysiological problem in Russian science]. – Novosibirsk_ In_ t filosofii i prava SO RAN_ 2000. – 126 p.
- 2 **Apresyan, Yu. D.** Idei i metodi sovremennoi strukturnoi lingvistiki [Ideas and methods of modern structural Linguistics] – M._ Prosveschenie_ 1966. – 304s.
- 3 Sossyur Ferdinand de. Kurs obschei lingvistiki [Course of general linguistics] – M.: Editorial URSS_ 2004. – 43 p.
- 4 **Grice, H. P.** Presupposition and Conversational Implicature //P. Cole (ed.). Radical Pragmatics. – N. Y.: Academic Press, 1981. – P. 198
- 5 **Kristensen, L. B., Wang, L., Petersson, K. M., Hagoort, P.** The Interface Between Language and Attention: Prosodic Focus Marking Recruits a General Attention Network in Spoken Language Comprehension. Cereb Cortex. – L.: Oxford University, 2012. – P. 56.
- 6 **Basar, E.** (Ed.) Brain Functions and Oscillations. II. Integrative Brain Function. Neurophysiology and Cognitive Processes. Springer. – B.: Heidelberg, 1999. – P. 50
- 7 **Friedrich, M., Herold, B., Friederici, A. D.** ERP correlates of processing native and non-native language word stress in infants with different language outcomes // Cortex. – L.: Wiley, 2009. – P. 662
- 8 **Hagoort, P.** Interplay between syntax and semantics during sentence comprehension: ERP effects of combining syntactic and semantic violations // J Cogn Neurosci, 2003. – № 15(6). – P. 883–899.
- 9 **Chernigovskaya, T. V., Deglin, V. L., Menshútkin, V. V.** Fýnktsionalnaia spetsializatsiia polýshariu mozga cheloveka i neurofiziologicheskie mehanizmy iazykovoi kompetentsii [Functional specialization of human brain hemispheres and

neurophysiological mechanisms of language competence] // Doklady AN SSSR. – Т. Trýdy po znakovym sistemam, 1982. – № 2. – P. 84

10 Leýtn, V. P., Nikolaeva, E. I. Fýnktsionalnaya asimetriya mozga. Mify i deistvitelnost [Functional asymmetry of the brain. Myths and reality] – SPb.: Rech, 2008. – P. 368.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*З. С. Маширапова¹, А. К. Копеева², А. К. Трушев³

¹²³Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОЙ НЕЙРОЛИНГВИСТИКИ

Когнитивная нейролингвистика – это научная дисциплина, изучающая мозговые процессы, лежащие в основе распознавания и построения речи, овладения языком и языковой символики. Эта наука рассматривает речь в ее отношениях с человеческим познанием. Она представлена в качестве одного из основных средств накопления, систематизации, обработки и применения знаний о мире. Данная статья посвящена историко-научному методологическому анализу когнитивной нейролингвистики. Исследуется связь нейролингвистики с философией языка и общей лингвистикой. Выделяются три основных подхода к философии, которые оказали влияние на современную нейролингвистику – структурализм, формализм и философия деятельности. Нейролингвистика широко используется в теоретической и практической медицине, что позволяет выявить влияние различных изменений в деятельности мозга, возникающих в результате неврологических или психиатрических патологий, на особенности речевого поведения пациентов. Когнитивная нейролингвистика фокусируется на участии речевых функций в процессах мозга, связанных с накоплением, хранением, переработкой и использованием знаний. Помимо медицинского применения, большое значение для педагогической психологии имеет когнитивная нейролингвистика. Целью данной статьи является составление краткого историко-научного эскиза основных этапов развития когнитивной нейролингвистики с момента ее возникновения в первой половине XX века до настоящего времени. Кроме того, в работе анализируются основные методы и значимые с нашей точки зрения результаты последних десяти лет развития нейролингвистики.

В статье рассматриваются перспективы дальнейшего развития нейролингвистики.

Ключевые слова: язык, речь, нейролингвистика, когнитивные исследования, философия языка, деятельностный подход.

*Z. S. Mashrapova¹, A. K. Kopaeva², A. K. Trushev³

¹²³Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

DEVELOPMENT OF COGNITIVE NEURO-LINGUISTICS

Cognitive neuro-linguistics is a scientific discipline that studies the brain processes that form the basis of speech recognition and construction, language acquisition, and language symbolism. This science considers speech in its relationship with human cognition. It is presented as one of the main tools for accumulating, systematizing, processing and applying knowledge about the world. This article is devoted to the historical, scientific and methodological analysis of cognitive neuro-linguistics. The relationship of neuro-linguistics with the philosophy of language and Linguistics in general is being studied. There are three main approaches to philosophy that have influenced modern neuro – linguistics-structuralism, formalism, and philosophy of activity. Neurolinguistics is widely used in theoretical and practical medicine allows us to determine the influence of various changes in brain activity that occur as a result of neurological or psychiatric pathologies on the peculiarities of speech behavior of patients. Cognitive neuro-linguistics focuses on the involvement of speech functions in brain processes associated with the accumulation, storage, processing and application of knowledge. In addition to its medical application, cognitive neuro-linguistics is of great importance for pedagogical psychology. The purpose of this article is to make a brief historical and scientific sketch of the main stages of the development of cognitive neuro – linguistics from the moment of its emergence in the first half of the XX century to the present. In addition, the paper analyzes the main methods and significant results of the last ten years of the development of neuro-linguistics from our point of view and considers possible directions for its further development. The article discusses prospects for further development of neuro-linguistics.

Keywords: language, speech, neuro-linguistics, cognitive research, language philosophy, activity approach.

<https://doi.org/10.48081/EXYE2859>

А. Н. Муратова¹, Ш. Мажитаева¹

^{1,2}Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

ҚҰПИЯ ТІЛДЕСІМ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ӨРНЕК

Мақалада автор ою-өрнектің зерттелу тарихына тоқталады, олардың мағынасына ұлттық таным тұрғысынан талдау жасайды. Қазақ халқының тұрмысында қолданылған және қолданылып жүрген оюлардың беретін мағынасын саралайды. Оюлардың берілу жолдары мен жасалуын өнертанушы ғалымдардың пікірлері негізінде көркем шығармадан алынған мысалдар арқылы түсіндіріп, әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Әр ұлттың танымы мен мәдениеті, тарихы мен салтына байланысты қолданылатын оюлардың түрлеріне семантикалық тұрғыда талдау жасайды. Коммуникация барысында қолданылатын оюлардың астарында сөз немесе тұтас сөйлемнің жатқандығын дәлелдейді.

Қазақ халқының өмірінде айрықша орынға ие қолөнер туындысы оюдың тұтас елдің, жеке адамдардың өміріне қауіп төнген жағдайда құпияны жеткізуші құрал ретінде қолданылғанын ертегі желісінде баяндалған оқиғаларды мысал ретінде ала отырып, жан-жақты зерделеген. Түскііз, киімге кестелеп салынған оюлардың беретін мағынасына тоқталған. Оларды орнына сай дұрыс қолдану үшін әр оюдың символдық мәнін білу керек деген тұжырымға келеді.

Мақала авторы алғаш рет жасырын мәнді беруде ою-өрнектерді қолданғандығын нақты мысалдар арқылы дәлелдеп, олардың жалпыхалықтық қолданыстағы мағынасынан басқа, жекелеген адамдардың немесе арнайы топ мүшелерінің өзара келісімі бойынша жұмсалатын қосымша мағынасы болатынын анықтайды.

Кілтті сөздер: ою, коммуникация, құпия тілдесім, символдық мән, ұлттық таным, халық санасы.

Кіріспе

Адамдар арасындағы негізгі әрі басты қарым-қатынас құралы – тіл, дегенмен тілден тыс көмекші құралдар да жиі қолданылады. Соның бірі – таңбалар.

Ою-өрнек – халқымыздың асыл қазынасы, бай мәдени мұрасы. Қазақ халқының даналығын, көрегендігін, шеберлігін, ішкі рухтың кеңдігін сипаттайтын төл туындылары. Жазу дамымаған уақыттың өзінде ел мен ел арасындағы коммуникативтік байланыс осы ою-өрнектер арқылы жүзеге асып отырғандығын тарихтан білеміз, себебі әр оюдың астарында сөз не тұтастай сөйлем жатады. Сол ою-өрнек арқылы халқымыз өз тыныс-тіршілігін, мәдениетін, өнерін, мәдени құндылықтарын, жоғары деңгейде дамыған тұрмыстық қажеттіліктерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, дамытып отырды.

Ою-өрнекті көзбен көріп, ондағы бейнеленген кестелерге сүйсініп қана қоймай, әр өрнекте жасырылған халықтың дүниетанымын, арман-мақсатын, тіршілігін, тұтас бір кезеңдегі тарихи оқиғалар туралы ақпаратты алуға болады, себебі ою-өрнек тілімен бейнеленген көріністерде уақыт, заман тынысы сезіледі. Шеберлер қолөнердегі құнды дүниелерді оюмен бейнелей отырып, өзі өмір сүріп отырған заманның көрінісін өрнек тілімен халыққа жеткізіп отырған. Демек, ою-өрнек астарындағы тұспалды ойды түсіну үшін оның символдық мәнін білуіміз қажет, себебі кез келген оюды ойлап тапқан шеберлер оған жай өрнек ретінде қарамаған. Әр оюдың пайда болуы халықтың өмірімен тығыз байланысты. Мысалы: мал шаруашылығымен айналысқан халқымыз үшін қошқардың мүйізіне, малдың омыртқасына, табанына ұқсатып, қошқармүйіз, омыртқа, түйетабан сияқты өрнектерді ойлап тауып, оны молшылықтың, бірліктің, берекенің символы деп сырмақтың орта тұсына салған. Халқымыздың мәдени шежіресі, өрнекпен берілген тарихты танып-білу үшін оның астарындағы тұспалды мағынаны анықтағанымыз жөн. Бұл тұрасында Американдық зерттеушісі Р. Арнхейм: «Ешбір мағына бермейтін өрнек болмайды. Кез келген өрнек немесе түс белгілі мағына жүгін көтереді: олар қандай да болмасын көңіл күйден хабар береді, күштердің ара салмағын көрсетеді. Және өзінің даралығымен әлдебір орталықты бейнелейді» [1, 65].

Біздің мақсатымыз – халқымыздың төл туындысының шығу тарихы мен оның астарындағы тұспалды ойды жеткізе отырып, адамдардың арасындағы, кейде тұтас бір елдің ішінде сақталған жасырын, құпия сырды жеткізуші құрал болғанын дәлелдеу.

Материалдар мен әдістер

Ұлттың киелі өнер туындысы оюдың астарындағы жасырын мағынаны ашу үшін талдау әдісін, әрі ұлттың танымы тұрғысынан дәлелдеу және қолдану аясын айқындау мақсатында сипаттама әдісін қолдана отырып, жекелеген оюдың мағынасына семантикалық талдау жасадық. Зерттеу қорытындысы бойынша оюдың астарындағы жеке ұлттың танымына

байланысты берілген астарлы мағынаны түсіну үшін сол ұлттың тарихы мен мәдениетінен, салты мен дәстүрінен хабардар болуы керек.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ ою-өрнектерінің тарихын ғалымдар ғылыми тұрғыда саралады. Төл өнерімізді зерттеуге В. Вансалов, А. Хедона, Р. Карутц, С. Дудин, В. Радлов, В. Бартольд, М. В. Ронин т.б. сол сияқты көптеген орыс және Еуропа ғалымдары үлес қосты. Олар қазақтың ою-өрнектерін ғылыми тұрғыда талдап, шығу тегіне сипаттама беруге тырысқанымен, ою-өрнектің символдық мәніне қатысты мәселені қарастырған емес.

Ғалымдардың пайымдауынша, ою-өрнектің пайда болуының бірнеше себебі бар. Адамзат ғасырлар бойы әсемдікке, сұлулыққа ұмтылған, сондықтан сол әсем бейнені тұрмыстық заттарды безендіру үшін пайдаланған. Ою-өрнек өнерінде белгілі бір халыққа ғана тән негізгі көркемдік ерекшеліктер сақталады, сондықтан ол халықтың бейнелеу, сұлулықты қабылдау мәдениетінің жоғарылығымен, ұлттық қолтаңбамен сабақтасып жатады.

Елімізге белгілі этнограф С. Қасиманов қазақ ою-өрнектері үш түрлі ұғымды білдіреді дейді: біріншіден, мал шаруашылығын, аңшылықты; екіншіден, жер, су, көшіп-қону көріністерін; үшіншіден, күнделікті өмірде кездесетін әртүрлі заттардың сыртқы бейнесі [2, 24]. Халқымыз ою-өрнекке жай әшекей ретінде қарамағанын бұған дейін де айттық, себебі әр оюдың астарында үлкен мән жатады, сол себепті заттарға оюды орынсыз салмаған. Әр оюдың символдық мәніне терең үңіліп орнымен қолданған. Үйдің төріне ілінетін кілем, текеметке, киімге, басқа да заттарға салынған ою арқылы көп нәрседен хабардар болып отырған. Мәселен, қазақ халқының ерекше қасиет тұтар заттарының бірі – шапан. Шапанды өзі ерекше құрметтейтін адамның иығына жауып, оған салынатын оюға жоғары мән беретінін айта келіп, қазіргі уақытта ыдыс-аяқтың бетіне бедерлене салынатын өрнектерді, шапанға салып жүргенін айтқан М. Жолдасбеков ою-өрнектің символдық мәні қазіргі күні ескеріле бермейтіндігіне қынжылады [3, 4]. Кей жағдайда осындай қателіктердің жіберілуі оюдың астарындағы мағынаға дұрыс көңіл бөлмеуден де болып отырғаны шындық.

Қазақ халқының тұрмыстық заттарының бетіне кестеленіп салынған оюлардың ішінде жиі кездесетіні: қошқармүйіз, арқармүйіз, қырықмүйіз, сыңармүйіз. Мүйіз сөзіне түсіндірме сөздікте мынадай анықтама береді: кейбір жабайы жануарлар мен малдың бас сүйегіндегі қатты өсінді [4, 245]. Халқымыз малға ішсе ас, жүрсе көлік деп қарап мал байлықтың, молшылықтың символы, қошқармүйіз, арқармүйіз, қырықмүйіз өрнектерін текеметке, кілемге, сырмаққа басқа да тұрмыстық заттарға салуы шаңырағымызда молшылық, қуаныш болсын деген мақсаттан туған.

Қошқармүйіз оюы туралы академик Ә. Х. Марғұлан: «Қошқармүйіз» оюы – қошқардың мүйізі тәріздес ою. Мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының көшпелі өмір салтымен байланысты туған. Осы ою байлық пен молшылықтың символы. Мәселен, текеметтің ортасына «қошқармүйіз», шет-шетіне «тұмар», «шаршы» немесе «су» оюлары салынады. Мұнысы туған жер төсін толтырған отар-отар қой болсын деген халықтың арман-тілегі. Сондай-ақ «қошқармүйіз» оюы малдың көбеюін, бақыт-берекені түспалдайды. «Қошқармүйіз» оюы негізінде «сыңармүйіз», «қосмүйіз», «тікмүйіз», «сынықмүйіз», «төртмүйіз», «қырықмүйіз» оюлары қалыптасқан. «Төртмүйіз» – кейде «төртқұлақ» деп те аталады. «Төртқұлақ» оюы-өрнегінің төрт тармағы зооморфты немесе өсімдік оюларынан құралған, ортасы крест бейнесін жасайды. Ортасына крест төрт тармағына мүйіз элементі қондырылған, бұл өрнек ең көне оюларға жатады. Дүниенің төрт торабының белгісі ретінде салынған. Алғашқыда «төртқұлақ» ою-өрнегі Пазырық және Ноин-Ұлы қорғандарынан табылған [5, 27]. Ғалымның пікірінше, қошқармүйіз оюының тарихы тым тереңде жатыр.

Мүйіз оюына байланысты өнертанушы Ұ. М. Әбдіғабарова еңбегінен кездестіреміз. «Мүйіз ою» – мүйіз тәрізді өрнектелгендіктен мүйіз ою аталуы сөзсіз. Көбінесе тұскиіздің шетіне өрнектеледі. Жерге төселетін текеметке ұдайы осы ою салынып «қолтық» деп аталады. Мұнысы, қош келдіңіз, өз үйіңіздей көріп, жантая отырып дем алыңыз деген қонақжайлық белгісі. «Қай үйге кірсем де жердегі киіздің бетінен оюдың бір ғана түрін көремін. Сөйтсем, мен қазақтың киіз кітабының үстінде дем алып отырған екем. Қазақ халқының адамгершілігін күннің мейірімділігімен теңеуге болады екен», - деп Александр Македонский айтқан деген аңыз да бар [6, 15].

Мүйіз оюлар		
		
Мүйіз	Арқармүйіз	Сынықмүйіз
		
Қошқармүйіз		Сыңармүйіз

1 – сурет

Қазақ өнерін зерттеушілердің бірқатары ою-өрнектің символдық мәніне, оның астарындағы құпия сырларына тоқталады. Мәселен, Ж. Акимиевтің пікірінше, «...оюлар жүйесі таңбалар жиынтығынан құралады. Әрбір ою бүтіндей сөзді білдіреді немесе белгілі бір ойды, идеяны нұсқайды. Әрбір оюдың графикалық формасы, белгілі бір мағынасы болады [7, 22 б.]. Кейбір өнер зерттеушілері ою-өрнектердің де өз тілі бар. Өз сыры бар. Ерте заманда ою-өрнек хаттың орнын алмастырған деген пікірді айтады. Кез келген ою белгілі бір тұспалды ойды, мағынаны береді [8, 78]. Байқап қарасақ, халқымыз айтатынын тура айтпай тұспалдап жеткізуге шебер болған. Мысалы, қыздар өз ғашығына сезімін жеткізерде ақ орамалдың шетіне аққу бейнесіндегі оюды кестелеп салып, жігіттің қолына ұсынған. Аққу бейнесі – қазақ танымында тазалықтың, адалдықтың, кіршіксіз сезімнің символы, сондықтан да сезімді білдіру үшін аққу оюын қолданған.

Суретші өзі жасаған туындысы арқылы замана келбетін, табиғаттың тылсым күшін, өзін селт еткізген оқиғаны немесе өзінің ішкі жан толғанысын көрсететін болса, ою арқылы да біз шебердің дүниетанымын, ішкі толғаныстарын, қоғамдағы орын алған кейбір оқиғалар жайлы ұғына аламыз. Халқымыздың бізге жеткен туындылары арқылы оюдың жай ғана қағаздың, матаның, киіздің бетіне кестеленген өрнек емес екенін, оның ел басына күн туған замандарда тілдесімнің аса маңызды құралы болғандығын байқаймыз. Мәселен, өнерді, ақыл-парасатты дәріптейтін «Өнердің күші» ертегісінде ақылды қыз Дүрия өзіне үйленгісі келген Ыдырысқа бас киім тігуді үйретеді және қыз жігітке бас киімге өрнек салуды үйрете отырып, әрбір ою белгілі бір әріпті, сөзді білдіретінін түсіндіріп, бұл өнердің бір күндері қажет болатынын айтады. Ыдырыс бірде қарақшылардың қолына түсіп қалып қатты қиналғанда: «Мені өлтірмеңдер, мен сендерге бас киім тігіп берем, соны ханшаға апарсаңдар, мың ділдә береді» –деп жалынады. Олар көнгеннен соң, Ыдырыс бас киім тігіп, өзінің басынан өткен жағдайды толығымен ою арқылы баяндайды. Өрнектен барлық жайды түсінген Дүрия Ыдырысты өлімнен құтқарып алады (Ақылды қыз ертегісі, 166–168–6 б). Адамдар арасындағы коммуникативті қарым-қатынас тек вербалды амалдар арқылы беріле бермейді, кей жағдайда тілден тыс көмекші таңбалар арқылы беріледі. Бұл туралы зерттеуші Б. Байжігітов таңба мәселелерін қарастыра отырып, ою-өрнектің таңбалық қасиетіне жан-жақты сипаттама береді: «Таңба белгілері күрделене, өзгере келе, оның көркемдік белгілері де күшейе түсті, астарлы рәміздік дүниетанымдық белгілер халқымыздың рухани бастауларының тағы бір көзі ою-өрнекті дамытты», – дейді [8, 80]. Кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынас бас киімге салынған ою арқылы толық жүзеге асқандығын ертегі желісінен байқауға болады. Ыдырыс өзі тап болған жағдайды оюмен кестелеп салды, ал адресант сол хабардың

кілтін тауып шешіп отыр. Нәтижесінде коммуниканттар арасындағы қарым-қатынас еш кедергісіз толық орындалды, бірақ екі адам арасындағы тілдесім ашық түрде емес, жасырын, құпия түрде жүзеге асты, себебі осы оқиғадағы бас киімді жеткізуші қарақшылар үшін оның астарындағы жұмбақ сол құпия күйінде қалды. Бұл тілдесімнің үнемі ашық түрде бола бермейтінін, ел басына, жеке адам өміріне қауіп төнген уақыттарда осы сынды құралдарды қолданғанын байқаймыз. Осы ертегіден алынған үзіндіден оюдың қарым-қатынас құралы екенін айқын аңғаруға болады. Әрбір ою-өрнектің сөйлей білетінін, оның бейнесінде белгілі бір сөздер жасырынып тұратынын, яғни әр өрнекте символдық мән жататынын ұғынған жөн. Демек, ою-өрнек өнерін тек қана әшекейлеу өнері деп қарауымызға болмайтынын, оның белгілі бір ойды жеткізу мақсатында қолданылғанын түсінеміз.

Халқымыздың тұрмысына тереңірек зер салсақ адамның жеке басына қатысты мәселелер вербалды амалдарға қарағанда бейвербалды амалдардармен беріліп отырған. Мысалы, қыздың қолындағы жүзігіне салынған оюға қарап оның тұрмыс құрмағанын, әйел адамның білезігінде бейнеленген өрнекке қарап құдандалы екенін байқаған.

Халқымыздың салтында жат жұртқа ұзатылған қыз төркініне жиі келмеген. Ол өзінің екінші отбасына үйреніп, сол шаңырақтың береке-бірлігін, дәстүрлерін құрметтеп, өзі келін болып түскен ортасына үйренсін деген ниеттен туған, бұдан қазақ халқының отбасылық құндылықтарды жоғары бағалағанын да байқаймыз. Сол себепті де қыз ұзату салтында бөтен жерге, алыс елге ұзатылған қыз баланың белгілі бір уақыттан кейін төркін жағына сәлемдеме жіберу салты болған. Сәлемдемеге жас келіншек өзінің тұрмысқа шыққаннан кейінгі жағдайын ою-өрнекпен кестеленген орамал арқылы жеткізген. Осы салт бойынша қыздың үйіне жіберген сәлемдемесінде алақандай жарғақ, оның бетіне бойы сарайған ұзын және өте жіңішке, әрі арық адамның бейнесіне ұқсаған ою кестеленсе, бұл сәлемдемеден қыздың ата-анасы жат-жұртқа, ұзатылған баласының «отырса опак, тұрса сопак» болған мүшкіл халін түсінген [5, 23].

Ал, егер ұзатылған қыздан «құсмұрын» бейнесі салынған сәлемдеме келсе, ата-анасы одан баласының барған жерінде құстай ерікті, басы бостандықта жағдайы жақсы екенін ұғатын болған [5, 25]. Бұған себеп болған да құс сөзінің астарындағы мағынасы негіз болған, қазақ танымында құс – еркіндіктің символы. Сол себепті ұзатылған қыздан сәлемдемеге құстұмсық жүзік келсе немесе құстұмсық ою-өрнек түскііз, басқұр сияқты зат келсе, ата-анасы ауыл-аймағын жинап, қуанып той жасаған. Демек, ата-бабаларымыз оюға жай өрнек ретінде қарамаған. Оны тілдесім құралы ретінде пайдаланған.

Өнер зерттеушілері бойжеткен мен ерлердің киімдеріне екі бөлек оюлар бедерленетінін айтады. Мысалы, қыз балалардың бешпетіне, көйлегіне

гүл тәрізді немесе қанатты қарлығаш секілді өрнектер бейнеленген. Ал ер баланың киміне найзаның ұшы, бүркіт, қошқар мүйіз секілді өрнектер батыр, алғыр болсын деген ырыммен салған.

Ою тарихын зерттеушілер өрнек бейнесімен қатар оның бояуына да ерекше мән берген. Ою бояуының да өз сыры болатынын айтады. Ашық, анық емес түспен боялған өрнектерде жасырын сыр болатынын жеткізеді. Ою бейнесінде сай көк – аспан түсі; ақ – шындық символы; сары – даналық, адамгершілік, мұң белгісі; жасыл – жастық пен көктемнің белгісі [2, 20]. Ою-өрнектерді салған кезде түстердің бір-біріне сәйкес келуі жіті қадағаланады. В казахском прикладном искусстве используются традиционные цвета, которые применяются мастерами в течение многих веков: красные, синие, желтые, зеленые, белые и черные. Эти цвета имеют только им одним присущую символику. Синий – цвет неба; белый – символ истины; желтый – цвет мудрости, нравственности, печали; зеленый – молодости, весны и т.д. Соответствие цветов друг другу, их гармоничное сочетание называют колоритом [10, 75]. Демек, оюдың символдық, семантикалық мәнін түсінгенде ғана ою арқылы берілген жасырын ойларды оқуға болады. Мысалы, шешендердің киетін шапанына «кұстандай» өрнегінің салынуының өзіндік сыры бар. Оның мәні тілдің құстың сайрауындай ашық та құлаққа жағымды, көңілінді сергітіп, жан жұбатарлық болсын дегенін білдіреді.

Өнердің қарым-қатынас құралы екенін дәлелдей түсетін «Ою хан мен Жою хан» ертегісінен үзінді келтірсек. Жою хан өзінің жоғалған баласын іздеуге шығатын адамдарды жинап жатқанын естіген Ою хан баланы іздеуге өзінің барғысы келетінін айтады. Ою ханды зынданнан шығарып баласын іздеуге жібереді. Ою хан жолда болған жайға қанық болып келгеннен кейін, оқиғаның желісін сырмақ бетіне түсіреді де әлгі сырмақты Жою ханға алып келеді...

Жою хан сырмақтың оюына қарап, ойланып ұзақ отырып, ондағы оқиғаны іштей былайша таратады:

- Балам биік-биік тауларды асып, терең-терең сулардан өтіп, қалың жыныс орманды... аралап күндіз де, түнде де талмай жортқан екен...

Жүрген... жолында бұғы кездесіпті... Алдынан қодас көрінеді. Тау тағысы арқар да жолығыпты... сорлы балам... жолбарыспен де арпалысыпты... Ұшқан құстармен де беттесіпті... Суда жүзген балыққа да ұшырасыпты... Жорғалаған тышқандар да қарсы келгенге ұқсайды.

Қайран ұлым... алып күштің иесі екенінді аңдарға көрсеткенше, ел ішіндегі дұшпандарына неге көрсетпедің! Тірімісің, өлімісің? Токта, мына ою не деп тұр? Балаң екіге бөлінді! Жаны рухқа, тәні аруаққа айналды деп тұр ма? («Ою хан мен Жою хан ертегісі», 5–9 б.).

Ертегі желісіндегі Ою ханның шеберлігіне, тапқырлығына аса бір сүйіспеншілікпен қарай отырып, хан баласының жүріп өткен жолын түскііз бетіне ою арқылы кестелеп салып, болған оқиғаны тек қана өрнекпен баяндауы оның басынан өткізген оқиғасын тек ханның өзі білсін, халық алдында хан ұлының әлсіздігін көрсетпейін деген ниетінен болса керек. Бұл жерде де оюдың құпия тілдесім құралы болғанын дәлелдей түседі. Екі адам арасындағы әңгіме бөгде адамдарға жария болмай, тек жасырын түрде жүзеге асқан.

Қорытынды

Халқымыздың ғасырлар талғамынан өткен асыл қазынасы – ою-өрнек. Бұл өнер туындысының тарихы тым тереңде. Қолөнершілердің шеберлігі ғана емес, халықтың дүниетанымынан хабар беретін оюлардың коммуникативтік қызметін жан-жақты зерттеу қажет. Осы мақала көлемінде оюдың жай ғана өрнек қызметін атқармайтындығын, ел арасындағы қарым-қатынастың ерекше түрі екенін дәлелдеуге тырыстық.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Арнхейм, Р.** Искусство и визуальное восприятие. – М., 1974. – С. 392
- 2 **Касиманов, С.** Қазақ халқының қолөнері. – Алматы, 1995. – 30 б.
- 3 **Жолдасбеков, М.** Шапан сыры. – Алматы, 2017. – 30 б.
- 4 **Қалиев, Б.** Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. – 728 б.
- 5 **Маргулан, А. Х.** Казахское народное прикладное искусство. Т. 1. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – С. 85.
- 6 **Әбдігапбарова, Ұ. М.** Қазақтың ұлттық ою-өрнектері. – Алматы: Өнер, 1999. – 28-30 б.
- 7 **Акимешева, Ж. А.** Түркітану метатілінің құрастырылуы мен түсініктемесі. Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, – 2022. – №1. – 60–69 б.
- 8 **Қазақстан: Ұлттық энциклопедия/Бас редактор Ә. Нысанбаев** – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 545 б.
- 9 **Байжігітов, Б. К.** Қазақтың қолөнері тарихы: Сәндік қолданбалы өнер және халықтық кәсіпшілік. – Алматы, 2012. – 265 б.
- 10 **Канаева, Т. К.** Орнаментальное искусство казахского народа. // Культурное наследие Сибири. – Барнаул: Алтайский государственный университет, – 2014. – № 16 – С. 74–79.

References

- 1 **Arnheim, R.** Iskustvo I vizhualnoe vospriatie [Art and visual perception]. – М., 1974. – 392 p. [in Russian]

2 **Kasimanov, S.** Qazaq halqynyń qolóneri [Kazakh folk crafts]. – Almaty, 1995. – 30 p. [in Kazakh]

3 **Joldasbekov, M.** Shapan syry [The secret of the robe.] – Almaty, 2017. – 30 p. [in Kazakh]

4 **Qahev, B.** Qazaq tiliniń túsindirme sózdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty, 2014. – 728 p.

5 **Marǵulan, A. H.** Qazaq halyqtyq qoldanbaly óneri [Kazakh folk applied art.]. T 1. – Almaty: Óner, 1986. – 85 p. [in Russian]

6 **Ábdigapparova, U. M.** Qazaqtyń ulttyq oıy-órnekteri [Kazakh National ornaments.]. – Almaty: Óner, 1999. – P. 28–30. [in Kazakh]

7 **Akımshева, J. A.** Túrkitanıń metatilińiń qurastyrylyı men túsinińtemesi [Compilation and explanation of the Turkological meta-system]. Almaty: Ál-Farabi atyndaǵy Qazıy, 2022. №1. 60–69 p. [in Kazakh]

8 Qazaqstan: Ulttyq ensklopedia [National Encyclopedia]/Bas redaktor Á. Nysanbaev – Almaty: Qazaq ensiklopediasy, 1998. – 545 p. [in Kazakh]

9 **Bajigitov, B. K.** Qazaqtyń qolóneri tarihy: Sándik qoldanbaly óner jáne halyqtyq kásipshilik [The history of Kazakh craft: decorative and applied arts and crafts]. – Almaty, 2012. – 265 p. [in Kazakh]

10 **Qanaeva T. K.** Qazaq halqynyń oıy-órnek óneri [Ornamental art of the Kazakh people.] // Sibirdiń mádeni murasy. – Barnaı: Altaı memlekettik ýniversiteti. 2014. № 16. – P. 74–79. [in Kazakh]

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*А. Н. Муратова¹, Ш. Мажитаева²

^{1,2}Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ТАЙНОЕ ОБЩЕНИЕ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОРНАМЕНТЫ

В статье авторы останавливаются на истории изучения орнаментов, анализируют их значение с точки зрения национального познания. Классифицируют значение орнаментов, использованных и используемых в быту казахского народа. Способы передачи и создания узоров объясняются на основе мнений ученых-искусствоведов посредством примеров из художественного произведения, демонстрируя особенности каждого из них. Семантически анализируют типы орнаментов, используемых в зависимости от познания и культуры, истории и традиции каждой нации.

Доказывают, что под орнаментами, используемыми в процессе коммуникации, находятся слово или целое предложение.

Взяв в качестве примера рассказанные в сказочной форме события, всесторонне исследовали, как произведения прикладного искусства, занимающее особое место в жизни казахского народа, использовались вместо средства передачи тайны в случае угрозы жизни всей стране, отдельным людям; остановились на значении орнаментов, вышитых на одежде, на кошах. Авторы приходят к выводу, что для правильного их использования необходимо знать символическое значение каждого орнамента.

Авторы статьи впервые на конкретных примерах доказывают использование орнаментов в передаче скрытой сущности и определяют, что они, кроме общегосударственного значения, имеют дополнительное значение, которое может быть использовано по взаимному согласию отдельных лиц или членов специальной группы.

Ключевые слова: орнамент, коммуникация, тайное общение, символическое значение, национальное познание, народное сознание.

*А. Н. Муратова¹, Ш. Мажитаева²

^{1,2}Academician E. A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Material received on 08.09.22.

SECRET COMMUNICATION AND NATIONAL ORNAMENTS

In the article, the authors dwell on the history of the study of ornaments, analyzes their significance from the point of view of national cognition. Classify the meaning of ornaments used and used in the everyday life of the Kazakh people. The ways of transmitting and creating patterns are explained based on the opinions of art historians through examples from a work of art, demonstrating the features of each of them. Semantically analyzes the types of ornaments used depending on the knowledge and culture, history and traditions of each nation. Prove that under the ornaments used in the communication process, there is a word or a whole sentence.

Taking as an example the events told in a fairy-tale form, they comprehensively investigated how works of applied art, which occupy a special place in the life of the Kazakh people, were used instead of a means of transmitting secrets in the event of a threat to the life of the whole country, to individuals. Stopped at the meaning of ornaments embroidered

on clothes, on cats. Come to the conclusion that in order to use them correctly, it is necessary to know the symbolic meaning of each ornament.

The authors of the article for the first time prove the use of ornaments in the transmission of a hidden essence by concrete examples and determines that they, in addition to national significance, have an additional meaning that can be used by mutual consent of individuals or members of a special group.

Keywords: ornament, communication, secret communication, symbolic meaning, national cognition, national consciousness.

МРНТИ 17.82.10

<https://doi.org/10.48081/TDAJ4864>***Е. А. Новосёлова**

докторант, Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар

СОВРЕМЕННАЯ ЖЕНСКАЯ ПОЭЗИЯ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

Статья посвящена исследованию специфики женской русской поэзии Павлодарского Прииртышья. Русская литература Павлодарского Прииртышья играет значительную роль – как в регионе, так и в Казахстане в целом. Актуальность темы обусловлена региональным, гендерным и социальным историко-культурным характером изучаемого материала. В качестве объекта исследования было выбрано творчество поэтов, наиболее репрезентативно представляющих женскую павлодарскую поэзию на разных этапах – Ольги Григорьевой и Марины Кисенко. Женская русская поэзия Павлодарского Прииртышья отражает состояние социума и конкретного человека, оказавшегося в сложной ситуации перелома времен: развала некогда великой страны, становления новых независимых государств, изменения мировоззренческих установок; и при этом сохранения базовых ценностей жизни – любви, дружбы, межнационального согласия, взаимоуважения, терпения, смирения, надежды, веры.

Произведения павлодарских поэтов очаровывают красотой и яркостью образов и духовным разнообразием, а их философский смысл становится вневременным. Лирические героини утверждают в себе активное, независимое волевое начало. Наиболее часто встречающийся – мотив душевного разлада, в попытке преодоления которого авторы воспевают вечные ценности земной жизни человека, гармонию в любом ее проявлении. Причем делают это с художественной тонкостью и образной выразительностью.

Ключевые слова: женская поэзия, Павлодарское Прииртышье, региональная литература, современные авторы, гендерный подход.

Введение

Интерес к теме данной статьи обусловлен разными факторами: региональным, гендерным и социальным историко-культурным характером изучаемого материала, с которыми напрямую связана и актуальность исследования. Являясь оборотной стороной глобализации, охватившей все сферы социальной жизни человечества, региональность важна вниманием к отдельным элементам конкретного национально-исторического и культурного процесса.

Русская литература Павлодарского Прииртышья играет значительную роль – как в регионе, так и в Казахстане в целом. Зародившись, как явление, в начале XX века, она успешно развивалась, достигнув своего пика в 1960-90-е годы, и на сегодняшний день представляет довольно обширный корпус художественных текстов русскоязычных авторов.

Наиболее значимыми представителями первого этапа павлодарской литературы являются Павел Васильев и Всеволод Иванов. Представители второго этапа развития павлодарской региональной литературы не достигли столь высокого уровня значимости, ограничившись достойным местом в словесности Казахстана. Наиболее известные из них: С. Музалевский, С. Шевченко, Ж. Нуркенов, В. Семерьянов – были объектом литературоведческого исследования [1].

Не меньший интерес представляют и современные авторы Павлодарского Прииртышья, часть из которых начинали свой творческий путь в прошлом веке, часть – молодые люди, вступившие в литературу в XXI в., о чем также уже написано [2, 3].

В данном материале речь пойдет о женской поэзии, различные понимания которой могут быть сведены к следующему определению: «...в широком смысле – это все произведения, написанные женщинами, вне зависимости от того, придерживается ли автор в своем творчестве позиций феминизма или следует патриархальным традициям. И в узком понимании – это круг текстов, в основе которых лежит собственно женский взгляд на традиционные общечеловеческие проблемы (жизни и смерти, чувства и долга, взаимоотношения человека и природы, семьи, и многие другие)» [4, с. 107]. При этом «женскому» стилю атрибутируются восприимчивость, непоследовательность, субъективность, чувственность, эмоциональность» [5 с. 29] и «способность лирической героини к глубокому переживанию любовного чувства; повышенная эмоциональность; интуитивное предвидение и предчувствование событий; смешение контрастных чувств; детализация в описании чувства» [6, с. 9].

Материалы и методы

В качестве материалов для исследования было выбрано лирическое творчество современной женской русской поэзии Павлодарского Прииртышья как наиболее характерное явление литературной, социальной, нравственной, культурной жизни региона. В ходе работы на первом этапе даны характеристика понятия женской поэзии и основные черты рассматриваемого явления. На следующем этапе названы представители женской русской поэзии Павлодарского Прииртышья и определен объект исследования. Проведен анализ заявленного материала, выявлены особенности женской поэзии, сходства и различия поэтической картины мира авторов. В заключении сделан вывод о сближении литературы Павлодарского Прииртышья с мировым литературным процессом.

В качестве основных в статье применяются культурно-исторический метод с его взглядом на литературу как результат конкретных культурно-исторических условий; комплексный подход, предполагающий в данном случае рассмотрение специфики современной русской женской поэзии на основе анализа художественного выражения внутреннего мира конкретной лирической героини в единстве семантики и поэтики ее образа.

Результаты и обсуждение

Сегодня женская поэзия – устойчивый феномен современной литературы, имеющий глубокий интерес у читателей, благодаря своим высоким творческим достоинствам. «Художественные тексты авторов дают представление об образной модели мира женщин, пишущих свои произведения на русском языке, их взглядах на мир, семью, мужчину, любовь» [7, с. 186]. В результате концентрированного выражения именно женской души «создается актуальная картина современного мира, которая пропущена через призму женского восприятия, новый тип героя, неповторимый художественный мир» [8].

Русская женская поэзия Павлодарского Прииртышья начала активно себя проявлять с середины 70-х годов XX в. и связана, прежде всего, с именем Ольги Григорьевой, наиболее значимой из числа павлодарских авторов-женщин, творчество которой уже было объектом исследования [2].

На современном этапе функционирование современной русской женской поэзии Павлодарского Прииртышья – довольно сложный процесс, включающий авторов разного возраста, социального статуса (образовательного и профессионального), мировоззренческих установок и творческих принципов. Наиболее известными из них являются Татьяна Зотова, Елена Вайберт, Марина Юрченко, Юлия Куркан, Марина Кисенко. Общим для всех является активное использование интернет-ресурсов для публикации собственных текстов. В частности, активно представлены

творческие материалы авторов на портале «stihi.ru», пользующимся популярностью и в казахстанском сегменте литераторов, пишущих на русском языке.

Функционирование современной русской женской поэзии Павлодарского Прииртышья в данной статье проводится на творческом материале двух представителей – Ольги Григорьевой и Марины Кисенко. Авторы – представители разных поколений, что, с одной стороны, объясняет различия в мировосприятии, с другой, – доказывает существование «вечных» тем, не зависящих от возраста, социального положения авторов.

Ольга Григорьева, выпускница факультета журналистики Казахского государственного университета, приехала в Павлодар в 1979 г. Она автор более двадцати поэтических и прозаических сборников, изданных в Павлодаре, Алматы, Москве; член Союза журналистов Казахстана, Союза российских писателей; журналист областной газеты «Звезда Прииртышья»; создатель Музея имени А. Цветаевой и инициатор проведения ежегодного Цветаевского костра в Павлодаре.

Одна из основных тем произведений Ольги Григорьевой – любовь к ставшей родной земле, Павлодарскому Прииртышью. Исследователь Е. Гаранина отмечает: «В стихотворениях Ольги Григорьевой Павлодар как пространственный образ фиксирует моменты психологической истории лирической героини, становится «картой души», «картой чувств» лирического субъекта» [9, с. 12]: «Мы любим не город, а то, что в нём было. / И, может быть, то, что могло ещё быть: / Встречалось, рождалось, болело, искрило – / И нас вдохновляло всё это любить» [10, с. 69]. Павлодар, как евразийский город, играет важную роль в формировании «поликультурного общества» [9, с. 13]. Так, в стихотворении «Ты возьми меня с собой» объединяются образы изумрудной мечети и звона куполов собора, плывущего над Иртышом. Таким образом, поэт подчёркивает теснейшую культурную и духовную связь представителей разных национальностей, проживающих в мире и согласии на их общей Родине.

Короткий разговор лирической героини с невидимым адресатом в стихотворении «Два города» сужает круг «свой» – «чужой»: Москва – это, несомненно, и Третьяковка, и Кремль, но возвращаться нужно к себе, как «порох в патрон... / В город иртышский, где пьют по-казахски чай» [10, с. 222].

Исследователи отмечают: «Одна из волнующих тем русского поэта Казахстана – разделение двух стран, России и Казахстана. В стихотворении «Развод» Ольга Григорьева воспринимает распад СССР со свойственной ей философской метафоричностью: сравнивая ставшими самостоятельными республики с детьми, брошенными на произвол судьбы при разводе

родителей» [2, с. 56]: «Остаётся мать, отец уходит./ А бывает иногда наоборот / Я – как маленький ребёнок при разводе./ И обида мне покоя не даёт: / Разменяли, разрубили, разбежались, / Разделили по тенге и по рублю. / Только я-то... Посмотрите, я осталась! / Я по по-прежнему обоих вас люблю!» [10, с. 363].

Любовная лирика в творчестве поэта окрашена в разные тона. Исследователь отмечает: «Не всегда следует воспринимать в прямом смысле лирику Ольги Григорьевой. Символика – неперенное свойство её стихов при наличии сугубо бытовых деталей» [11]. Любовь – это бумеранг (теннисный мячик как символ того, что чувства возвратятся); и крылья ангела (как символ неземной природы любви); такт шагов уходящего человека и образ дороги (как предвестник прощания); и «платице венчалное» с мелодией Брамса (как символ свадебного торжества) (стихотворение «Полёт» [10, с. 155].

Лирическая героиня предстает в разных ролях: она «мать и жена, сиделка и кухарка, прачка» [10, с. 182]. У лирической героини «болит душа за сыновей», и чем старше они становятся, тем тяжелее горечь утраты, и ярче воспоминания, в которых они, ещё совсем маленькие, нуждались в её ласке и заботе: «Болит душа за сыновей – / И за своих, и за чужих» [10, с. 356]. Настоящий гимн любви представляет собой стихотворение «Голос» с посвящением «Ю.П.». Оно об искреннем единении мужчины и женщины, о благодарности любимому за возможность заниматься любимым делом, о радости материнства: «Не предавали друзей. Не теряли совесть. / Было слияние помыслов, душ и тел. / Станет тоскливо – слушай мой стих, мой голос. / Пусть он негромок. / Он для тебя пел» [10, с. 190].

Как мастеру поэтического слова, Григорьевой близка тема поэта и поэзии. «Тема поэзии звучит у Григорьевой в разных реестрах, причем эти звуки связываются с определенными эмоциональными образами» [11]. Поэтические строки – это то, что даётся свыше; ведь неспроста поэту являлся голос: «... И говорил: пиши иначе, / Без трудных фраз, без громких слов. / Итоги подведут потом» (стихотворение «Потребность подвести итог») [10, с. 301]. Сила Слова способна спасти современное молодое поколение с его бездушием, утратой нравственных и духовных ориентиров: «Как ночь ни темна, поэтический солнечный луч / Пробьет мракобесия тьму, победит. Побеждает!» (стихотворение «Цветает...» из цикла «Цветает») [10, с. 554].

Поэт родилась в России, но, проживая в Казахстане, воспринимает его природу, культуру традиции и язык в качестве родственных по духу категорий. Русские и казахские поэты имеют много общего. Так, Григорьева считает единомышленниками Абая и А. С. Пушкина. Одной из острых тем поэзии О. Григорьевой, как и многих поэтов старшего поколения, становится разделение двух стран, распад некогда огромной и сильной страны.

Произведения павлодарского поэта очаровывают красотой и яркостью образов и духовным разнообразием, а их философский смысл становится вневременным. Предметом описания Григорьевой является наиболее ценные моменты жизни ее лирической героини, начиная с описаний детства и заканчивая размышлениями о пережитых чувствах. Чувствуется тоска по прошедшим временам, по ушедшим любимым людям.

Марина Кисенко – поэт, журналист Павлодарской областной газеты «Звезда Прииртышья». Ее поэтические произведения стали известны читателям благодаря масштабному электронному ресурсу stihi.ru, где за творчеством поэтессы в настоящее время следит более двадцати тысяч читателей, Стихотворения М. Кисенко вошли в сборник павлодарских поэтов и писателей «Первая книга» [12].

Общее настроение поэзии М. Кисенко можно охарактеризовать так: автор находится в поисках любви, ощущает неизбежность круговорота времени, борется со своими страхами и слабостями. Любовь выступает в разных ракурсах, но, в основном, лирическая героиня одинока в своем чувстве. Мужчина зачастую не испытывает ответного любовного чувства и занимает отстраненную позицию: «Если лечит не время, то точно никак не слово, / И не больно уже, но промозгло или безвкусно. / Вот стоишь ты тут, а кто-то уходит снова, / Как весенние льдины по холодному синему руслу» (стихотворение «Если письма бы шли туда») [13].

В своем спутнике автор ищет верного помощника, способного понять ее внутренний мир, но чаще всего сталкивается с пустотой и непониманием. Так, в стихотворении «И живут они, мама, как боги» представлено противопоставление двух реальностей: одинокой, покинутой женщины («А любовь ее обесточила, расточила, / Раскурочила, заморочила, размочила. / И порочила...») и мужчины-циника с холодным, равнодушным сердцем: «Говорит, мол, живут они, мама, как боги, / [С пустыми сердцами], / Уходя то в бизнесы, то в запой. / Одинокими подлецами и без вести канувшими отцами, / Проиграв этот странный бой» [13]. «Бой» ради удовлетворения собственных амбиций в этом противостоянии весьма символичен и характеризует, по мнению поэтессы, истинное лицо современных мужчин.

Лирика Марины Кисенко больше напоминает интимный разговор со своим читателем; доверительный монолог о жизни и перипетиях судьбы. Так, стихотворение «Рассказать» – это своеобразное повествование о современной реальности: любовь как поле боя, высокомерное и насмешливое отношение к чувствам.

Лирической героине не страшно говорить о своих страхах (душевное одиночество, боязнь лжи и предательства): «Научи меня лгать разучиться / Просто так и во имя добра... / Научи меня правильно мыслить, / Чтoб однажды

сошлись полюса» (стихотворение «Научи меня») [13]. Лирическая героиня Кисенко принимает жизнь как должное; как путь, наполненный не только счастливыми, но и грустными мгновениями: «Не заигрывай с Богом! У него на тебя другие планы, / Не разгадывай судьбы на рунах – просто живи! / И когда на четверть пусты оказались стаканы, / Знай, что также на четверть ровно они полны» [13].

Через все стихотворения М. Кисенко проходит образ города, что свидетельствует о его важности в судьбе поэтессы, придавая произведениям неповторимый региональный колорит небольшого провинциального города. Город имеет яркие характерные черты родного автору места, несмотря на то, что название «Павлодар» встречается крайне редко. Образ города – застывшего на ветру, озябшего, печального, промокшего, и в то же время бесконечно трогательного и беззащитного, приобретает черты лирической героини: «Город-гавань. / Город-Гамлет... / Город, как большой квадрат, / Опустевший неслучайно. Он и рад мне, и не рад, / Но глядит всегда печально. / Он озяб. Подаст ладонь, / Но дрожит его рука. / Говорю: «Иди на кухню. / Хочешь тёплого молока?»» (стихотворение «Город») [12, с. 154].

Творчество молодого автора Марины Кисенко характеризует современную женскую поэзию Павлодарского Прииртышья. Его яркая особенность – обращение к миру природы, изображающему мироощущение лирической героини: уныние воплощено в образах плачущего неба, беспокойного, воющего ветра, холодного морозного утра. Образы полуночи, одинокого города подчеркивают предвосхищение любви, раскрывают попытку лирической героини разобраться в потоке своих душевных переживаний. В то же время, образы ярких весенних месяцев раскрывают светлые душевные порывы, романтическое мировосприятие, предчувствие любви. Поэтессе, постоянно находящейся в поиске недостающих ценностей и источника счастья, свойственно стремление к преодолению чувства душевной дисгармонии, которое она находит в любви и заботе любимого человека, в гармонии окружающего мира, в здоровье и благополучии близких ей людей.

Выводы

Несмотря на идеи повсеместной глобализации и мультикультуральности, в настоящее время мы становимся свидетелями обратного процесса, когда региональные общности возвращаются к своему прошлому, поиску собственной идентичности, тем самым наполняя жизненное пространство особым смыслом. Таким образом, пространство регионов разрабатывает уникальную культурную атмосферу, отличающую их от других подобных. Произведения региональных авторов являются конкурентоспособными

не только в плане художественной оригинальности, но и в отношении следования современным литературным тенденциям.

Женская литература Павлодарского Прииртышья, представленная поэтами разных поколений, является сложной системой, характеризующаяся особенностями тематики, проблематики, поэтики и стиля. Культурная и творческая взаимосвязь разных поколений обусловлена не только фактом принадлежности авторов к общему региональному пространству, но и единством мировосприятия и мировоззрения, прослеживающемся в заимствовании отдельных тем, мотивов, образов.

Одной из неотъемлемых частей мировосприятия региональных авторов является, несомненно, образ города. В творчестве павлодарских поэтов старшего поколения пейзажная лирика, памятные в историческом и культурном отношении места, становятся локальными топосами. При описании города современными поэтами привлекает внимание использование элементов урбанистической образности, что демонстрирует их связь с павлодарским локусом, и передает атмосферу регионального присутствия.

Таким образом, несмотря на возрастные различия рассмотренных авторов, их сближает круг общих тем – это вечные философские вопросы человеческого бытия и смысла жизни, веры и безверия, любви, поэта и поэзии, что, несомненно, сближает литературу Павлодарского Прииртышья с мировым литературным процессом. В то же время, доминирующей темой остается тема города и региона в целом, что придает региональной павлодарской литературе через поиск новых выразительных форм особое звучание и неповторимый акцент.

Список использованных источников

1 **Ye. Novossyolova, O. Iost, A. Tsvetkova, P. Alekseev** Problems of Multiculturalism in the Works of Russian-Speaking Poets of the Pavlodar Irtysh Land [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2021. – № 9(2). – P. 123–136. – ISSN 2329-2210

2 **Иост, О.А., Новосёлова, Е. А.** Русскоязычная литература Павлодарского Прииртышья XX-XXI веков: учебное пособие [Текст]. – Павлодар: Toraighyrov University, 2021. – 124 с. – ISBN 978-601-345-206-7

3 **Новосёлова, Е. А., Иост, О.А.** К вопросу о функционировании Павлодарского локуса в творчестве С. Музалевского и В. Семерьянова [Текст] // Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая. Серия «Филологические науки». – 2020. – 4(74). – С. 260–266.

4 **Гаврилина, О. В.** Чувство природы как один из способов создания образа героини в женской прозе [Текст] // Вестник Ленинградского

государственного университета им. А. С. Пушкина. – 2009. – 2 (26). – с. 105–114.

5 **Коробейникова, А. А.** Женская литература как явление отечественной культуры. [Текст] // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2008, 1. – С. 27–30.

6 **Изусина, Е. В.** Лирическая героиня в русской лирике XIX в.: на материале творчества А. П. Буниной, К. К. Павловой, М. А. Лохвицкой: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Орел, 2005. – 17 с.

7 **Туралина, Н. А.** Образ мира в современной женской прозе [Текст] // Молодой ученый, № 16 (75). – С. 186–188. [Электронный ресурс]. – Электронная точка доступа: <https://moluch.ru/archive/75/12770/>.

8 **Волкова, П. С.** Женская интернет-поэзия: феномен и поэтика. [Текст] // Язык. Культура. Коммуникации. Электронный научный журнал, № 1. [Электронный ресурс]. – Электронная точка доступа: [www. <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/656/859>](http://www.susu.ru/lcc/article/view/656/859). (Дата обращения: 24.04.2021)

9 **Гаранина, Е. П. Токатова, Л. Е.** Литературный Павлодар на современном этапе [Текст] // Суюнова Г. С., Токатова Л. Е., Андрющенко О. К., Гаранина Е. П. Общекультурный ландшафт Павлодара. – Семей : РИО ОФ «Зияткер», 2017. – 264 с. – С. 11–23

10 **Григорьева, О.** Никогданеповторенье: стихи разных лет. – Павлодар : ТОО «Дом печати», 2017. – 588 с.

11 **Шафер, Н. Г.** Доверчивые тетради. Этюды о поэзии Ольги Григорьевой. [Электронный ресурс]. – [Электронная точка доступа : <https://shafer.pavlodar.com/texts/dt01.html>

12 **Согумбаев, А., Вerveкин, А., Юрченко М., Кисенко М., Аргентум И.** (Приходченко) Первая книга [Текст]. – Павлодар : ТОО «Дом печати», 2016. – 232 с.

13 **Кисенко, М.** Произведения [Электронный ресурс]. – [Электронная точка доступа <https://stihi.ru/avtor/marinochka2008&s=300>].

References

1 **Ye. Novossyolova, O. Iost, A. Tsvetkova, P. Alekseev** Problems of Multiculturalism in the Works of Russian-Speaking Poets of the Pavlodar Irtysh Land [Text] // International Journal of Society, Culture & Language. – 2021. – № 9(2). – P. 123–136. – ISSN 2329-2210

2 **Iost, O. A., Novossyolova, E. A.** Russkoyazychnaya literatura Pavlodarskogo Priirtysh'ya XX-XXI vekov: uchebnoe posobie [Russian-speaking literature of the Pavlodar Irtysh region of the XX-XXI centuries: textbook] [Text] – Pavlodar: Toraighyrov University, 2021. – 124 p. – ISBN 978-601-345-206-7

3 **Novosyolova, E. A., Iost, O. A.** K voprosu o funkcionirovanii Pavlodarskogo lokusa v tvorchestve S. Muzalevskogo i V. Semer'yanova [To the question of the functioning of the Pavlodar locus in the work of S. Muzalevsky and V. Semeryanov] [Text] // Vestnik Kazanskogo nacional'nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya. Seriya «Filologicheskie nauki». – 2020. – 4(74). – P. 260–266.

4 **Gavrilina, O. V.** Chuvstvo prirody kak odin iz sposobov sozdaniya obraza geroini v zhenskoy proze [Sense of nature as one of the ways to create the image of the heroine in women's prose] [Text] // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina. – 2009, 2 (26). – P. 105–114.

5 **Korobejnikova, A. A.** Zhenskaya literatura kak yavlenie otechestvennoj kul'tury [Women's poetry as an issue of native culture] [Text]. – Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2008, 1. – P. 27–30.

6 **Izusina, E. V.** Liricheskaya geroinya v russkoj lirike XIX v.: na materiale tvorchestva A. P. Buninoj, K. K. Pavlovoj, M. A. Lohvickoj: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Lyrical heroine in Russian lyrics of the 19th century: based on the work of A. P. Bunina, K. K. Pavlova, M. A. Lokhvitskaya: author. dis. ... cand. philol. Sciences] [Text]. – Orel, 2005. – 17 p.

7 **Turanina, N. A.** Obraz mira v sovremennoj zhenskoy proze [The world's image in modern women's prose] [Text] – Molodoj uchenyj, № 16 (75). – P. 186–188 [Electronic resource]. – Available at: <https://moluch.ru/archive/75/12770/>

8 **Volkova, P. S.** Zhenskaya internet-poe'ziya: fenomen i poe'tika [Women's Internet Poetry: Phenomenon and Poetics] [Text] - Yazyk. Kul'tura. Kommunikacii. Available at: [www. <https://journals.susu.ru/lcc/article/view/656/859>](http://www.journals.susu.ru/lcc/article/view/656/859)

9 **Garanina, E. P. Tokatova, L. E.** Literaturnyj Pavlodar na sovremennom etape [Literary Pavlodar at the present stage] // Suyunova G. S., Tokatova, L. E., Andryushhenko O. K., Garanina E. P. Obshhekul'turnyj landschaft Pavlodara [General cultural landscape of Pavlodar] [Text]. – Semej : Ziyatker, 2017. – 264 p. – P. 11–23

10 **Grigor'eva, O.** Nikogdanepovtoren'e: stixi razny'x let [Never-repetition: poems from different years] . – Pavlodar : TOO «Dom pečati», 2017. – 588 p.

11 **Shafer, N. G.** Doverchivye tetrad. E'tyudy o poe'zii Ol'gi Grigor'evoy [Shafer, N. G. Confiding Notebooks. Sketches about the poetry of Olga Grigorieva] [Available at: <https://shafer.pavlodar.com/texts/dt01.html>

12 **Sogumbaev, A., Vervekin, A., Yurchenko M., Kisenko M., Argentum I.** (Prihodchenko) Pervaya kniga [The first book] [Text] – Pavlodar : TOO «Dom pečati», 2016. – 232 p.

13 **Kisenko, M.** Proizvedeniya [Works]. [Electronic resource]. – Available at: <https://stihi.ru/avtor/marinochka2008&s=300>

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

**Е. А. Новосёлова*

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
Материал 08.09.22 баспаға түсті.

ЕРТІСТІҢ ПАВЛОДАР ӨНІРІНІҢ ҚАЗІРГІ ӘЙЕЛ ПОЭЗИЯСЫ

Мақала Ертістің Павлодар өңіріндегі орыс әйелдер поэзиясының ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Павлодар Ертіс өңірінің орыс әдебиеті өңірде де, жалпы Қазақстанда да елеулі рөл атқарып, Тақырыптың өзектілігі зерттелетін материалдың аймақтық, гендерлік және әлеуметтік тарихи-мәдени сипатына байланысты. Зерттеу нысаны қазіргі заманғы павлодарлық әйелдер поэзиясын әртүрлі кезеңдердегі ең өкілді ақындардың – Ольга Григорьева және Марина Кисенконың шығармашылығы болды. Павлодар Ертіс өңірінің әйелдер орыс поэзиясы заманның бетбұрыс кезеңінде қиын жағдайға тап болған қоғамның және белгілі бір тұлғаның жай-күйін бейнелейді: бір кездегі ұлы елдің ыдырауы, жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылуы, дүниетанымының өзгеруі; сонымен бірге өмірдің негізгі құндылықтары – махаббат, достық, ұлтаралық келісім, өзара сыйластық, шыдамдылық, кішіпейілділік, үміт, сенім. Павлодарлық ақындардың шығармалары бейнелердің әсемдігімен және жарқындығымен және рухани жан-жақтылығымен баурап алады, ал олардың философиялық мәні мәңгілік сипатқа ие.

Лирикалық кейіпкерлер өз бойында белсенді, тәуелсіз ерік-жігер принципін бекітеді. Ең көп таралған мотив – авторлар адамның жердегі өмірінің мәңгілік құндылықтарын, оның кез келген көріністерінде үйісімділіктің болуын жеңуге тырысатын рухани келіспеушілік мотиві. Ал мұны көркемдік нәзіктікпен, бейнелі мәнерлілікпен жасайды.

Кілтті сөздер: Әйелдер поэзиясы, Павлодар Ертіс ауданы, аймақтық әдебиет, қазіргі авторлар, гендерлік көзқарас.

*Ye. Novossyolova

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

MODERN WOMEN'S POETRY OF THE PAVLODAR IRTYSH REGION

The article is devoted to the study of the specifics of Russian women's poetry in the Pavlodar Irtysh region. Russian literature of the Pavlodar Irtysh region plays a significant role both in the region and in Kazakhstan as a whole. The relevance of the topic is due to the regional, gender and social historical and cultural nature of the material being studied. The object of the article is the work of poets who most significant represent female Pavlodar poetry at different stages – Olga Grigorieva and Marina Kisenko. Women's Russian poetry of the Pavlodar Irtysh region reflects the state of society and a particular person who finds himself in a difficult situation at a turning point in times: the collapse of a once great country, the formation of new independent states, changes in worldviews; and at the same time preserving the basic values of life – love, friendship, interethnic harmony, mutual respect, patience, humility, hope, faith.

The works of Pavlodar poets captivate with the beauty and brightness of images and spiritual diversity, and their philosophical meaning becomes timeless. Lyrical heroines affirm in themselves an active, independent strong-willed principle. The most common motif is the motive of spiritual discord, in an attempt to overcome which the authors sing of the eternal values of human earthly life, harmony in any of its manifestations. And they do it with artistic subtlety and figurative expressiveness.

Keywords: Women's poetry, Pavlodar Irtysh region, regional literature, modern authors, gender approach.

FTAMP 16.21.47

<https://doi.org/10.48081/UTRW1712>

***Н. С. Олизько¹, Ш. А. Хамитова², А. С. Адилова³,
А. Г. Ибраева⁴**

¹Челябинск мемлекеттік университеті,

Ресей Федерациясы, Челябинск қ.;

^{2,3}Қарағанды Бөкетов университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.;

⁴М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Петропавл қ.

ҮНДІ-ЕУРОПА ТІЛДЕРІНДЕ ҰШЫРАСАТЫН ТҮРКІ СӨЗДЕРІ ТУРАЛЫ

Бұл мақалада ағылшын тілінде және басқа да тілдерде кездесетін кірме сөздер мәселесі қарастырылады. Тілдік байланыстар лингвистикалық, мәдени және тарихи факторлардың өзара әрекеттестігінде байқалады және мәдениетаралық коммуникацияның маңызды процесі болып саналады. Мақалада тілдің түрлі тарихи сатылардан өтуі нәтижесінде және түрлі тілдердің арасында болатын кейбір дыбыстық сәйкестіктер мен дыбыстық алмасулар лингвистикалық өзгеріске әкеп соқтыратыны туралы айтылады. Тіл механизмі ретінде түрлі тілдерде белсенді қолданылатын түркі лексикалық элементтері ерекше назар аударуды талап етеді. Әрқилы объективті себептерге байланысты тіл сол жаратылған қалпында сақталып қалмайды, ол үнемі дамып, заман, қолданыс талабына сай азды-көпті өзгерістен тыс қала алмайды. Тілдердің мұндай тоғысуы халықтар арасындағы қарым-қатынас барысында туады. Ел мен елдің арасында болып жатқан саяси-экономикалық, мәдени байланыстардың арқасында тілдер арасында алмасу, араласу басталады. Осындай байланыстардың нәтижесінде түркі кірме сөздерінің тек ағылшын тілінде ғана емес, шығыс славян тілдерінде де көп кездесетіні байқалады. Мақалада кірме сөздердің белгілі бір жүйенің әсерінен көптеген фонетикалық, грамматикалық, тіпті семантикалық өзгерістерге ұшырайтыны және осылайша берілген жүйенің фонетикалық, грамматикалық және семантикалық заңдарына бейімделетіні нақты мысалдармен

көрсетілген. *Ассимиляция процесі терең болғаны соншалық, кірме сөздердің шығу тегі түркі емес тілдерде сөйлейтіндерге сезілмейтіні және оны тек этимологиялық талдау арқылы ғана анықтауға болатыны нақтыланған.*

Кілтті сөздер: кірме сөздер процесі, түркізмдер, ағылшын тілі, тілдік байланыстар, славян тілдеріндегі түркізмдер.

Кіріспе

Қолданыстағы кез келген тіл уақыт өте келе өзгереді. Тілдегі өзгерістер адам өміріне қарағанда жайырақ және білінбей өзгеріске түседі. Уақыттың ағымымен біз тілде болып жатқан өзгерістерді байқай қоймаймыз. Егер де теледидардан немесе радиодан хабар 500–600 жыл бұрынғы «өз тілімізде» беріліп жатса, біз оны түсіне алмас едік. Ауызша тіл жазбаша тілге ауысқаннан кейін, тілдік өзгерістер туралы ақпаратты алу үшін жазба деректерге сүйенеміз.

Тарих беттерін ақтаратын болсақ, мемлекеттер арасындағы шапқыншылық, сауда-саттық, саяси өзгерістер тілде кірме сөздердің пайда болуына өз әсерін тигізбей қоймағанын көруге болады. Кірме сөздер тілдердің сөздік қорын байытуға әртүрлі әсер етеді. Кейбір тілдерде олар лексикаға әсер етпеуі де мүмкін немесе бұл тілдің сөздік құрамына айтарлықтай өзгеріс әкелмеуі мүмкін. Кірме сөздер үдеріс ретінде әр тілге тән екені сияқты, ағылшын тілінің лексикалық құрамына да тән болғандықтан, бұл тақырып қашан да маңызды және өзекті болады, яғни бұл тұрғыда қарастыруға және зерттеуге материал жеткілікті [1].

«Тірі» тіл үнемі дамып отыратын құбылыс болғандықтан жаңа нәрсе келеді, орнығады, қажетсіз, артық нәрсе жоғалады, содан кейін лексикология саласында жұмыс істейтін ғалымдар үшін шешуді қажет ететін көптеген сұрақтар қалады. Белгілі бір тілде пайда болған сөздер өзге тілдерге таралғанда, өзге ортаға сөздермен бірге ол мәдениеттің элементтері де ауысып келеді. Олардың мағынасы да, формасы да көбінесе өзгеріске ұшырап жатады. Сөздердің бір тілден екінші тілге енуі «*loan words*» (кірме сөздер) деген терминмен анықталады. Бұл бір тіл екінші тілден өз лексикасына жаңа сөз немесе морфема қосқан кезде болады және көбіне тілдік байланыстан туындайды. Түрлі тілде сөйлейтін адамдар, әсіресе, көптілді немесе көптілді адамдар қарым-қатынасынан пайда болады. Негізі, бұл атау адасушылыққа әкеліп соғады. Сөздер өзінің иесіне қайтып келмейді, себебі өзге тілге ену процесі аяқталғаннан кейін, олар жаңа тіл мен жаңа мәдениеттің бейімделген бөлшегіне айналады [2].

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі материалдық қоры этимологиялық, шетелдік сөздер, түсіндірме, екі тілді, журналдың әртүрлі нөмірлерінің жеке мақалалары, отандық және шетелдік авторлардың жұмыстары, сондай-ақ көркем шығармадан үзінділер сияқты сөздіктердің әртүрлі көздерінен алынған.

Мақала жазу барысында отандық және шетелдік лингвист-ғалымдардың жазбаларын салыстыра-сараптау, тұжырымдау сынды ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Ағылшын тіліндегі көптеген кірме сөздер кейбір лингвистердің ағылшын тілі «гибридті тіл» болып табылатын өзіндік ерекшелігін жоғалтты деп айтуына негіз болып отыр. Кірме сөздердің тарихы қашан да қызықты. Олар кірген жүйенің әсерінен көптеген фонетикалық, грамматикалық, тіпті семантикалық өзгерістерге ұшырайды, осылайша берілген жүйенің фонетикалық, грамматикалық және семантикалық заңдарына бейімделеді. Ассимиляция процесі терең болғаны соншалық, мұндай сөздердің шетелдік шығу тегі ағылшын тілінде сөйлейтіндерге сезілмейді және тек этимологиялық талдау арқылы ғана анықталады.

Ағылшын тілінде қилы заманда, түрлі көлемде, сан алуан жағдайда енген кірме бірліктердің арасында түркі сөздері көп кездесетіні белгілі. Ағылшын тілінің лексикалық қорында түркі кірме сөздері қайдан жүруі мүмкін деуге себеп бар, өйткені Ұлыбритания түркітілді мемлекеттермен көрші де емес, діндері де, тілдері де бір-біріне ұқсамайды.

Мысалы, Британияға англсаксондар әкелген «tin» сөзі ағылшын этимологі Джон Уиклифтің (John Wyclif, English works) зерттеуі бойынша, қазақ тіліндегі «тиын, ұсақ ақша» деген ұғымға сәйкес келеді: «*tin*» *AS tin for slang sense of money, said to have been first applied to the thin-worn silver coinage of the 18 cent. Recalled in 1817, cf. Brass...*» Мұнда Дж. Уиклиф «tin» сөзінің қазіргі ағылшын тіліне «англсаксондар (ежелгі ағылшын) тілінен енгенін, ауызекі тілде ол «ақша» деген мағына беретінін, XVIII ғасырда «tin» атаулы ұсақ күміс ақша болғанын айтады. «Тиын» сөзі ежелгі түркі тілдерінде «металл», «темір» мағынасында қолданылғандығын қазақ тарихшылары да растайды. Бүгінгі күні «tin» сөзі ағылшын тілінде, негізінен, «қалайы», «консервіленген тамақты сақтайтын қалбыр» деген мағынада қолданылады. Бірақ ауызекі сленгіде «tin» сөзі «ақша», «байлық» деген мағынада да қолданылады. «*Tin Lizzy*» – «*арзан автомобиль*», «*not worth a tinker's damn*» – «*құны көк тиын*», «*straight from the tin?*» – «*түпнұсқа*», «*жап-жаңа*» деген фразеологизмдер де бар.

Британ ұлттық корпусы кітапханасында (British National Corpus) «tin» сөзі 1985–1994 жылдар аралығында 1932 рет қолданылғаны көрсетіледі [3].

1 – Диаграмма

Филология ғылымдарының докторы Ә. Ахметов «Ағылшын-саксондықтардың арғы тегі сақтар ма?» атты мақаласында ағылшын-саксондық Британия мен скандинавиялық Норвегия, Дания халықтарының тілдерінде де көзге ұрып тұрған түркі сөздеріне ұқсас лингвистикалық ұқсастықтарды байқауға болатынын жазады. Мәселен, түркі тілдеріндегі тіс, тіл, бел, белдік, елік, өгіз, сор (ащы), жер, сор (мұң), дала деген сөздер мен тура сол ұғымдарды білдіретін ағылшын және скандинав тілдеріндегі дәлме-дәл немесе ауыспалы метонимиялық баламалары ұқсас келеді. Салыстыратын болсақ:

1 – Кесте

Қазақ тілінде	Ағылшын тілінде	Норвег\дат тілдерінде
тіс	tooth (жекеше түрі)- teeth (көпше түрі)	tann/tand (метонимиялық атау, себебі тіс тандаймен жапсарлас)
тіл	Tongue (қазақ тіліндегі таңдай деген сөздің түбірі бір)	tunge/tunge (метонимиялық атау, себебі тіл тандаймен жапсарлас)
бел, іш	belly	belte
белдік	belt	belte/balte
елік (бұлан)	elk	elg
өгіз	ox	okse/okse

жер	earth	jord/jord
сор (ащы)	sour	sur
сор (мұң)	sorrow	sorge/sorg
дала, алқап	dale	dal/dal

Тағы да бір бейжай қалдырмайтын және лингвистикалық фактор ретінде қарастыруға болатын жайт мынау: норвег тілінде қазақ тілінің көптік жалғауына ұқсас: -г, -ег деген көптік жалғаулар бар. Мысалы: uge (апта) – uger (апталар); mened (ай) – meneder (айлар). Дат тілінде де зат есімдердің 75 пайызына -г немесе -ег көптік жалғауы жалғанады. Тек зат есім дауысты дыбысқа бітсе -г, ал дауыссыз дыбысқа бітсе -ег жалғанады. Алдыңғы екі тілмен туыстас швед тілінде де көптік жалғауға қатысты осындай заңдылық байқалады [3]. Демек, жоғарыда атап өтілгендей, сақтар мен скифтердің ағылшын-саксондар мен скандинавиялықтарға генетикалық жағынан бір табан жақын екендігі лингвистикалық тұрғыдан да айқын байқалады. Дәл осы тұрғыдан, яғни генетикалық және лингвистикалық тұрғыдан зер салсақ, осыдан 40 000 жыл бұрын Азиядан Америкаға қоныстанған байырғы америкалықтардың, яғни «үндістердің» де арғы тегі түркі өркениетімен сабақтас деп айтуға негіз бар. Демек, Солтүстік Америкадағы қорғандардың да о бастағы бастау бұлағы Еуразиядағы скифтер мен сақтардың қорған мәдениеттерімен тікелей сабақтас әрі тамырлас деп батыл айтуға әбден болады.

Этимологиялық сөздікте авторы, ағылшындық акын Джеффри Чосердің (Geoffrey Chaucer, 1340–1400) «Кентербери әңгімелері» (The Canterbury Tales) атты поэмасынан үзінді келтіріп: «But ther-of sette the millere nat a tare» деген жолдағы «tare» деген сөздің төркініне үңіледі: «tare plant, a small seed. Later (1388) in the sense of kind of vetch, and used in the second Wyc» дейді. Яғни «таренің» майда дәнді дақыл екенін, оның англсаксондар тілінен енгенін, кейінірек, 1388 жылдардан бастап бұл сөздің бұршақ тұқымдас өсімдік «сиыр жоңышқа», «үйбидайық» деген мағынаға ауысқанын, «таре» туралы Тәураттың екінші Уиклифт («used in the second Wyc») нұсқасында да жазылғанын айтады. Осы мағлұматтар «tare» сөзінің түп-төркіні қазақтың «тарысы» емес пе екен деп ойлауға себеп болады [2]. Ежелгі ағылшын тілінде «tare» /tar/ деп айтылған. Оның үстіне, екі тілдің де ежелгі қабатында масайтатын ішімдікті «booze» – алкогольді ішімдік дейді. Ал ол, негізінен, аштықан тарыдан жасалады. «Booze» сөзі де ағылшын тіліне ежелгі герман, яғни саксон тілінен енген. Алтай макросемьясына кіретін моңғол тілінде де «дәнді дақыл» деген ұғымды білдіретін «тариа» деген сөз бар. «Tin» де, «tare» де ежелгі заманнан қолданыста келе жатқан сөздер екен [4].

Байқалып отырғандай, сыртқы формасы мүлде танымастай өзгерген мұндай түркі сөздері ежелгі ескерткіштерде көптеп кездеседі. Басқа тілге ауысқан түркі сөздерін тану, олардың контекстегі мәнін ашумен монолингв ғалымдар айналысып жүргендіктен, көптеген сөздердің этимологиясы бұрмаланады, ал ол өз кезегінде мәтінді түсінуге кедергі тудырады. Бұны О. Сүлейменовтің тәжірибесі айқын дәлелдейді. Ол «Тюрки в доистории» деген еңбегінде руналық таңбаларды талдай отырып, ағылшын тіліндегі «earth», «terra» деген сөздердің түркі тілдеріндегі «йер» (жер) сөзімен туыстас екенін дәлелдеп берді [5].

Қандай да бір тілге жаңа сөз енгенде сол тілдің тілдік қоры байи түседі әрі оның функционалдығы артады. Егер ол дәл сондай мағына беретін бір ескі сөздің орнын басса, тілге ешқандай пайда келмейді. Тілге енген жаңа сөз тілдің қызметін жақсартта түседі.

Түрлі объективті себептерге байланысты тіл сол жаратылған қалпында сақталып қалмайды, ол үнемі дамып, заман, қолданыс талабына сай аздық-көпті өзгерістен тыс қала алмайды. Тілдердің мұндай тоғысуы халықтар арасындағы қарым-қатынас барысында туады. Ел мен елдің арасында болып жатқан саяси-экономикалық, мәдени байланыстардың арқасында тілдер арасында алмасу, араласу басталады. Осындай байланыстардың нәтижесінде түркізмдердің көп кездесетін бір ортасы – шығыс славян тілдері. Ғалымдар Н. А. Баскаков пен В. И. Абаев генетикалық тұрғыдан байланысы жоқ түркі-славян тілдерінің ықпалдасуын келесі кезеңдерге бөліп қарастырады: 1 кезең – I–VIII ғғ. (Көне Русь мемлекеті Киев Русінің құрылуына дейін); 2 кезең – IX–XII ғғ. (Көне Русь мемлекеті Киев Русінің құрылуы); 3 кезең – XIII–XV ғғ. (моңғол шапқыншылығынан кейінгі уақыт); 4 және 5 кезеңдер – социалистік Қазан көтерілісінен кейінгі уақыт.

Осы кезеңдердің қай-қайсысында болсын, славян тілдеріне түркі элементтері ауысқаны сөзсіз, алайда олардың бәрі бірдей өзінің тарихи тұлғасын сақтап қалған жоқ, яғни формасы, дыбысталуы өзгеріп, реципиент тілдің заңдылықтарына бағынғаны байқалады. Ондай сөздерді тану, этимологиясын, семантикасын анықтау монолингвтер үшін, әрине, қиын екені белгілі. Ал билингв оқырман, зерттеуші мұндай элементтерге бірден назар аударып, олардың шығу тегін іздестіріп, түрлі фонетикалық, семантикалық трансформацияға түскенін дәлелдей алады. Тұрмыстық коммуникация барысында басқа тілдің сөзі екінші тілде сөйлеушілерге бұрмаланып естілетіні де шындық, мәселен, ұзақ жылдар бір лингвомәдени кеңістікте өмір сүрсе де, өзге тіл сөзінің дыбысталуын меңгере алмайтын коммуниканттар болатынын да естен шығаруға болмайды [6]. Ал бұл кірме сөздердің алғашқы, негізгі тұлғасының мүлде басқа болатынын, ұзақ процесс барысындағы трансформация оны танытпай тастайтынын көрсетеді.

Славян тілдеріндегі таныс бейтаныс сөздердің біразын алғаш көрсеткен О. Сүлейменов болды.

Ол өзінің «Аз и Я» кітабының жазылуы туралы естелігінде «Мен орыс жылнамалары мен жауынгерлік шежірелерінің қойнауына сүңгітім және «Жырдан...» түркі сөздерін бар деп жүргеннен әлдеқайда көп ұшыраттым. Сөз мәдениетіндегі түркі-славяндық, славян-түркілік этникалық байланыстардың осы ескерткіште көненің рухы, Евразия атмосферасы қалай айшықталғанын анық сездім мен. «Жырдың...» бір ғана тіл білетін ғалымдардың назарына ілікпей кеткен қырлары қос тілді меңгерген жазушы ретінде маған айқындала түсті, алайда «Жырдағы» түркізмдер деген тақырыптан бас тарттым» деп жазады [8].

«Жырда» әр кезеңдегі көшірме түрлерін байқауға болады. Көшірмеші түркі тілін білмегендіктен, сөздің түп мәніне мән берілмеген. Осы орайда көшірмеші тани алмаған түркі сөзі Всеволодтың лақап аты – «буйтур». «Жырда» княздің айбындылығына, батырлығына орай «буйтур» сөзі қолданылады. «Батыр» сөзінің этимологиясын ашқысы келген түркологтер үшін бұл – жаңалық (батур, боотур, богатур, богатырь), бұл сөз X ғасырда жазылған жырларда кездеспегендіктен, бұл сөз XI–XII ғасырдағы қыпшақ сөзі деп айтуға толық негіз бар екенін жазады жазушы [7].

Алайда орыс лингвисті В. А. Воронцовтың айтуынша О. Сүлейменов өзінің «Аз и Я. Жақсы ниетті оқырман кітабы» атты кітабында түркітану мәртебесін өзгертуге және «Жырда...» түркі субстратын табуға жігерлі әрекет жасады, алайда бұл әрекетті ғылыми әдіске емес, Сүлейменовтің ішкі түйсігіне негізделгендіктен сәтті деп санауға болмайды» деп жазды [9].

«Жырды...» зерттегенде зерттеушілер дәстүрлі түрде бірқатар маңызды әдіснамалық қателіктерге жол береді. Мәселен, тарихилық принципі «Жырдың...» негізін құрайтын дереккөздерді және Игорьдың жорығы туралы шежірелерді терең зерттеуді қамтиды. Сонымен бірге «Жырда...» көрініс тапқан қайғылы оқиғалар туралы хабарлаған негізгі ақпарат берушілердің этникалық құрамы әлі анықталмағаны айтылады. «Жырды...» құрастырған эпостың авторлары орыстілді деп санай отырып, зерттеушілер көптеген проблемаларға тап болады. Мысалы, «Жырда...» көптеген түркізмдердің пайда болу себебін түсіндіру өте қиын, олардың көпшілігі тіпті түркологтер үшін түсініксіз және ескі орыс әдебиетінің басқа ескерткіштерінде кездеспейді. Осындай түркізмдердің көптігінен «Жыр...» авторының этникалық тегі туралы сұрақ және қиын мәселелер туындайды.

Қазір «негізінде «Жырды...» түркілер жазды, содан кейін ол орыс тіліне аударылды, ал аударған тәжірибелі толмачтар емес, кездейсоқ адамдар болғандықтан, бұл ежелгі орыс әдебиетінің ескерткіші түркізмдерге толы

болды» деген пікір орнықты. «Жырды...» зерттегенде ерекше қызығушылық тудыратыны -түбегейлі өзгеше мазмұны бар жасырын түркізмдер.

Ары қарай «Жырда» «*Се уримъ кричатъ подъ саблями половецкими*» деген жол бар. Монолингвист аудармашылар оны «се у Римъ» деп оқыған. Сонда немене, Кончак қыпшақтары Римге дейін барған ба? Енді Русь жерінен Рим деген қала іздей бастаған. Одан кейін Мәскеуді кезінде «третий Рим» деп атағанын еске түсірген. Одан да болмаған соң Переяслав княздігіндегі Римов деген қаланы еске түсірген. Ал, негізінде бұл «Уримъ» – кәдімгі түркі сөзі. Әйелдің өрім шашы. Қыпшақтар Игорь жорығынан кейін Руське қайта шапқанда әйелдердің шашын кескен, сөйтіп қорлаған» деп нақты топшылауларын дәлелдермен түсіндіріп берді [10].

О. Сүлейменов «Жырдағы» «Всеслав изъ Киева дороскаше до куръ Тматороканя» яғни жырдың көшірмешісі Мусин-Пушкин «кінәз Курскіден Тматороканяға дейін шапқан», сондықтан «Куръ» сөзін бас әріппен жазған деп санайды деген сөзін жоққа шығарады. Жазушының айтуынша, бүгінге дейін ғылым Д. С. Лихачевтың «таңғы қораздың шақыруы» туралы айтып, «док куръ-қоразға дейін» деген аударманы қабылдайды. Бұл жерде әңгіме қораз туралы емес, тауық туралы «до куръ». О. Сүлейменов бұл сөзді басқа қырынан ұсынады. Түркі тілдерінде «кура» деген сөз бар (татарша-құра, қазақша-қора). Оның көне сөз екенін X-XI ғасырдағы түркі ескерткіштері дәлелдейді. Оның түбірі «кұр» сөзі (кұру, тұрғызу, қамал, құрама, қорған. Осылайша, О. Сүлейменов «Всеслав досакал до стен Тматороканя» деп аударады. Көшірмеші бұл сөздің көне мағынасын білмегендіктен, талдамай сол қалпында қолданғаны туралы жазушы оқырмандарға түсіндіреді [8].

Бұл туралы А. Мещерский «Слова, пришедшие из тюркских языков, попадали в древнерусский язык преимущественно изустным путем, но иногда отражались и в письменных памятниках собственно литературного жанра. Так, например, особенно замечен этот лексический пласт заимствований в «Слове о полку Игореве», встречаются слова тюркского происхождения и в летописях. Слова тюркского происхождения в древнейший период заимствовались русскими из языков многочисленных народностей, последовательно сменявших друг друга в качестве ближайших соседей восточного славянства с юго-востока» деп толықтыра түседі [11]. Шығыс халықтарының рухын көтерген «Аз и Я» кітабын қазір бүкіл ғылым әлемі мойындап отыр, тіпті кейбір көне тарихи сөздеріне берген түсініктемелерін ғылыми айналымға енгізгенін мақтанышпен айтуға болады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, түркі сөздерін үндіевропалық сөздермен салыстырсақ, көптеген сөздердің түркі сөздеріне ұқсас екенін, бірақ алғашқы бейнесін жоғалтып өзгергенін байқауға болады. Мысалы, дат тілі грамматикасындағы

зат есімге дауысты дыбысқа бітсе –г, ал дауыссыз дыбысқа бітсе – ег жалғануы түркі тілдеріндегі зат есімнің көпше түріне өте ұқсас екені әлі зерттеуді қажет етеді. Кірме сөз ретінде түркі лексикасы генетикалық, географиялық тұрғыдан еш байланысы жоқ тілдерде де, саяси-мәдени, экономикалық байланыстары уақыт сынына төтеп берген көрші халықтардың тілінде де кездеседі. Әрине, екі топтағы тілдердегі түркі кірме сөздерінің саны мен қолданылу жиілігі бірдей емес әрі тұлғасы өзгеріске ұшырағаны заңды жайт, сондықтан олардың танылуы қиын, дегенмен тілдік түйсігі айрықша билингв немесе полилингв зерттеушілер мұндай сөздерді бірден байқап, этимологиясына назар аударатыны сөзсіз. Ал бұл кез келген тілдегі кірме сөздер қабатын нақтылауға мүмкіндік береді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Фромкин, В. В., Родман, Р., Хайамс, Н.** Тіл біліміне кіріспе [Мәтін]. – Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 586 б.
- 2 **Янсон, Т.** Тіл тарихы [Мәтін]. – Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 223 б.
- 3 **Ахметов, Ә.** Англо-саксондар кімдер? – [Электронды ресурс] – Қол жеткізу тәртібі: <https://egemen.kz/article/13334-anglo-saksondar-kimder>
- 4 Online Etymology Dictionary. – [Электронды ресурс] – Қол жеткізу тәртібі: <https://www.etymonline.com>
- 5 National Corpus. – [Электронды ресурс] – Қол жеткізу тәртібі: <https://www.english-corpora.org/bnc/>
- 6 **Адилова, А. С.** Жаңа әліпби және тіл мүддесі [Мәтін] // ҚарМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – №2. – Б. 20–26.
- 7 **Кенесбаева, Ү.** Ағылшын тіліндегі түркізмдер. – [Электронды ресурс] – Қол жеткізу тәртібі: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/4385>
- 8 **Сүлейменов, О.** Аз и Я [Мәтін]. – Алматы: Жазушы, 1992. – 288 б.
- 9 **Воронцов, В. А.** Скрытые и явные тюркизмы в «Слове о полку Игореве». – Казань: Изд-во Института истории АН РТ, 2006. – 222 с.
- 10 **Қортабаева, Г.** Славян тілдері кеңістігіндегі түркізмдер. «Тамыр» журналы. – 2013. – № 37. – [Электронды ресурс] – Қол жеткізу тәртібі: <https://tamyr.org/>
- 11 **Мещерский, Н.А.** История русского литературного языка. – Л: Издательство Ленинградского университета, 1981. – С. 282.

References

- 1 **Fromkin, V. V., Rodman, R., Harams, N.** Til bilimine kirispe [Introduction to Linguistics] [Text]. – Astana: Ulttyq aýdarma býrosy, 2018. – 586 p.
- 2 **Ianson, T.** Til tarihy [Language history] [Text]. – Astana: Ulttyq aýdarma býrosy, 2019. – 223 p.
- 3 **Ahmetov, Á.** Anglo-saksondar kimder? [Who are the Anglo-Saxons?]. – [Electronic resource] – Access mode: <https://egemen.kz/article/13334-anglo-saksondar-kimder>.
- 4 Online Etymology Dictionary. – [Electronic resource] – Access mode: <https://www.etymonline.com>
- 5 National Corpus. – [Electronic resource] – Access mode: <https://www.english-corpora.org/bnc/>
- 6 **Adilova, A. S.** Jańa álipbı jáne til múddesi [The new alphabet and the interests of the language] [Text]. In Bulletin of the Karaganda university. Philology series. – 2018. – №2. – P. 20–26.
- 7 **Keńesbaeva, Ú.** Áýylshyn tilindegi túrkızmdar [Turkisms in English]. – [Electronic resource] – Access mode: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/4385-2010>
- 8 **Súleimenov, O.** Az ı Ia [Az and Ya] [Text]. – Almaty: Jazýshy, 1992. – 288 p.
- 9 **Voronzov, V. A.** Skry'ty'e i yavny'e tyurkizmy' v «Slove o polku Igoreve» [Hidden and explicit Turkisms “In the Word about Igor’s Army”]. – Kazan: Izd-vo Instituta istorii AN RT, 2006. – 222 p.
- 10 **Qortabaeva, G.** Slavian tilderi keńistigindegi túrkızmdar [Turkisms in the space of Slavic languages]. In Journal of Tamyr. – 2013. – №37. – [Electronic resource] – Access mode: <https://tamyr.org/>
- 11 **Meshhetskij, N. A.** Istoriya russkogo literaturnogo yazy'ka [The history of the Russian literary language]. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1981. – 282 p.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*Н. С. Олизко¹, Ш. А. Хамитова², А. С. Адилова³, А. Г. Ибраева⁴

¹Челябинский государственный университет

Российская Федерация, г. Челябинск;

^{2,3}Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда;

⁴Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева,

Республика Казахстан, г. Петропавловск

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

О ТЮРКСКИХ СЛОВАХ, ВСТРЕЧАЮЩИХСЯ В ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ ЯЗЫКАХ МИРА

В этой статье рассматривается проблема заимствованных слов, встречающихся в английском и других языках. Языковые связи наблюдаются во взаимодействии лингвистических, культурно-исторических факторов и считаются важнейшим процессом межкультурной коммуникации. В статье говорится о том, что некоторые звуковые совпадения и звуковые обмены, происходящие в результате прохождения языка через различные исторические стадии и между различными языками, приводят к лингвистическим изменениям. Особого внимания требуют тюркские лексические элементы, активно используемые в различных языках как языковой механизм. По объективным причинам язык не может сохраняться в прежнем состоянии, он постоянно развивается, не может оставаться вне времени, в соответствии с требованиями времени и применения. Такое переплетение языков рождается в процессе общения между народами. Благодаря политико-экономическим, культурным связям, происходящим между странами, начинается обмен, общение между языками. В результате таких связей становится очевидным, что тюркские заимствованные слова распространены не только в английском, но и в восточнославянских языках. В статье на конкретных примерах показано, что заимствованные слова претерпевают множество фонетических, грамматических и даже семантических изменений под влиянием той или иной системы и тем самым приспособляются к фонетическим, грамматическим и семантическим законам данной системы. Процесс ассимиляции настолько глубок, что уточняется, что происхождение заимствованных слов не ощущается носителями тюркских языков и может быть определено только этимологическим анализом.

Ключевые слова: процесс заимствования, тюркизмы, английский язык, языковые связи, тюркизмы в славянских языках

*N. S. Olizko¹, Sh. A. Khamitova², A. S. Adilova³, A. G. Ibrayeva⁴

¹Chelyabinsk State University

Russian Federation, Chelyabinsk;

^{2,3}Academician E. A. Buketov Karaganda University, Republic of Kazakhstan, Karaganda;

⁴North Kazakhstan University named after M. Kozybayev

Republic of Kazakhstan, Petropavlovsk.

Material received on 08.09.22.

**ON TURKIC WORDS FOUND IN INDO-EUROPEAN
LANGUAGES OF THE WORLD**

This article discusses the problem of loanwords found in English and other languages. Language connections are observed in the interaction of linguistic, cultural and historical factors and are considered the most important process of intercultural communication. The article says that some sound coincidences and sound exchanges that occur as a result of the passage of a language through various historical stages and between different languages lead to linguistic changes. Turkic lexical elements, which are actively used in various languages as a language mechanism, require special attention. For objective reasons, the language cannot remain in the same state, it is constantly evolving, it cannot remain out of time, in accordance with the requirements of time and application. This interweaving of languages is born in the process of communication between peoples. Thanks to the political, economic, and cultural ties that take place between the country and the country, exchange and communication between languages begins. As a result of such connections, it becomes obvious that Turkic loanwords are common not only in English, but also in the East Slavic languages. The article shows by concrete examples that borrowed words undergo many phonetic, grammatical and even semantic changes under the influence of a particular system and thereby adapt to the phonetic, grammatical and semantic laws of this system. The process of assimilation is so deep that it is clarified that the origin of borrowed words is not felt by non-native speakers of Turkic languages and can only be determined by etymological analysis.

Keywords: the process of borrowing, Turkisms, English, language connections, Turkisms in Slavic languages

FTAMP 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/DNNE9021>**М. С. Оразбек¹, *М. Аманғазықызы², Ж. Секей³**

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.;

²Еуразия гуманитарлық институты,
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.;

³Alikhan Bokeikhan University,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.

**ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ «АБАЙ» АРХЕТИПІ**

Мақалада Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымы айқындалып, сараланады. Жұмыста алғаш рет қазақ әдебиеттануында ақын архетипінің тууы мен қалыптасуы шынайы тұлғаның (әдеби емес) мысалында қарастырылады. «Ақын архетипі» ұғымы мәдени кеңістіктегі өзгермелі динамикалық модель ретінде түсіндіріледі. Бұл К. Г. Юнгтың анықтамасына да, қазіргі әдебиеттанудағы архетип түсініктемесіне де қайшы келмейді.

Ақын архетипі ұғымы аясында бойындағы дара қасиеттерімен бірге символдық, архетиптік қасиеттерге ие ақынның (кемеңгер) уақытқа бағынбайтын мәдениет парадигмасына сыйғызып тұрған танымал кемеңгер тұлғасы танылады. Осылайша, ақын архетипі өз табиғатының екіжақтылығына сәйкес екі позицияда қарастырылады, нақтырақ айтсақ, бастапқы, априорлы қасиеті бар ақын архетипі және белгілі бір тұлғаның өзі бұл архетипке жаңа ерекше қасиеттер үстегі мүмкін.

Осылайша, жұмыстың ғылыми-тәжірибелік мәні Абай Құнанбайұлының тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымын айқындап, саралау. Зерттеу материалдары ұлы ақынның көркем мұрасының философиялық-эстетикалық сипатын талдауда пайдаланылады. Ұсынылған ақын архетипі концепциясы жоғары оқу орындарында арнаулы курстар мен семинарларда жазушылар шығармашылығының рецепциясын бағалау мәселесінде қолданылады.

Кілтті сөздер: архетип, ақын архетипі, ақын архетипі моделі, қазақ поэзиясы, Абай бейнесі.

Кіріспе

Кемеңгер ақын тұлғасы мәдениеттің біртекті семиотикалық кеңістігіндегі әдеби үдерісте үнемі жаңа мәнге ие. Әдеби үдеріс дамуы тарихи қозғалыстың болуына негізделеді, сонымен қатар қазіргі уақыт контекстінде өткенге көз жүгіртуді де талап етеді. Бұл өзара ықпалдастық жиынтығы белгілі бір семиотикалық мәдени кеңістікке енеді, сол кеңістікте кемеңгер ақын тұлғасы уақыт өте келе типтенеді, тарихи динамика заңдылығына орай архетиптік белгілерді иеленеді: ақын тұлғасы өзі тудырған туынды кейіпкерлері тәрізді символдық, мифологиялық, демифологиялық мәнге ие болады, кейін қайта ремифологиязацияланады.

Әдеби туынды кейіпкері және белгілі бір сюжеттік-типологиялық әмбебаптар XX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиеттануда жете зерттеле бастады. Ю. М. Лотман анықтамасы бойынша Дон Кихот, Фауст, Дон Жуан – «мәдениеттің мәңгі бейнелері». «Доктор Фауст» деп атайтын мәдени кешен үнемі біздің санамызда жаңғырып тұратын өздері кіріккен тарихи мәдени кешендермен бірге бірнеше мәдени дәуірлер алмасқан соң инварианттылығын сақтайды. Әрбір жеке дәуір үшін ол басқа уақыт тәрізді болып көрінеді. Егер «Фауст түрлі дәуірге ортақ бейне» деген мәселені алып қарасақ, оның инварианттылығы арта түседі, сөйтіп Фаусттың неміс халық кітаптарымен, Марло, Гете және Т. Манн туындыларымен үйлесімсіздігі айқын көріне бастайды. Бұл тұрғыдан қарағанда, синхронды мәдени кешеннің органикалық бөлігі ретінде оның мәдени белсенділігі артады» [1, 616]. Ғалымның айтуы бойынша мұндай бейнелер «мнемониялық қасиеттерге» ие: жазушы сомдаған әрбір келесі бейне өзіне дейінгінің «көшірмесі» іспетті. Шынайы тұлға да «өзіне дейінгі кешен туралы жады» бола алады, уақыт өте келе ақын немесе жазушы тұлғасы символдық мәнді иеленеді, Ю. М. Лотман Лев Толстой бейнесінің көзі тірісінде символдық мәнге ие болуын осылай түсіндіреді. А. Ф. Лосев «Миф диалектикасы» еңбегінде: «Кез келген тірі тұлға белгілі бір деңгейде миф» [2, 99]–деп тұжырымдайды, қоғамдық сана тұлғаны ұғыну мен рәсімдеу арқылы оған мифологиялық мән үстейтіндігін қадап айтады: «Тек бір нәрсеге баса мән беру керек, кез келген заттың мифтілігі оның таза заттық сапалығына қатысты емес, мифтік салаға қатыстылығына, мифтік рәсімделуі мен ұғынылуына байланысты. Сондықтан тұлға «тұлға» болғаны үшін миф емес, оның мифтік сана тұрғысынан ұғынылып, рәсімделуінде. Жансыз заттар, мәселен, қан, шаш, жүрек және басқа да ішкі ағзалар, қырыққұлақ және тағы с.с. мифке

айнала алады, тұлға болғаны үшін емес, тұлғалық-мифтік сана тұрғысынан ұғынылып, құрастырылғандықтан» [2, 99].

Бұл жұмыста алғаш рет қазақ әдебиеттануындағы ақын архетипінің тууы мен қалыптасуын шынайы (әдеби емес) тұлға мысалында қарастыру қолға алынды. Сондай-ақ «ақын архетипі» ұғымы мәдени кеңістіктегі динамикалық өзгермелі модель ретінде қарастырылады. Бұл К. Г. Юнгтың архетипке ұсынған анықтамасына да, қазіргі әдебиеттанудағы архетип түсініктемесіне де қайшы келмейді.

Ақын архетипі ұғымы аясында бойындағы дара қасиеттерімен бірге символдық, архетиптік қасиеттерге де ие ақын (кемеңгер) тұлғасын уақытқа бағынбайтын мәдениет парадигмасына сыйғызып тұрған танымал кемеңгер тұлға танылады. Осылайша, ақын архетипі өз табиғатының екіжақтылығына сәйкес екі позицияда қарастырылады, нақтырақ айтсақ, бастапқы, априорлы қасиеті бар ақын архетипі және белгілі бір тұлғаның өзі бұл архетипке жаңа ерекше қасиеттер үстеуі мүмкін.

Абай Құнанбайұлының (1845–1904) тұлғасы мен шығармашылығы бұл аспектіде ерекше қызығушылық туғызады, себебі, ақын ерте жастан-ақ өз тұлғасына да, тұрмыстық жағдаяттарға да өзі мифологиялық мән үстеген, бұл оның шығармашылығынан айқын көрінеді. Осы себепті оның жеке «мені» шығармаларында автомифтік сипатқа ие, ал оның кемеңгер ақын бейнесі типтеліп, архетиптік сипатты иеленген. Мұның бәріне Абайдың өзі зор үлес қосты.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі әдебиет тарихы, психология, семиотика салаларындағы классикалық еңбектерге сүйенген. Жұмыста ақын архетипі концепциясын түзуде семиотикалық тәсіл қолданылғандықтан көп жағдайда Ю. М. Лотман, В. Н. Топоров, Р. Барт еңбектеріне сілтеме жасалды. Зерттеу барысында әдеби шығармашылық «әлеуметтің ұжымдық генетикадан тыс жадысы» болып табылатын әмбебап жүйе ретінде қаралады, бұл тұрғыдан ол осы жұмыстың негізгі бөлігін құрайтын К. Г. Юнгтың идеяларымен үндес келеді.

Аналитикалық психологияның негізін қалаушы К. Г. Юнг, зерттеушілер М. Бодкин, Н. Фрай еңбектеріне жүгінген кезде олардың әдебиеттанудағы «архетип» және «ұжымдық бейсаналық» терминдерінің түсінігіне баса назар аудардық. Архетип ұғымының әдебиеттегі қолданысы жайлы сөз қозғағанда С. С. Аверинцев, Е. М. Мелетинский, В. Б. Мириманов, сондай-ақ А. Ю. Большакова мен В. Г. Зусманнның теориялық еңбектері негізге алынды.

Нәтижелер мен талқылау

1910 жылдары Юнг негізін қалаған архетиптер теориясы бастапқыда кесімді тұжырым болмады, бірақ оның қалыптасуының бірнеше кезеңдерін

атап өтуге болады. Швейцарлық психоаналитик бірнеше анықтама берді және олар терминологиялық тұрғыдан бірінен бірі тым алшақ жатыр. 1912 жылы ұжымдық бейсаналық теориясын ойлап таба отырып Юнг архетиптер дегеніміз науқастардың бейсаналық өмірінде пайда болатын ілкі (бастапқы) бейнелер деген болжам айтқан. 1917 жылы Юнг архетиптерді адамға әсер ететін басымдық мәнге ие, өзіндік ерекшелігі жоқ «конструкт» деп бағалайды. Ал 1919 жылы ол алғаш рет архетип термині туралы («Инстинкт және бейсаналық» мақаласы, 1919) оның мазмұны басты мәнге ие емес екенін (өзгеріске бейім және өзгеруі тиіс), басты мәнге ие оның бейсаналық бейнесі, сыртқы моделі екенін атап көрсетеді. Мұндай эмоциямен «қуаттанған» бейне киелі әрі психологиялық энергияға ие болады. Мұндай энергиясы бар ол кез келген адаммен эмоция арқылы өзара ықпалдастыққа, қозғалысқа түседі.

1934 жылы «Eranos Jahrbuch» альманахында Юнг «Ұжымдық бейсаналық архетиптері туралы» атты мақаласын жариялайды. Онда ол кешігіңкіреп болса да бұл терминдердің астарында қандай ұғым жатқанын, архетип түсінігінің тарихын, көптеген мистикалық-алхимиялық трактаттарда бұл сөзге ұқсас ұғымдар кездесетінін, дәлірек айтсақ, Гермес Трисмегисттің «Tractatus aureus», Вегенерустың «Tractatus de igne et sole» еңбектерінен табуға болатынын кеңірек сөз етеді. Осыған ұқсас ойды Филон Александрийскийден жолықтыруға болады. Ол архетип ұғымын адамдағы құдайлық негіздің сипаты туралы («*imago Dei*») айтқанда сөз етеді, сонымен қатар осыған жақын ой Дионисия Ареопагитте де бар. Юнгтың пікірінше, материалдық емес, бейнелілік архетиптерді туыс етеді, ол Платонның эйдос туралы іліміне сүйенеді: «архетип Платонның эйдосына түсінік беретін дүние» дейді ол. Эйдос дегеніміз толық түсінуге болмайтын мән, ол үнемі біздің санамызға ұғынықты бола бермейді.

«Персона» архетипіне баса назар аударған жөн, Юнг оған ерекше қасиеттер тән деп біледі, мұндай қасиеттерді атақты кемеңгер тұлғаның бойынан кездестіруге болады. Юнг бойынша тұлға идеал бейне; адам тұлға болып қалыптасу барысында ұжымдық, қоғамдық сипатты пайдаланады. Кез келген тұлғаның екі қыры болады: бейненің сыртқы болмысы (ұжымдық психика негізінде қалыптасқан) және ішкі әлем – даралық қасиет. Персона архетип ретінде ішкі мәнді ғана білдірмейді, сонымен қатар қоғаммен диалогта айырықша рөл атқарады, сөйтіп белгілі бір ойын үдерісіне де қатысады. Персона архетипі сөздің этимологиясы айтып тұрғандай «ұжымдық психиканың бетпердесі ғана» деп жазады Юнг [3, 183]. Тұлғаны талдай келе біз оның бетпердесін шешіп, даралық деп жүргеніміздің шын мәнісінде ұжымдық екеніне көз жеткіземіз. Осылайша, швейцарлық психоаналитик біршама күрделендірілген кейіпте болса да тұлға тек екітүрлі сипатта – дара және қоғамдық (бұл жайлы одан кейін де К. Г. Карустан

бастап Г. Олпортқа дейін де айтқан) ғана емес, сонымен қатар индивидуум мен әлеумет арасындағы ортақ мәміле екенін көрсетті.

Өзінің тұлға туралы пайымдауларында Юнг оны жиі «идеал бейне» деп атайды. Көне Грек заманынан бері тұлға адамзат жетістігінің ең шыңы саналады. Ал Юнг жеке тірі болмыстың табиғи дара қасиеттерінің көрінуін тұлға деп қарастырады. Кемеңгерлерден ерекше байқалатын бұл даралық ақын архетипі моделінің пайда болуына да себепкер бола алады, бұл жағдайда дара ерекшелік қоғамдық санаға әсер етеді; кемеңгердің шығармашылық және «мінез-құлық кодын» қабылдай отырып, көпшілік өз санасында осы тұлғаның архетипін модельдейді. Біртекті семиотикалық мәдениеттер кеңістігі моделінде ақын архетипі үнемі қозғалыста болады: кемеңгердің туа бітті қасиеттері, оның ішкі, дара сипаттары қоғамға әсер етеді, ал сол қоғам өз кезегінде осы әсерді қабылдай отырып, оның жаңа қырын танып, тұлғаны қабылдау үшін санасында өз «кодтарын» тудырады. Бара-бара тұлғаның ішкі дара дауысы әлеуметтің, қоғамның дауысынан ығысып шығады. Осылайша, тұлғаның даралану жолы екі түрлі өзгеріске ұшырайды: бастапқыда «өзіндік «өздің» қалыптасуы», тұлғаның өзіндік қалыптасуы болса, кейін жеке тұлғадан «қоғам дауысы», қоғам нені талап етсе соған сай тұлғаның сыртқы бейнесінің «өзіндік ыдырауы» орын алады. Мұнан шығар қорытынды, уақыт өте келе ақын архетипі моделінің ішкі мазмұны өзгеруі мүмкін, тіпті өзгеруі тиіс, ал сыртқы болмысы өзгеріссіз қала береді.

Юнг архетиптің қозғалыстағы бейне екеніне және ол ұжымдық бейсаналықтың бір бөлігі екеніне үнемі назар аударады. Сонымен қатар ғалым архетиптің «қалыптамалық», бастық қасиетіне назар аударған болатын. Архетип белгілі бір мазмұнға ие деген жалған пікірді қайта-қайта еститін болдық. Ал ақын архетипі моделінің ұжымдық бейсаналықпен байланысы барлығы ап-айқын. Міне осы жайт ақын архетипінің қалыптасуына және оның бейнесінің мифологиялануына ерекше әсер етеді.

Юнгтың арқасында «архетип» 1930 жылдан бастап ғылымның түрлі салаларына жол тартты және әдебиеттану, мифтік сында және семиотикада ойып тұрып орын алды.

Әдебиеттегі архетип мәселесіне семиотика тұрғысынан қарау Ю. Кристева, Ц. Тодоров пен Р. Барт еңбектерінде көрініс тапты. Барт қазіргі заманда кез келген зат немесе бейне бірден суггестивтік қасиетті иемдене алады дейді. Осылайша, «Мифологиядағы» Грета Гарбо бет бейнесі» (1957) очеркінде ол Грета бет-жүзі құпия сарынын жасырмайды, «бет-жүз сарыны – архетипті жасырады. Өз көрермендеріне Гарбо адамзаттық болмыстағы платон идеясын жеткізеді, оның жүзінің жыныстық белгісі айқын емес, бірақ мұның астарында екіұшты ой жатқан жоқ» дейді. Р. Барт алғашқылардың бірі болып шынайы тұлға туралы түсінікті көрсетті және енгізді, оның пікірінше

тұлға мифологияланып, архетип белгілерін иеленеді, сөйтіп архетиптік тұлға болып шығады.

Әдебиеттанушы А.Ю. Большакованың «Әдеби архетип» мақаласында [4] бұл терминнің XX-XXI ғғ. өзгеруі мен әдебиеттің екі категориясына басымдық беретіні анық көрсетілген. Олар: 1. Тұлға архетипі (Пушкин, Гете, Байрон), бұлардың қатарына әдеби кейіпкерлер архетипі де жатады (Дон Кихот, Гамлет); 2. Сарын, сюжет тіпті, «кеңістік архетипі» (Н. Фрай).

Осылайша, архетиптің теориялық және тәжірибелік мәніндегі бұл екі бағыт белгілі бір құрылым ретінде әдебиеттануда мойындалды және қазіргі ғылымда белсенді қолданыста.

Ғалым К. Г. Юнг пен оның ізбасарларының концепциясына сәйкес архетип ғайыптан пайда болмайды. Ол ең алдымен адамзаттың ұжымдық бейсанасында туады.

Ақын архетипі бір жағынан алып қарағанда (бұл оның басты ерекшелігі) архетип болып уақыт өте келе қалыптасады, тұлғаның көзі тірісінде архетип болуы сирек кездесетін құбылыс, көбінесе өлімінен соң жүзеге асады. Ақын тұлғасы архетипке тән барлық сатыдан өтуі тиіс: символдану, аңызға айналу («аңыз адам»), көпшіліктің санасында жатталып қалу, визуализацияға бейімділік, суггестивтік қасиеттерге ие болу. Шын мәнінде тұлғаның символдануы мен мифологиялануының бастапқы кезеңінде тұлғаның архетипке айналуына, дәлірек айтсақ, «ақын архетипінің» қозғалмалы моделін тудыруға себепкер болатын мынадай факторларды атап өтуге болады: 1. автобиографизм, кей жағдайда дара мифтік шығармашылық; 2. иконография – көзі тірісіндегі портреттер, мүсіндер, карикатуралар; 3. замандастарының куәлігі, сондай-ақ тұлғаның шығармашылығы мен мінез-құлқы туралы қоғамның қабылдауы мен түсіндіруі, яғни рецепциясы. Бұл кезеңде екі «бастапқы» архетип қалыптасады: вербалды және визуалды. Ақын тек өзінің өмірбаянын жасап қана қоймайды, сонымен қатар көркем туындыда өз өміріндегі оқиғаларды қайта жаңғыртып, жеке тәжірибесінен үстеп отырады. Сол арқылы дара және типтік дүниеге архетиптік және жалпылық сипат береді.

Ақын архетипінің қалыптасуының екінші аспектісі – бұл иконография, көбінше, көзі тірісіндегі суреттер. Бұл аталған критерийлердегі ақын архетипінің негізгі ерекшелігі: ол о баста бірден пайда болмайды, біртіндеп туындап, қоғам санасында беки түседі. Басқаша айтқанда, жеке мифтік шығармашылық көмегімен, бейнені көру арқылы, өз туындысы арқылы символдық мән үстеп, символдық тұлға архетипке айналады.

Ақын архетипінің ары қарай дамуы бір жағынан қоғамдық санада тұлғаның архетиптік образының бекіп қалуынан болса, екінші жағынан сол бейненің белгілі бір уақыт аралығында қоғамның қызығушылығын

тудыратын ішкі аспектілерінің өзгеруінен болады. Әлеуметтің идеологиялық ерекшеліктері ақын архетипінің ішкі белгілерін айқындайды, ал оның сыртқы құрылымы өзгеріссіз қалады. Әрбір маңызды жаңа зерттеу архетиптің ішкі құрылымының жаңа қырын ашады. Концепциялар саны артады, жаңа өмірбаяндар жазылады, пікірталастар туындайды – мұның бәрі ақын архетипінің ішкі болмысының кеңеюіне жол ашады. Сөйтіп, ол қайта қарауға, демифологиялануға, десакралдануға ұшырайды, ішкі «кодтар» ғана емес, қоғамның көзқарасы, ақын архетипінің суггестивтік қуаты өзгереді. Оның пішіні, шартты түрде айтқанда, оның «ойбағамдық», визуалды бейнесі өзгермейді.

Мәселен, қазақ қаламгерлері Абайға арналған туындыларында Абайды әр түрлі бейнеде суреттей бастады. Яғни әр ақынның танымында Абайдың өзіндік бейнесі қалыптасты.

Ахмет Байтұрсынұлы Абайды «Қазақтың бас ақыны» деп таныса, Мағжан Жұмабаев «Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға» өлеңінде Абайды «Хакім» деп бағалайды:

«Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес» [5, 16].

«Ислам» энциклопедиялық анықтамалығында «хакім» сөзіне төмендегідей анықтама берілген: «Хакім – әртүрлі ғылымды меңгерген, сол ілімімен адамға ізгі қызмет қылуды мақсат еткен ғұлама. Орта ғасырларда хакім атауы даулы мәселені шешуші тәуелсіз төреші мағынасында қолданылады. Абай «38 кара сөзінде» хакім ұғымын жан-жақты талдағандықтан, қазақ философиясында хакім ізгілікті ғұлама адамның сипаты ретінде анықталады» [6, 517]. Мағжан Жұмабаев Пайғамбарларға, әулиелерге, хакімдерге тән әділеттілік, шапағаттылық, ғылымды сүю сияқты ізгі қасиеттердің Абайдың өз бойынан табылатындығын өз өлеңі арқылы танытып тұр.

Ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров «Асыл сөз» өлеңінде «асыл сөзді іздесең, Абайды оқы» деп, Абайдың шығармашылығын тереңірек тануға шақырады:

«Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе» [7, 131].

Ақын Абайды оқу арқылы тек асыл сөзді ғана емес, адам болуды да үйренесің деп Абай сөзінің құдіретіне бас иеді:

«Адамдықты көздесең,
Жат тоқып ал көңілге» [7, 131].

Ал, Жамбыл Жабаев «Абайдың суретіне» атты өлеңінде Абайды өлеңіменен мәңгі жасайтын «өр» тұлғаға теңейді:

«Мынау тұрған Абайдың суреті ме?
 Өлең – сөздің ұқсаған құдіретіне.
 Ақыл, қайрат, білімді тең ұстаған,
 Өр Абайдың төтеген кім бетіне?
 Ақын атын таратқан әрбір тұсқа,
 Өлеңменен өлмейтін салған тұсқа» [8, 87].

Ақын архетипіне уақыт пен кеңістік факторларының да маңызды әсері бар. Бұл модель панхронды, оның әсері де қатаң уақыт межесіне бағынбайды. Семиотикалық мәдени үдерісте ақын архетипі «тыныш» қала алмайды, ол тарихи, рухани, мәдени, әлеуметтік және т.б. позицияларда үнемі талқылауда болады. Қоғамның реакциясына ұшыраған қандай да бір өзекті архетиптің өткені мен болашағы жайлы ой-пікірлер айтылады. Ақын архетипі моделінің өзгерістері оның мәдени кеңістіктегі өткені мен болашағында көрінеді. Бүгінгі күннің пікірлерінен ақын архетипінің болашақтағы бағасы айқындалады, бірақ мұны да тура түсінбеген абзал, ақын архетипінің ерекшеліктерін тануда келер ұрпақ қандай жолды таңдайды, өз уақытына сай нені өзекті, нені ескі деп таниды – ол беймәлім. Ақын архетипі моделі болмыстың экзистенциалды заңдарын бұзуға бейім екені күмәнсіз, себебі ол тек бүгіннен болашаққа ұмтылмайды, өткенге де оралады. Мәдениеттің семиотикалық кеңістігіндегі ақын архетипінің өткені де өзгермелі, бүгінгі күні зерттеушілер үшін ақын архетипі болмысының қай қыры қызықты әрі оған қандай түсінік беріледі, түрлі фактілер қалай «модельденеді» мұның бәрін болжап айту да мүмкін емес. Сондай-ақ қазіргі ақын архетипіне болашақтың тигізер әсерін де болжап айтуға болады, кеменгер адамдардың өз болашағын тек болжап қана қоймай, оны саналы түрде бағдарламалау оқиғалары да кездеседі. Шартты түрде айтқанда, өзінің болашағын «жақсы түсінген» ақын оны модельдеуге тырысады, сол арқылы болашақ ұрпаққа қуатты суггестивті нұсқау береді, мұның айқын мысалы Абайдың «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңі. Осы өлеңінде ақын:

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
 Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
 Көкірегі сезімді, тілі орамды
 Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
 Бұл сөзді тақсыр ұқпас, талапты ұғар,
 Көңлінің көзі ашық, сергегі үшін.
 Түзу кел, қисық-қыңыр, қырып келмей,
 Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей.
 Шүу дегенде құлағың тосаңсиды,
 Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
 Таң қаламын, алдыңғы айтқанды ұқпай,

Және айта бер дейді жұрт тыным бермей.
 Сөз айттым Әзірет Әлі, айдаһарсыз,
 Мұнда жоқ алтын иек, сары ала қыз.
 Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
 Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
 Әсіре қызыл емес деп, жиренбеңіз,

Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз» [9, 93]. Осылайша, ақын өз өлеңінің болашақта қазақ халқының бойтұмарына айналатынын болжайды.

Болашақты болжау, профетизм – кейбір кеменгерлердің бойынан ғана кездесетін сирек қасиет: олар тек болашақты ғылыми немесе тарихи-көркемдік позициядан көріп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамдағы рухани-әлеуметтік өзгерістерді болжай алады, міне, осындай қасиеттер оларды және олардың туындысын мәңгілік етеді.

Жоғарыдағы айтылғандарды қорыта келе, ақын архетипіне тән және оның мәдени кеңістіктегі уақытқа бағынбайтын, өзгермелі ғұмырын қамтамасыз ететін басты қасиеттерді атап көрсетуге болады. Ақын архетипі мынадай қасиеттерге ие:

1 Символизация. Символдық мән үстеген тұлға мифтік категорияға ауысады, уақыт өте келе аңызға айналады.

2 Мифогендік – символизацияның нәтижесі.

3 Көнелік, қайталанып отырады.

4 Динамикалық даму, өзгеріс. Ақын архетипі кристалл тәрізді ішкі мәні әрдайым құбылып, жаңа қырынан көрініп тұрады.

5 Ішкі өзгеріске бейім болғанымен сырты тұрақты.

6 Уақытпен шектелмейді. Болмыстың экзистенциалды заңдарын бұзуға бейім, панхронды.

7 Суггестивтік. Иландыру сипаты. Кеменгер тұлғалар нуминозды – қоғамға күшті рухани-эмоционалдық әсер береді.

Пассионарлық суггестивтіктің нәтижесі – қоғамдық сананы идеялармен игеріп, адамдарды соңынан ерте білу.

Ақын архетипінің аталған қасиеттері мен зерттеудің көрсетілген аспектілері мынадай тұжырымдар тудырады:

1 Ақын архетипі өзгермелі құрылым, оның ішкі мазмұны тарихи динамика заңдылығына бағынады, жоғарыда аталған қасиеттерге негізделген.

2 Абай тұлғасы көзі тірісінде-ақ жеке мифтік шығармашылық арқасында архетиптік қасиеттері бар автомиф белгілерін игеріп, символданған.

3 Мәдени кеңістікте ақын архетипі моделі семиотикалық тепе-теңдік әсері – қоғамның рецепциясы, сыни бағалау, кеменгер туындыларында суреттелген өмірбаяндық деректерден туындаған панхрондық өзгеріске бейім.

4 Абай өзіне «тарихи» тұрғыдан қарап, өзінің шығармашылығы мен автобиографиялық материалдарында көрініс тапқан кемеңгер ақынның өзгеруі-қалыптасуы туралы зерттеушілер үшін уақытқа бағынбайтын парадигма қалыптастырды.

5 Ақын архетипін визуализациялау Абай үшін келер ұрпаққа өз бейнесін модельдеуде маңызды рөл атқарды.

Осылайша, Абайдың тұлғасы мен шығармашылығының негізінде «ақын архетипі» ұғымы айқындалып, сараланды.

Қорытынды

Ақын архетипі уақыт аралығында өзгереді, адамзаттың ұжымдық жадысында сақталады. Жады белгілі бір деңгейде креативті, яғни ол қоғамдық санадағы ақын архетипінің негізгі аспектілерін тудырып, өзекті етеді. Өзектілігі артқан ақын бейнесі символдық мән иеленеді, анығын айтқанда, бұл үдеріс үздіксіз жүріп отырады, уақыт өте келе мифологиялану белгілері байқала бастайды.

Ақын архетипінің қалыптасуында миф маңызды рөл атқарады. Миф теориясының қазіргі зерттеушілерінің айтуы бойынша мифтік шығармашылық «... алуан міндеті бар мәдениеттегі түрлі инкарнацияларға, тарихи өрістеуге бейім рухтың ерекше арнайы қызметі. Мифтік шығармашылық адамның тіршілік амалының кейбір іргелі қарым-қатынастарынан үнемі көрініп отырады және мәдени әмбебаптық сипатқа ие. Сондықтан ежелгі мифтердің құпиясын тану үшін өткенге ғана емес, қазіргі уақытқа – қазіргі сананың ерекшеліктері мен мифологиялық емес құрылымына көңіл аударған жөн» [10, 27]. XX ғасырда миф шынайылық қасиетін иеленді. Ол «қиялдық», «ерекше» сипаттардан арылған, шынайы оқиғалар, шынайы тұлғалар адамзатқа оның ұжымдық санасында символданып, мифологиялануға болатынын көрсетті. Миф біздің болмысымызды көркем бейнелейді, мәдениеттің уақытқа бағынбайтын контекстінде өзінің дара қасиетін жоғалтып, рецепция көмегімен өзін-өзі мифологиялауға, типтеуге, суггетивтік пен басқа да архетиптік белгілерді иемденіп, ақынның тарихи тұлғасына символдық мән үстейді. Сонымен қатар, мифтік болмыстың поэтизациясы (нақтырақ айтсақ – символизациясы) ретінде «адамзат руханилығының көне пішіні» екенін жоққа шығара алмаймыз [10, 444]. Символдар астарында бастапқы бейне, идеал ілкі бейнелер, бейнелеулер жатады.

Уақыт, әдеби-тарихи әдістер, ақынның шығармашылық мұрасын зерттеу, оның өмірбаяны бізге оның болмысын тануға, ашуға көмектеседі. Көптеген бейнелеулер, символ-бейнелер арқылы біз кемеңгер ақын архетипін танып, біле аламыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб: «Искусство-СПб», 2000. – 704 с.
- 2 Лосев А. Ф. Диалектика мифа. – М.: Мысль, 2001. – 558 с.
- 3 Юнг К. Г. Психология бессознательного. – М.: «Когито-Центр», 2010. – 352 с.
- 4 Большакова А. Ю. Литературный архетип // Литературная учеба. – 2001. – №6. – С. 169–173.
- 5 Жұмабаев М. Шығармалары. 1-том: Өлеңдер, дастандар. – Алматы: «Жазушы», 2013. – 376 б.
- 6 Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010. – 592 б.
- 7 Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры. – Алматы: «Жазушы», 1987. – 160 б.
- 8 Жабаев Ж. Шығармалары. – Алматы: «Нұрлы Press.kz», 2014. – 288 б.
- 9 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 304 б.
- 10 Найдыш В. М. Философия мифологии. От античности до эпохи романтизма. – М.: Гардарики, 2002. – 554 с.

References

- 1 Lotman Yu. M. Semiosfera [Semiosphere]. – St. Petersburg: «Art-SPb», 2000. – P. 704.
- 2 Losev A. F. Dialektika mifa [Dialectics of myth]. – Moscow: Mysl, 2001. – P. 558.
- 3 Jung K. G. Psikhologiya bessoznatel'nogo [Psychology of the unconscious]. – M.: «Kogito-Center», 2010. – P. 352.
- 4 Bol'shakova A. Yu. Literaturnyy arkhetyip [Literary archetype] // Literary studies. – 2001. – № 6. – P. 169–173.
- 5 Jūmabaev M. Şyğarmalary. 1-tom: Öleñder, dastandar [Works. Volume 1: Poems, sagas]. – Almaty: «Jazuşy», 2013. – 376 p.
- 6 İslam. Ensiklopedialyq anyqtamalyq [Encyclopedic reference]. – Almaty: «Aruna Ltd.» JŞS, 2010. – 592 p.
- 7 Toraiğyrov S. Saryarqanyñ jañbyry [Rain of Saryarka]. – Almaty: «Jazuşy», 1987. – 160 p.
- 8 Jabaev J. Şyğarmalary [Works]. – Almaty: «Nūrly Press.kz», 2014. – 288 b.
- 9 Abai. Eki tomdyq şyğarmalar jinağy. Birinşi tom. Öleñder men poemalar [Collection of works in two volumes. The first volume. Poems and sagas]. – Almaty: «Jazuşy», 1986. – 304 p.

10 **Naydysh V. M.** *Filosofiya mifologii. Ot antichnosti do epokhi romantizma* [Philosophy of mythology. From antiquity to the era of Romanticism]. – М.: Gardariki, 2002. – P. 554.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*М. С. Оразбек¹, *М. Амангазықызы², Ж. Секей³*

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

²Евразийский гуманитарный институт, Республика Казахстан, г. Нур-Султан;

³Alikhan Bokeikhan University, Республика Казахстан, г. Семей.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

АРХЕТИП «АБАЙ» В ТВОРЧЕСТВЕ КАЗАХСКИХ ПОЭТОВ

В данной статье уточняется и дифференцируется понятие «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева. В настоящей работе впервые рассмотрены зарождение и формирование архетипа поэта в казахском литературоведении на примере реальной (а не литературной) личности. Понятие «архетип поэта» понимается как некая динамическая изменяемая модель, существующая в культурном пространстве. Данное положение не противоречит определением К. Г. Юнга и современным трактовкам архетипа в литературоведении.

Под архетипом поэта понимается некая выдающаяся гениальная личность, которая, в силу присущих ей индивидуальных качеств, может обладать рядом символических, архетипических свойств, помещающих личность поэта (гения) во вневременную парадигму культуры. Архетип поэта, таким образом, рассматривается с двух позиций, обусловленных двойственностью его природы, а именно: наличием неких исходных, априорных свойств и качеств в архетипе поэта, и вместе с тем – возможностью привнесения самой личностью новых особенностей в этот архетип.

Таким образом научно-практическая значимость работы состоит в уточнении и дифференциации понятия «архетип поэта» на примере личности и творчества Абая Кунанбаева, в дальнейшем использовании материалов исследования для анализа философско-эстетических проблем художественного наследия великого поэта. Предложенная концепция архетипа поэта может использоваться в вузовских спецкурсах и семинарах при оценке рецепции творчества писателей.

Ключевые слова: архетип, архетип поэта, модель архетипа поэта, казахская поэзия, образ Абая.

*M. S. Orazbek¹, *M. Amangazykyzy², Zh. Sekey³*

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

²The Eurasian Humanities Institute, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan;

³Alikhan Bokeikhan University, Republic of Kazakhstan, Semey.

Material received on 08.09.22.

THE ARCHETYPE «ABAY» IN THE WORKS OF KAZAKH POETS

This article clarifies and differentiates the concepts of the «archetype of the poet» by the example of the personality and creativity of Abay Kunanbayev. In this paper, for the first time, the origin and formation of the archetype of the poet in Kazakh literary studies is considered on the example of a real (and not literary) personality. The concept of the «archetype of the poet» is understood as a kind of dynamic changeable model existing in the cultural space. This provision does not contradict the definition of C. G. Jung and modern interpretations of the archetype in literary studies.

The archetype of the poet is understood as a certain outstanding genius personality, which, due to its inherent individual qualities, may possess a number of symbolic, archetypal properties that place the personality of the poet (genius) in the timeless paradigm of culture. Thus, the archetype of the poet is considered from two positions due to the duality of his nature, namely, the presence of some initial, a priori properties and qualities in the archetype of the poet, and at the same time – the possibility of introducing new features into this archetype by the personality itself.

Thus, the scientific and practical significance of the work consists in clarifying and differentiating the concept of the «archetype of the poet» on the example of the personality and creativity of Abay Kunanbayev, in further using the research materials to analyze the philosophical and aesthetic problems of the artistic heritage of the great poet. The proposed concept of the archetype of the poet can be used in university special courses and seminars when evaluating the reception creativity of writers.

Keywords: archetype, archetype of the poet, model of the archetype of the poet, Kazakh poetry, image of Abay.

<https://doi.org/10.48081/VYLR5379>

***А. Н. Сарбасова**

КИМЭП университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

МЕДИАМӘТІНДІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ-ІЗДЕНІС ТЕХНОЛОГИЯСЫМЕН ТАЛДАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Мақалада іскерлік қазақ тілі курсына медиамәтінді шығармашылық-ізденіс технологиясымен талдаудың жолдары талқыланады. Қазақ тілді мектепті бітірген студенттердің өз ана тілінде пікірін жеткізе алмауының, мәтін талдап, мағынасын жете түсінбеуінің кейбір себептері анықталады. Студенттер арасында қазақ тілінің қарым-қатынас деңгейінің төмендігі сауалнама арқылы нақтыланып, ресми тілді дамыту мақсатында экономикалық, әлеуметтік тақырыптағы медиамәтінді талдау ұсынылады. Жоғары оқу орнындағы іскерлік қазақ тілі курсына сипаттама беріліп, мақсаты түсіндіріледі. Болашақта бәсекеге төтеп беретін көптілді маман дайындауда іскерлік қазақ тілі курсының маңызы бар екені дәлделденеді. Іскерік тілді жетілдірудің бір жолы – мәтінмен жұмыс екенін ескере отырып, курста қолданылатын медиамәтіндер таңдалынып алынады және медиамәтінді талдаудың өзіндік жүйесі ұсынылады. Мәтін талдау проблемасын шешудің жолын анықтау үшін мәтіннің түрлері мен түсіну кезеңдеріне тоқталамыз. Іскерлік қазақ тілінде оқытудың жаңартылған технологиясы ретінде шығармашылық-ізденіс технологиясының қолданысы талданады. Шығармашылық-ізденістің зерттелуі қысқаша баяндалып, технологияға сәйкес талаптары нақтыланады, бірнеше әдістеріне түсініктеме беріледі. Әдістердің медиамәтінді талдау барысындағы қолданысы практикалық тапсырмалармен дәлделденеді. Медиамәтінді талдау барысында студентте қалыптасатын іскерлік дағдылар мен құзіреттіліктерге қорытынды жасалады.

Кілтті сөздер: медиамәтін, іскерлік қазақ тілі, шығармашылық-ізденіс технологиясы, инверсия әдісі, лабиринт әдісі, функционалды оқылым

Кіріспе

Қазіргі ақпарат алмасудың қарқынды кезеңі жоғары оқу орындары студенттерінің ақпаратты қабылдау, түсіну, жеткізу әрекеттеріне өз әсерін тигізеді. Шет тілін меңгеріп, тәжірибе алмасып, алдыңғы қатарлы шетелдік оқу орындарында білім алу – болашақ мамандар үшін маңызды әрекет. Халықаралық деңгей тілін меңгеру арқылы әлемді танымыз, озық технологияны түсінеміз, дамыған елдермен еркін байланысамыз. Осындай мақсатты алға қойып елімізде үштілді білім алу үдерісі енгізілді және ол өз нәтижесін беріп келеді.

Шетелдік білім стандартына сай құрылған оқу орындарында студенттердің білім алу тілі – ағылшын тілі. Барлық сабақтың оқу тілі ағылшын болғандықтан, оқитын ақпарат көздері де ағылшынның ақпарат құралдары мен оқулықтары. Бұл студенттің ағылшын тілді маман болуына ықпал етіп, жұмысқа орналасуына көмегін тигізгенімен қазақ тілінде ресми қатынас жасауына әсер етеді.

Отандық студенттердің шетелдік студенттермен байланысу тілі – ағылшын немесе орыс тілдері болып, нәтижесінде қазақ тілінің қолданысы шектеледі.

Соңғы жылдары әлемде болып жатқан пандемия әсерінен қашықтан білім алу үрдісі жақсы дамыды. Қашықтан сапалы, қызықты білім алудың негізі – түрлі компьютерлік платформалардың ағылшын немесе орыс тілінде болуы. Қашықтан оқу платформаларын өзге тілде меңгерген студентке ағылшын, орыс тілінде қарым-қатынас жасау әлдеқайда оңайырақ. Аталған айғақтардың барлығы студенттің еріксіз өзге тілде қарым-қатынас жасауына әсер етеді.

Он бір жыл бойы елімізде қазақ тілінде білім алып, отбасында қазақша сөйлеп, қазақша ойлайтын студенттердің кейбір бөлігі қазақ тілінде өз ойын нақты жеткізе алмауының себебі неде деген мәселенің бірнеше жағы бар: біріншіден, жоғарыда аталған ағылшын тілді оқу орындарының әсері болса, екіншіден, аралас тілді коммуникативтік ортаның әсері, үшіншіден, қазіргі өзге тілді ақпарат құралдары мен технология әсері деп білеміз.

КИМЭП университетінің Білім беру және гуманитарлық ғылымдар факультеті қазақ тілді мектеп бітірушілерге іскерлік қазақ тілі курсын ұсынады. Курс ресми-іскерік, кәсіби тілді жетілдіруге құрылған. Кәсіби саладағы материалдармен тиімді жұмыс жасауға, өз бетінше жобалар мен презентациялар жасауға, ғылыми-зерттеу жұмыстарын талдауға, кәсіби пікірталас пен дебаттарға қатысуға, түрлі келіссөздер мен іскерлік қарым-қатынас тілін жүзеге асыруға бағытталған. Курстың мақсаты студенттердің кәсіби салада маман ретінде жатық сөйлей алуын, сауатты жазу мен өз ой-

пікірлерін дәлелді жеткізуге үйренуін көздеп, іскерлік қарым-қатынас тілін жан-жақты меңгерту болып келеді.

Сөйлесім әрекетінің ішінде аталмыш курста оқылым әрекетіне аса назар аударғымыз келеді. Себебі іскери сала бойынша түрлі күрделі мәтіндерді жете түсініп, талдау жасауды студенттер өз деңгейінде жүргізе алмайды. Мысалы, мақаланың мазмұнын, автордың идеясын түсіну; негізгі, қосымша ақпараттарды анықтай білу; мақалаға сыни көзқарас білдіру; өзіндік пікір, баға беру. Аталған проблемаларды шешу мақсатымен медиамәтінді түсініп, талдау жолдарының бірін – шығармашылық-ізденіс технологиясымен жүзеге асырғымыз келеді. Медиамәтінді шығармашылық-ізденіс технологиясы арқылы талдап, студентті оқылым әрекеті арқылы коммуникацияға шығару зерттеу жұмысымыздың мақсаты.

Материалдар мен әдістер

Іскери қазақ тілінде студенттің ойын жеткізе алмауының жоғарыда аталған себептерін нақтылау үшін үш нұсқаның бірін таңдауға бағытталған бес сұрақтан тұратын сауалнама жүргізіп көрдік. Сауалнамаға қазақ мектебін оқып келген 18-21 жас аралығындағы студенттер қатысты. Сауалнама нәтижесі шектеулі, себебі қатысушылар саны аз, сондықтан сауалнама нәтижесі аталған проблеманың нақты сипатын бере алмауы мүмкін. Дегенмен, студенттің іскери қазақ тіліндегі проблемасын анықтауға көмегін тигізді.

Іскерлік қазақ тілі курсына тақырыпқа сай медиамәтіндерді қалай талдауға болады? Талдау барысында шығармашылық-ізденіс технологиясын қалай пайдаланамыз? деген сұрақтар зерттеу жұмысымыздың нысаны болып келеді. Алдымен аталмыш технологияның мәнін ашып алуымыз қажет. Шығармашылық-ізденіс технологиясын оқу процесіне енгізген американдық ғалым Джон Дьюи [1]. Ол проблеманы шешу үшін ойлаудың кезеңдерін нақтылап, тәжірибеге негізделген оқыту идеясын ұсынған. Д. Дьюи «Жұмыс жасау мектебі» идеясын ұсынып, іс жүзінде жүзеге асырды, бұл мектепте оқу жағдайы оқушылар білімінің жасырын және айқын көрінісін бақылаудан және реттеуден басталып, пәнді меңгерудің жаңа тәсілдерін жүйелі түрде түсіндірумен жалғасқан. Ресей педагогикалық практикасында М. Махмутов [2], А. Матюшкин [3], И. Лернер [4], оқу процесіндегі проблемалық оқыту мәселесін дамытты. Проблемалық оқытуды студенттерге проблемалық жағдай туғызатын сұрақтарды қоя білу, пайда болған проблемаға болжамдар арқылы шешім шығару деп түсіндірді. Проблеманың негізінде шығармашылық ізденіс бар, сондықтан біз зерттеуіміздің бастамасын проблемалық оқытумен байланыстырамыз және басқа да шығармашылық жұмыстардың жүйесін тұжырымдай келе, қазақ тілінде «шығармашылық – ізденіс» деген терминді енгізуді дұрыс деп есептейміз. Шығармашылық – ізденістің оқу процесінде

технология ретінде қарастыруға негіз бар, себебі технология болудың концептуалдық, басқарушылық, тиімділік және қолданыстық талабына сәйкес келеді.

Кез келген ғылым өз бастауын философиядан алатыны белгілі. Тіл мен сананың байланысынан лингвистиканың философиялық негізі анықталады [5].

Лингвистиканың философиялық негізі сананың құрамдас бөлшектеріне жататын ой, эмоция сияқты танымдық көрсеткіштермен тығыз байланысты. Іздену, зерттеу әрекеттері тікелей ойлау процесімен жүзеге асатынын ескерсек, шығармашылық – ізденіс әдістері ойлауға негізделеді. Американдық ғалым, психолог Р. Солсоның «ой – ақпаратты өңдеу процесінің ең іргелі компонентін құрайтын жоғары деңгейдегі танымдық іс-әрекет» [6] деген тұжырымына сүйене келе, ой ақпаратты өңдеуге қызмет атқарса, өңделген ақпарат тіл арқылы жарыққа шығады. Ой арқылы өңделіп, тіл арқылы жарыққа шыққан ақпарат ұғымдарды қалыптастыруға, логиканы дамытуға, шешім қабылдауға, ізденуге, өзін-өзі дамытуға және адамзаттың бүкіл қабілетін, рухани күшін айқындауға мүмкіндік береді. Ой арқылы өңделіп, тіл арқылы жарыққа шыққан ақпараттар моделін білім беру ісімен байланыстырсақ, танымдық оқыту процесі қалыптасады. Сонда танымдық оқыту білім алушылардың ұғымын, ойлау қабілетін, шешім шығару қабілетін, өз бетімен іздену қабілетін, шығармашылық қабілетін дамытуға қызмет атқарады. Жоғарыда аталған шығармашылық ізденістің философиялық және психологиялық тұрғыда негізделуі, ізденудің өзіндік әдіс-тәсілдерінің болуы және оны оқыту процесінде қолдану – шығармашылық – ізденісті оқыту технологиясы ретінде тұжырымдай алады. Ал әдіс-тәсілдерінің болуы, практика жүзінде қолданысқа еніп, оқу процесінде нәтиже беруін нақты мысалдармен дәлелдей аламыз.

Оқытудың шығармашылық-ізденіс технологиясы оқытушының өзіндік, шығармашылық шешімін талап ететін танымдық және практикалық міндеттерді қою арқылы студенттердің ізденушілік, танымдық қызметін ұйымдастыру болып табылады. Шығармашылық-ізденіс технологиясының мәні – ізденісті және білімді қолдануды ұйымдастыру, ғылыми танымның әдістерін іздеу барысында оларды меңгеруді қамтамасыз ету, шығармашылық қызметке қызығушылықты, өздігінен білім алуға қажеттілікті қалыптастыру, ұсынылған тапсырмалардың проблемасын түсінуге көмектесу, проблеманы шешуге бағытталған әдіс-тәсілдерді құру, проблемалық жағдайларды түсінуге және талдауға, проблемалар мен тапсырмаларды жекелеп көрсетуге үйрету. Шығармашылық-ізденіс технологиясының мақсаты – оқытудың кез келген кезеңінде студенттің іздену, зерттеу, сыни ойлау, бағалау, пікір білдіру дағдыларын қалыптастыру. Іздеу, зерттеу дағдыларын қалыптастыру үшін

шығармашылық- ізденіс технологиясының міндеті – жұмыс мақсаттарын қою қабілетін дамыту; берілген жағдаяттың жағдайларын талдау қабілетін дамыту; гипотезаларды алға қою және негіздеу қабілетін қалыптастыру; проблеманы шешуді жоспарлау; нәтижені сыни тұрғыдан талдау; нәтиже мен процесті бағай алу; алгоритмдік талаптарды жасау; жобалау; логикалық жүйелілікке үйрету.

Кез келген технологияның әдіс, тәсілдері болады. Әдіс – оқыту процесінде оқытушының мақсатты оқу жұмысы мен студенттің танымдық іс-әрекетін байланыстырып, білім беру мақсатында негізгі ақпаратты түсіндіру әрекетін жүзеге асыру жолы. Төменде мәтін талдауда қолданылатын шығармашылық-ізденіс технологиясының бірнеше әдістеріне тоқталамыз.

Ассоциация әдісі. Сипаттамасы: қарастырылып отырған объектіге немесе проблемаға мүмкіндігінше жаңа байланыстар құру. Проблема мен ассоциативті объект (мағынасы, ұғымы, бейнесі, сезімі, құбылысы немесе процесі) арасындағы мағыналық байланыстарды құру шығармашылық идеяны қамтитын ұқсастықты табудың құралы болып табылады. Әдісті қолдану ескі байланыстарды үзуге, стереотиптерді жоюға, жаңа идеяларды көрсетуге мүмкіндік береді. *Қызметі:* проблеманың, зерттелетін объектінің барлық мүмкін белгілері мен қасиеттерін анықтау; мәселеге мүлдем жаңа көзқарас қалыптастыру; мәселенің мағыналық кеңістігін кеңейту, күтпеген бейнелер, ұғымдар мен мағыналар алу, жаңа мүмкіндіктерді бөліп көрсету; шығармашылық ойлауды жандандырып, қиялды ояту тәсілі ретінде әрекет етеді. *Құрылымы:* еркін ассоциациялар ұсынылған сөзге ешқандай мағыналық немесе грамматикалық шектеусіз жауап арқылы құрылады. Бұл жағдайда ассоциацияларды сөйлеудің кез-келген бөлігі білдіре алады: зат есім, сын есім, етістік, сонымен қатар тәжірибе, сурет, символ. Бағытталған немесе бақыланатын ассоциациялар белгілі бір шарттармен шектеледі. Мысалы ретінде қарама-қарсы ассоциацияларды құру, сөздердің белгілі бір сөз табынан болуы (зат есім немесе сын есім), белгілер, түстер, атақты адамдардың аттары және т.б. Ассоциация әдісін қолдану барысында ойын, юмор және шығармашылық атмосфераны құру қажет; сынға тыйым салынуы керек; ассоциациялардың өзгеруі тез, икемді және жылдам болуы керек; ойға келген идеялардың барлығы жазылуы керек. *Қолданысы:* ассоциативті әдісті сабақта ой шақыру кезеңінде, материалды жақсы есте сақтау үшін жұмыс процесінде қолдануға болады, мысалы, сабаққа, мәтінге кіріспе ретінде негізгі ойды анықтау үшін, жаңа лексиканы бекіту үшін қолдануға болады.

Инверсия әдісі. Сипаттамасы: (латын тілінен аударғанда *inversio* «аудару; ауыстыру») бағытталған мәселені қарама-қарсы жағынан қарастыру, оны қалаған нәтижеге қарама-қарсы қою арқылы шешу, шешімдерді дәстүрлі көзқарастар мен сенімдерге қарама-қарсы жаңа, күтпеген жолмен іздеу.

Жалпы мағынада инверсия дегеніміз – бұл заттардың қарама-қарсы жағын көру, мәселені соңынан шешу, іс-әрекеттің негізгі бағыттарын, параметрлерін, материалдарды, энергияны, ақпаратты, жұмыс процестерін, формасын, қасиеттерін, уақыт пен кеңістіктің, функциялар мен құрылымның өзгеруі, керісінше әрекет тәсілдерінің өзгеруі. Инверсия әдісі әлемнің құрылымы мен дамуының әмбебап заңдылықтарын бейнелейді, сондықтан оны көптеген философтар, ғалымдар мен өнертапқыштар түсініп, қолданды. «Төңкеріңіз, ішке айналыңыз, ауыстырыңыз – бұл сөздер жаңа идеяларды қалыптастыру үшін қолданылатын инверсия әдісінің мәнін сипаттайды» [7]. *Қолданысы:* проблемаға дәстүрлі көзқарасты өзгертіп, жаңа көзқарастарды табу. Тақырыпқа, проблемаға әрқашан қарсы идея таба білу. Инверсия - бұл қуатты ойлау құралы, өйткені ойлау процедуралары нәтижесіз болған кезде, күрделі мәселелерді шешуде тиімді. Әдісті қолдану проблеманың түпнұсқа шешімдерін табуға және шешімі жоқ жағдайлардан шығудың жолын табуға мүмкіндік береді. *Құрылымы:* мәселені нақты анықтау; оң пікірді теріске, теріс пікірді оңға ауыстыру арқылы немесе оңды негативке ауыстыру арқылы мәселені шешу, мысалы: егер сіз сатылым көлемін арттырғыңыз келсе, оны азайту туралы ойланыңыз. Мәселеге қарама-қарсы көзқараспен қарау арқылы, кері идеяларды беру арқылы өзекті мәселені шешудің жолдарына қадам жасалады. *Қолданысы:* мәселені талқылауда, сабақтың кіріспе, негізгі бөлімдерінде пайдалануға болады.

Лабиринт әдісі. Сипаттамасы: талқылау барысында проблеманың дұрыс, бұрыс шешімдері бірге ұсынылады да сол шешімнің шығу жолдарын іздестіреді. Шешімдер шын және жалған, келісу немесе келіспеу мағынасында да болуы мүмкін. Проблема мен шешімнің ортасында қажет жағдайда кілт сөздерді қоюға болады. Әр түрлі жолдармен, лабиринттермен жүріп, олар проблеманы, мәселені, жанжалды жағдайды шешудің бір немесе бірнеше дұрыс жолдарын анықтайды [8] *Қызметі:* ойды жинақтау, жалғастыру, толықтыру, ұғымдар арасын байланыстыру, мәселенің басқа қырынан қарау. Бұл әрекеттер студенттің белгілі бір мәселені жан-жақты бағалау әрекетін қалыптастырады. *Құрылымы:* тақырыпты талқылау үшін бір проблеманың екі жақты шешімі ұсынылады. Проблеманың көрсетілген шешімдерге жету жолдары талқылау, сызба, кесте арқылы ұсынылады. *Қолданысы:* әдіс бағдарлау жылдамдығын және мәселені шешуге білімді тартуды дамытады. Оны көп айнымалы жағдайларда жылдам және дұрыс бағытты көрсету қажет болған жағдайда, мәселені шешудің бірнеше әдісі мүмкін болған жағдайда қолдануға болады.

Екінші мәселе – іскерлік қазақ тілі курсына медиамәтінді оқыту және мәтінді талдау барысында шығармашылық-ізденіс технологиясы әдістерінің қолданысы. Іскерлік қазақ тілі курсына оқылым материалдарына

тақырыптарға сай медиамәтіндер таңдалынып алынады. Нақтырақ айтқанда «Айқын, Егеменді Қазақстан» газеттерінің мақалалары іріктеліп, кей жағдайда қысқартылып беріледі. Мәтінді толық түсіну үшін мағыналық талдауды пайдаланып, сұрақтармен мәтіннің мазмұнын ашу студентті шығармашылық әрекетке үйретеді. Кез келген оқылым әрекеті түсінудің кезеңдерімен тығыз байланысты. Себебі түсіну кезеңдерінің жүйесін сақтамай, медиамәтіннің мазмұнын түсіне алмаймыз. Ағылшын тілді әдебиеттерді қарау барысында оқылымды түсінудің алты кезеңі қайталанып, түрлендіріліп берілгенін байқауға болады [9]. Онда мына ақпараттарды алға тартады: детальді түсіну, контекстен тыс талдау, автор ойын қорытындылау, болжам, мәтінді қайта құру, бағалау және оқырманның мәтінге көзқарасы, көңіл күйін білдіру [10]. Оқылымды түсіну көрсетімдік, зерделік, танымдық, аналитикалық түрлерімен де байланысты. Аталған оқылым түрлері түсінуді жүйелерге жіктейді де, тапсырма түрлерімен ерекшеленеді. Барлық оқылымның түрлері функционалды оқылымға негізделеді. Функционалды оқылым функционалды сауаттылықпен байланысты, себебі адамның оқу мен жазу дағдыларын социумда (банкте счет ашу, нұсқаулық оқу, анкета толықтыра алу) пайдалана алу қабілетімен түсіндіріледі. Бұл сауаттылық адамға қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауға және ортаға жылдам бейімделуге, әрекет етуге мүмкіндік береді. Функционалды оқылым дегеніміз нақты бір тапсырманы орындау барысында мәтіннен ақпаратты іздеу мақсатымен оқу. Бұл оқылым барысында үстірт қарау мен толық зерттеп оқу түрлері қамтылады. Функционалды оқылым дағдысы қалыптасқан студент мәтіннен қажетті ақпаратты бірден түсіне алады, мәтінді қысқартып, өзгерте алады. Искерлік қазақ тілінде медиамәтінді талдау барысында функционалды оқылымды кезеңдерге бөліп қарастырамыз:

Медиамәтінге кіріспе. Аталған мақсат мәтіналды кезеңде орындалады. Мәтіналды кезеңде алдын ала бақылау, ситуациялық проблемаларды қалыптастыру әрекеттері жүзеге асады. Бұл танымдық проблемаларды анықтауға көмектеседі, мысалы тақырып бойынша медиамәтіннің мазмұнын анықтау, алдын ала қайталауды қажет ететін лексикалық тапсырмалар, медиамәтіннің мазмұны туралы гипотезаларды жазбаша, ауызша анықтау.

Детальді түсіну. Мәтінді толық түсініп, негізгі қосымша ақпараттарын анықтауға бағытталады. Медиамәтінде берілген терминдер, фактілер, уақыт, орын, пікір мәтіннің негізгі, қосымша ақпаратын анықтайтын деталь болып саналады.

Логикалық жүйені сақтау. Детальді түсіну негізінде құрылады. Әр абзацтағы ақпаратты байланыстыру, біріктіру арқылы қосымша түсінгенін толықтырады. Бұл кезең мәтін талдау үшін өте маңызды, себебі сұраққа жауап іздеу үшін студентке мәтінді толық зерттеуге үйретеді. Детальді түсіну,

логикалық жүйені сақтау және болжам – мәтіндік түсіну кезеңі барысында жүзеге асады. Мәтіндік түсіну кезеңде медиамәтіндегі ақпараттарды анықтау, оларды жүйелеу, біріктіру, байланысын анықтау әрекеттері жүзеге асады, мысалы белгілі және жаңа ақпаратты ажырату, түйін сөздерді, анықтамаларды, күрделі мәтіндік пайымдауларды, жаңа сөздерді анықтау, танымдық ақпарат пен иллюстративті ақпараттың айырмашылығын анықтау, мәтінге өз бетінше сұрақ құру, яғни аналитикалық дағды қалыптасады.

Мәтіннен кейінгі кезең түсінудің дұрыстығын анықтауға бағытталады. Реконструкциялық және продуктивтік дағдыға бағытталған бұл кезеңде ақпаратты кодтау әрекеті жүзеге асады. Реконструкциялық дағдыда мәтіндегі ақпарат формасы өзгереді де сол өзгеріске ұшыраған ақпараттар арқылы мәтінді түсіну тексеріледі. Ал продуктивтік дағдыға оқылған мәтіннің негізінде өзіндік туындының (пікір, қарсылық, салыстыру, жаңа ой) пайда болуымен нақтыланады. Бұл кезеңнің мақсаттары:

Автор ойын қорытындылау. Түсінудің күрделі кезеңі, себебі мәтіннің идеясы кейбір мәтіндерде нақты жазылмай, болжаммен тұспалдап беруі мүмкін. Сондықтан бұл кезеңге бағытталған сұрақтарға студент мәтінді толық, детальді оқымай жауап бере алмайды.

Бағалау–мәтіннің мазмұнына, құрылымына, автордың идеясына, кейбір бөліктеріне пікір білдіру, баға беру. Пікір білдіру немесе баға беру белгілі бір білімге немесе аргументтерге негізделуі қажет. Бірақ ой еркіндігін, жеке өзіндік бағалауды анықтау үшін жеке пікір мен бағалауды қолдануға болады.

Кез келген оқылым тапсырмасы коммуникативтік мақсатты алға тартады. Автор белгілі бір жағдайды хабардар етуді, үгіттеуді, нақтылы пікір қалыптастыруды, әрекетке, іске бастауды көздейді. Автордың алдына қойған мақсаты әр түрлі әлеуметтік, идеологиялық, экстралингвистикалық факторларға негізделеді. Мысалы, газет тілшісі белгілі бір идеяны оқырманға жеткізу керек. Оны жай хабарламай, ой елегінен өткізіп, тілдік құралдарды іріктеп, шебер жеткізуге тырысады. Солай автор оқырманның сана сезіміне әсер ету арқылы өзінің коммуникативтік мақсаттарына қол жеткізеді. Медиамәтінде берілген ақпаратты түсіну, талдау, саралау, болжау, өзіндік біліммен салыстыру әрекеттерінің барлығы – коммуникациямен жүзеге асады. Медиамәтінді талдау барысында коммуникативтік мақсатты негізге ала отырып, шығармашылық-ізденіс технологиясының әдістерін қолдануға болады.

Нәтижелер және талқылау

Сауалнама 2021 оқу жылының күзгі семестінде өтті. Қатысушылар саны – 53 студент. Сауалнама сұрақтары мен нәтижелерін төмендегі кестеден көруге болады.

#	Сұрақтар	Пайыздық көрсеткіш
1)	Сіз достарыңызбен қай тілде сөйлесесіз?	
A	Достарым әр түрлі ұлт өкілдері болғандықтан орыс, ағылшын тілінде сөйлесемін.	70 %
B	Қазақ достарымның арасында қазақша сөйлесемін, бірақ орыс тілін араластырамын.	20 %
C	Үйде де, көшеде де, достарыммен де қазақша сөйлесуге тырысамын.	10 %
2)	Қазақ тілінің іскерлік коммуникациясы дегенді қалай түсінесіз?	
A	Кәсіби, ғылыми, коммерциялық және бизнес саласында қазақ тілінде қолданылатын байланыс түрі.	60 %
B	Оқу орнында, қоғамдық орындарда қазақша қарым-қатынас жасай алу.	20 %
C	Орыс, ағылшын тілінің іскери әдебін білетін адам кез келген жерде іскери коммуникация жасай алады.	20 %
3)	Іскерлік коммуникацияны жетілдіру үшін БАҚ (бұқаралық ақпарат құралдары) материалдарын оқу маңызды ма?	
A	БАҚ материалдары маңызды, себебі онда айтылған ақпаратты талдау арқылы коммуникация жақсарады.	35 %
B	Арнайы газет, журнал оқу маңызды емес, себебі әлеуметтік желі жақсы дамыған. Әлеуметтік желідегі ақпаратпен іскерлік коммуникацияны дамытуға болады.	30 %
C	Жаңалық тыңдап, пікірлесу қажет.	35 %
4)	Қазақ тілінде іскерлік коммуникация жасай алу үшін не қажет деп ойлайсыз?	
A	Қазақша қоғамдық, әлеуметтік, экономикалық мәтіндерді талдау; іскери сұхбаттарды жүргізу; жаңалықтарды тыңдау.	65 %
B	Қазақша оқыған студент ешбір білімсіз-ақ іскери коммуникация жасай алады.	10 %
C	Орыс, ағылшын тілдерінің тәжірибелерін пайдалану керек.	25 %
5)	Сіз қандай газет, журнал оқисыз?	
A)	«Айқын», «Егеменді Қазақстан» газеттері	5 %
B)	«Ақиқат», «Жұлдыз», «Парасат» журналдары	0 %
C)	Орыс, ағылшын тіліндегі газет, журналдарды оқимын.	95 %

Сауалнамадан студенттердің коммуникациялық тілі-орыс, ағылшын тілдері екенін нақты көреміз. Екінші сұрақтан іскерлік коммуникацияның қолданысын студент түсінеді және оны жетілдіру үшін БАҚ материалдары мен жаңалықтарды тыңдаудың көмегі болатынын түсінеді. Төртінші, бесінші сұрақтардан қазақ БАҚ құралдарын пайдаланбайтынын көре аламыз. Олай

болса, іскери қазақ тілінде медиамәтінді талдау болашақ мамандарға қажет екенін байқауға болады.

Медиамәтінді шығармашылық-ізденіс технологиясымен талдау үшін жоғарыда аталған мәтінді түсіну кезеңдерін сақтай отырып, мынадай тапсырма түрлері ұсынылады:

Сөздер тізбегін пайдаланып, мәтіннің мазмұнын болжау, Сөзді немесе сөз тіркесінің мәнін түсіндіру сияқты ассоциациялық, инверсиялық әдісті пайдалануға болады. Келесі мәтіннің мазмұнын түсіну үшін мәтіндегі ақпараттың перефразаланған формаларымен берілген бірнеше сөйлемдерді көрсетіп, *Мәтіннің мазмұнына сай келетін тұжырымды белгілеу* немесе керісінше, Берілген тұжырымдарды дәлелдей алатын сөз тіркестерін жазу сияқты детальді талдаудың лабиринт әдістерін пайдалануға болады. Логикалық жүйені сақтау кезеңінде абзац аралық тапсырмаларды, мәтіннің құрылымдық бөлімдерімен байланысты тапсырмалар, мысалы, *Әр абзацтың негізгі идеясын анықтайтын тірек сөздерді белгілеу* тапсырмасын беруге болады. Медиамәтіндегі негізгі, қосымша, астарлы идеяны түсіну үшін 100 пайыздық толық мазмұнды, 70 пайызды жартылай мазмұнды, 40 пайызды жартылай мазмұнды беретін ақпараттарды пайдалана отырып, үш түрлі аннотация үлгісін беріп, *Мәтін мазмұнына сай келетін аннотацияны табу* тапсырмасын ұсына аламыз. Келесі бөлімде *Автордың пікірімен келісесіз бе? Өз пікіріңізді аргументтермен дәлелдеңіз* сияқты сөйлесім тапсырмасымен талдауды аяқтаймыз.

Қорытынды

Студенттер арасында жүргізілген сауалнама арқылы студентке қажет ақпаратты анықтап, соған сай сабақ барысында материал дайындауға тырыстық. Ал медиамәтінді талдау барысында шығармашылық-ізденіс әдістерін пайдаланудың нәтижесі студентте іздену, зерттеу, креативті ойлау, шығармашылық дағдылары қалыптастыратыны тәжірибеден байқалды. Іздену және ізденіспен оқыту процесі тек білім алуға бағытталмайды. Оның барысында студенттер жеке құзыреттерді дамытады:

- гипотезаны ұсыну және негіздеу, білімді өздігінен іздеуге үйренеді;
- ақпаратты талдау, синтездеу, модельдеу, жалпылауға үйренеді;
- рефлексиялық ойлау мәдениетін қалыптастырады;
- қызмет бағытын таңдау және шешім қабылдау дағдыларын қалыптастырады;
- талқылау, пікірталас мәдениетін қалыптастырады;
- оқу әрекеті процесінде эмоционалды және тұлғалық дамиды.

Оқу, оқыту процесі әрқашан дамып, жаңарып отыратын әрекет. Әр оқытудың бір қырын ашып, оқытуды түрлендіру арқылы студентті сабаққа қызықтырып отыру кез келген әдіскердің міндеті. Сондықтан әлеуметтік,

қоғамдық, экономикалық мәтіндерді оқу арқылы студенттің ақпараттық білімін ғана жетілдірмей, шығармашылық, ізденіс әлеуетін де дамытуды қатар алып жүруді дұрыс деп санаймыз.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Левитес, Д. Г.** Теория проблемного обучения. Педагогические технологии / Д. Г. Левитес [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://studref.com/665004/pedagogika/pedagogicheskie_tehnologii

2 **Тузинец, А.** Две концепции проблемного обучения // Вестник МГЛУ. Образование и педагогические науки. – №3 (836). – 2020. –134 б.

3 **Матюшкин, А. М.** Проблемное обучение. Прошлое, настоящее, будущее: монография / А. М. Матюшкин – Н. : Нижневартовск, 2019. –10 с.

4 **Ситаров, В. А.** Проблемное обучение как одно из направлений современных технологий обучения // Знание.Понимание.Умение. – №1. 2009. –148–155 с.

5 **Уралбаева, Ш. Қ., Рақымжанова, С. Қ., Маликова, А. М.** Тілдің философиялық мәні // Адам әлемі. – № 4 (90). – 2021. – 79 б.

6 **Солсо, Р.** Когнитивная психология – Питер : Изд-во СПб.: Питер, 2006. 589 – 593 с.

7 **Марков, С.** Метод инверсии или обращения как метод творческого решения проблем / С. Марков. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://geniusrevive.com/metod-inversii-ili-obrashheniya-kak-metod-tvorcheskogo-resheniya-problem>

8 **Кузнецов, И. Н.** Настольная книга практикующего педагога: учебное пособие – Москва: РОСБУХ, ГроссМедиа, 2008. – 544 с.

9 **Carie, P., Shirley, Sh.** Types of reading questions . –2021. [Electronic resource]. –Access mode: <https://www.gallaudet.edu/tutorial-and-instructional-programs/english-center/reading-english-as-second language/types-of-questions-and-tests/types-of-reading-questions>

10 **Mike, M.,** Smart Reading Comprehension: Strategies for the 6 QuestionTypes.[Electronic resource]. – Access mode: <https://magoosh.com/gmat/strategies-for-the-6-reading-comprehension-question-types>

Referenses

1 **Levites, D. G.** Teoriya problemnogo obucheniya.[Problem-Based Learning Theory] – Pedagogicheskie tehnologii/D. G. Levites [Electronic resource]. – Access mode: https://studref.com/665004/pedagogika/pedagogicheskie_tehnologii

2 **Tuzinek, A.** Dve koncepcii problemnogo obucheniya [Two Concepts of Problem-Based Learning] – Vestnik MGLU. Obrazovanie i pedagogicheskie nauki. – №3 (836). – 2020. –134 p.

3 **Matyushkin, A. M.** Problemnoe obuchenie. Proshloe, nastoyashhee, budushhee [Problem learning. Past, present, future] – monografiya / A. M. Matyushkin – N. : Nizhnevartovsk, 2019. – 10 p.

4 **Sitarov, V. A.** Problemnoe obuchenie kak odno iz napravlenij sovremenny`x texnologij obucheniya [Problem-based learning as one of the areas of modern learning technologies]–Znanie.Ponimanie.Umenie. – №1. 2009. –148–155 p.

5 **Uralbaeva, Sh. Q., Raqymzhanova, S. Q., Malikova, A. M.** Tildin filosofiyalyq mani[Philosophical meaning of language]– Adam alemi. – № 4 (90). – 2021. – 79 p.

6 **Solso, R.** Kognitivnaya psixologiya [Cognitive psychology] – Piter : Izd-vo SPb.: Pi-ter, 2006. 589 – 593 p.

7 **Markov, S.** Metod inversii ili obrashheniya kak metod tvorche-skogo resheniya problem/ [Method of inversion or reversal as a method of creative problem solving]. [Electronic resource]. –Access mode: <https://geniusrevive.com/metod-inversii-ili-obrashheniya-kak-metod-tvorcheskogo-resheniya-problem>

8 **Kuznecov, I. N.** Nastol`naya kniga praktikuyushhego pedagoga: uchebnoe posobie [Handbook of a practicing teacher: textbook] – Moscow: ROSBUX, GrossMedia, 2008. – 544 p.

9 **Carie, P., Shirley, Sh.** Types of reading questions [in English]. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.gallaudet.edu/tutorial-and-instructional-programs/english-center/reading-english-as-second language/types-of-questions-and-tests/types-of-reading-questions>

10 **Mike, M.,** Smart Reading Comprehension: Strategies for the 6 QuestionTypes [in English]. [Electronic resource]. –Access mode: <https://magoosh.com/gmat/strategies-for-the-6-reading-comprehension-question-types>

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*А. Н. Сарбасова

Университет КИМЭП,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

ПУТИ АНАЛИЗА МЕДИАТЕКСТА С ПОМОЩЬЮ ПОИСКОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ

В статье рассматриваются пути анализа медиатекста с помощью поисковой технологии при изучении курса делового казахского языка. В статье определен ряд причин не полного понимания содержания текста, отсутствия умения его анализа, и четкого формулирования своего мнения студентами, окончившими школу с казахским языком обучения. В статье дается характеристика и цель курса делового казахского языка в высшем учебном заведении. Учитывая, что основным из путей совершенствования делового языка – является работа с текстами, подробно рассмотрены медиатексты, применяемые в ходе изучения курса, в том числе предлагается оригинальная система анализа медиатекстов. С целью определения решения проблемы анализа текста автор останавливается на видах текстов и этапах их познания и понимания. Кратко останавливается на исследовании поисковой технологии. Уточняются требования, предъявляемые в соответствии с применяемой технологией. Дается пояснение нескольким другим методам. Представленные практические задания анализа медиатекстов доказывают применение таких методов. В статье дается вывод о формируемых у студентов деловых навыков в ходе анализа медиатекстов.

Ключевые слова: медиатекст, деловой казахский язык, поисковая технология, метод инверсия, метод лабиринт, функциональное чтение.

*A. N. Sarbassova

KIMEP University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Material received on 08.09.22.

METHODS OF MEDIA TEXT ANALYSIS BY CREATIVE SEARCH TECHNOLOGY

The article discusses the ways of analyzing media texts in the course of business Kazakh language with the help of creative search technology. Some reasons are revealed why students that graduated from a Kazakh-language school cannot express their opinion, analyze media texts and understand the meaning. The purpose of the Kazakh business language course at a higher educational institution is described and explained. Considering that one of the ways to improve the business language is to work with texts, media texts used in the course are selected and a proprietary system for analyzing them is proposed. The text stops at the types of text and the stages of understanding to determine how to solve the analysis problem. The creative search research is briefly outlined, the requirements specified in accordance with the technology, and several methods explained. The use of methods in the course of media text analysis is confirmed by practical tasks. A conclusion is made about the business skills and competencies formed by the student.

Keywords: media texts, business Kazakh language, creative search technology, inversion method, labyrinth method, functional reading.

<https://doi.org/10.48081/SFMH7356>

***Б. М. Сүйеркүл¹, М. А. Уайханова²**

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

«ТӘРЖУМАНДАҒЫ» СОМАТИЗМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРЫМЫЗДАҒЫ КӨРІНІСІ

Қоғам өмірінің ажырамас бір бөлігі саналатын тілді адамзат тарихының айнасы деуге болады. Себебі тілдік бірліктер этнос дамуының әр кезеңіндегі өзгерістер мен жаңалықтарды тап басып таңбалап отырады. Уақыт ағымына сәйкес қолданыстан шығып қалған көптеген заттар мен құбылыстарға қатысты ақпаратты олардың тілде сақталып қалған атауларынан білеміз. Әсіресе, күллі тіршілік иелерінің ішінен адам баласын ерекшеліп, «Кім?» деген сұрақты еңілеп берген түркі халықтарының жазба мұраларына назар аударсақ, көптеген қызықты мағлұмат аларымыз даусыз. Онда қатталған тілдік деректер қазіргі ғылымда басымдық беріліп отырған антропоэлекті парадигмаға сәйкес тілді оны қолданушы адамның өзін тану бағытында зерделеу тұрғысынан алғанда маңызды рөл атқарады.

Сөздік құрамының негізгі бөлігіне жататын соматизмдерді зерттеу тіл мамандары үшін ғана емес, медицина, физиология, психология, антропология, археология саласындағы ізденушілер үшін де маңызды. Себебі соматизмдердің қатысуымен жасалған түрлі фразеологиялық, паремиологиялық бірліктерде белгілі бір дәрежеде ұлттық менталитетіміз, сан ғасырлық тарихы бар дүниетанымымыз да көрініс табады. Сондай-ақ соматизмдер арқылы жасалған тұрақты тіркестерді тіліміздің байлығын танытатын деректер ретінде қарастыру мақала тақырыбының өзектілігін көрсетеді. Осымен байланысты автор орта ғасыр жазба ескерткіші «Китаб Тарджумандағы» соматизмдерді қазіргі қазақ тілі материалымен салыстыра зерттеуді мақсат еткен.

Мақалада жазба ескерткіште кездесетін соматизмдерге лексика-семантикалық сипаттама беріледі, олардың қазіргі қазақ тіліндегі нұсқалары, олардың қатысуымен жасалған тұрақты тіркестер салыстырыла талданады.

Кілтті сөздер: Тәржұман, жазба ескерткіш, соматизм, фразеологизм, тұрақты тіркес.

Кіріспе

Жазба мұрағаттар тілі қазіргі әдеби тіліміздің іргетасы, қайнар бастауы десек, қателеспейміз. Орта ғасырлық әдеби жазба ескерткіштер мен сөздіктердегі тілдік материал қазіргі ауызша және жазбаша сөзжұмсамнан ерекшеленгенімен, олардың арасында сабақтастықтың бары айқын.

Жазба жәдігерліктер тілі мен қазақ тілінің сөздік құрамында айырмашылықтан ұқсастық басым, оған тарихи көркем мәтіндердегі бейнелеуіш-көркемдеуіш тәсілдер арқылы жасалған түрлі сөз оралымдарын қазіргі фразеологиялық-паремиологиялық қорымыздағы баламаларымен салыстырғанда көз жеткіземіз. Бұл туралы қазақ ғалымдары былай дейді:

«Ұлттың тарихын, тілін зерттеуде мол мағлұмат беретін жазба ескерткіштер ғана. Тіл тарихын зерттеу – ұлт тарихын зерттеу. Қыпшақ тілдерін зерттеу саласы, әдетте шығыстану ғылымында медиовистикада (орта ғасыр дәуірін зерттеу ғылымында) «қыпшақтану» деп аталады. Қыпшақтанудың басты бұлағы – тіл. Бабалары қыпшақ тілінде сөйлеген бүгінгі қазақтардың, оның ішінде тіл мамандарының басты міндеті қыпшақтану саласын өркендету. Орта түркі тілін қазақ тілімен сабақтастыра тарих қойнауынан бүгінге қарай зерделегенде, өзінің үздіксіз өзгеруімен бірге тұрақтылығын да сақтап отыратын тілдің даму диалектикасы айқын көрінеді. Өйтпеген жағдайда тілдің коммуникативтік қызметі жүзеге аса алмас еді... Тіл – халықтың мәңгі ажырамайтын бөлінбес бөлшегі, өзіне тиесілі меншігі. Ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа, атадан балаға беріле отырып сақталатын, өсіп-көркейетін, еш уақытта жұтамайтын, жоғалмайтын халық қазынасы тіл екендігі жазба мұрағаттарды бүгінгі тірі тілдермен салыстыра зерттегенде анық байқалады» [1, б. 216].

Сондықтан орта ғасыр жазба ескерткіші «Китаб Тарджумандағы» соматизмдерді онымен дәуірлес әдеби мұралардағы сөз өрнектерімен және қазіргі қазақ тіліндегі балама нұсқаларымен салыстырамыз.

Материалдар мен әдістері

Зерттеуде жинақтау, саралау әдісімен қатар тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, этнолингвистикалық, прагмалингвистикалық талдау әдістері қолданылады.

Тіл білімінде дене мүшелері атауларына байланысты көптеген зерттеулер жүргізіліп, ғылыми еңбектер жарық көрген. Академик Ә.Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде адамның түр-тұлғасы, бой-тұрқына қатысты атауларды жеке, дене кемістіктерін білдіретін сөздерді бөлек [2, б. 196-207], сондай-ақ дене мүшелері мен одан өсіп шығатын және бөлінетін заттарға дейін атын атап, түсін түстеп, жан жақты сипаттама берген [2, б. 393-418]. Ондағы санамаланған атаулардың басым бөлігі қазіргі кезде сөздік қордың пассив бөлігінде екені мәлім, сондықтан олардың мән-мағынасын бүгінгі тілдік ұжым мүшелерінің бәрі бірдей біле бермейді. Алайда тіліміздің дамуы тұрғысынан алғанда мұндай тілдік деректерді тарихи салыстырмалы зерттеу барысында қолданудың маңызы зор. Сондықтан көрнекті ғалымның бұл еңбегін тіліміздің жеті-сегіз ғасыр бұрынғы күй-қалпын анықтау үшін ұтымды пайдалануға тиіспіз.

Сондай-ақ дене мүшелері атауларына байланысты салғастырмалы зерттеулердің көбірек жүргізілгендігі назар аудартады. З. М. Хамизова кабарды-черкес тіліндегі «жүрек», «бас» және «жан» соматизмдерінің қатысуымен жасалған фразеологиялық бірліктерді олардың ағылшын тіліндегі баламаларымен салғастыру арқылы екі халықтың дүниетанымындағы кейбір ұқсастықтар мен көптеген айырмашылықтарды анықтаған [3]. Р. О. Шейхова авар тіліндегі «бас» және «жүрек» соматизмдерінің қатысуымен жасалған фразеологиялық бірліктерді орыс тіліндегі нұсқаларымен салғастыра зерттеген [4]. А. Г. Абрамова жүйесі бөлек орыс және чуваш тілдеріндегі «жүрек» және «көз» соматизмдерінің қатысуымен жасалған фразеологиялық бірліктердің семантикалық ерекшеліктерін және когнитивтік моделін арнайы қарастырған [5]. А. Б. Нұржанова «Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды» деген еңбегінде қазақ тіліндегі ғалам бейнесін фразеологизмдерде қатталған мағына арқылы ашуға талаптанған [6].

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі түркі халықтарына ортақ мұра саналатын «Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» ескерткішінде дене мүшелері туралы мағлұмат едәуір қамтылған. Еңбектің жазылған уақытына қатысты 1245 жылы 28 қаңтарда (кейбір деректерде 1343 ж.) аяқталғаны жөнінде дерек бар. Сөздік Хажы Мәуләнә Кемал әд-Диннің кітапханасына арналып жазылған. Еңбектің түпнұсқасы Голландиядағы Лейден академиялық кітапханасында (№517) сақтаулы [7]. 1970 ж. қазақ ғалымы Ә. Құрышжанов «Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. Тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде М. Т. Хоутсманың зерттеуін басшылыққа ала отырып, сөздікті кешенді түрде зерттеп, орыс тіліне аударған [8]. Аталмыш еңбекті белгілі қыпшақтанушы

А. Н. Гаркавец арнайы зерттеген [9]. Көрнекті ғалым Р. Топарлы «Китаб Тарджуманды» қазіргі түрік тіліне аударып, ғылыми жұртшылыққа кеңінен танылуына үлкен үлес қосты [10].

Орта ғасыр жазба ескерткіштерінде кездесетін сөздердің басым бөлігі бүгінде дамып, толысып, белгілі бір жүйеге түсіп қалыптасқан қазақ тілінің сөздік құрамына кіреді. Сондықтан оларды қазіргі лексикамызбен сабақтастықта қарастырудың маңызы зор. Профессор Б. Сағындықұлының жетекшілігімен жүргізілген зерттеу нәтижесінде жарық көрген ұжымдық монографияда V-XV ғасыр аралығындағы бірқатар түркі-қыпшақ ескерткіштерінен терілген мысалдар беріліп, олардың қай жазба мұраға тән екендігі көрсетілген. Авторлар «Қазақ тіліне ешқандай дыбыстық өзгеріске ұшырамай жеткен байырғы сөздерді өз ішінен екіге бөледі: а) қазақ тіліндегі сөздермен сыртқы пішіні де, мағынасы да сәйкес келетін сөздер; ә) сыртқы пішіні сәйкес келгенімен, ішкі мазмұн-мағынасы өзгеріске түскен сөздер [1, б. 124].

Ескерткіштерде ең көп қолданылған сөздер – зат есімдердің лексика-семантикалық өрісі өте кең. Қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда тұлғалық жағынан да, мағынасы жағынан да толық сәйкес келетін зат есімдердің көбірек сақталған түрінің бірі – *адамның дене мүшелеріне байланысты атаулар*. Мұндай атаулардың жалпы саны – 27. Бір ғана дене мүшелеріне қатысты осыншалық атаудың қазіргі қазақ тілімен толық сәйкес келуінің өзі сонау көне замандардың өзінде-ақ тіліміздің ірге тасы қаланғандығының, қалыптаса бастағандығының айғағы» деген тұжырымға келген [1, б. 126]. Сонымен көне дәуірлерден қазіргі заманға дейін ешбір өзгеріссіз жеткен соматизмдерге назар аударайық:

«Адамның дене мүшелеріне байланысты атаулар: *Айа* (алақан) МК; *айақ* Таф.І, ЫХ, Атт; *арқа* ДТД, Орх, МК, ХШ, НФ, Г, Таф.І; *бас/баиш* ДТД, СДЕ, Орх, Е,Т; *бармақ* ҚБ, МК, Г, НФ, ХШ, Таф.І; *бел* ДТД, Эл, МК, Таф.І, КК; *көз* ДТД, БҚ, ҚБ, МК, ЫХ, ХШ, Таф.І, НФ, Мн, Г; *қабак* НФ, КК; *қазы* МК; *қан* ДТД, Орх, Е, Т, МК, ҚБ, ЫХ, Атт, ХШ, НФ, Мн, Г, КК, Таф.І; *қар* ДТД, Т, МК, ЫХ; *қарақ* Мн, ХШ; *қарын* ҚБ, МК, Г, ХШ, НФ, Таф.І, Атт; *қол* ДТД, Е, ҚБ, МК, ЫХ, НФ, ХШ, Таф.І, Атт; *қолтық* МК; *мең* МК, ЫХ, Мн, ХШ, Таф.І; *өт* МК, НФ, ХШ; *сақал* ҚБ, Г, НФ, Таф.І; *сан* ЫХ; *сіңір* Таф.І; [1, б. 126].

Ұжымдық монографияда келтірілген бұл соматизмдер түгелге жуық «Китаб Тарджуман...» жазба ескерткішінде де кездеседі. Бұл жәдігерлікте орта ғасырлардағы қыпшақ тілінің лексикалық құрамы «есімдер/атаулар» және «етістіктер» деп үлкен екі топқа бөлінген. Сөздіктің есімдерге арналған бірінші бөлімі едәуір көлемді болып саналады және жоғарыда айтылғандай лексика-семантикалық мағынасына қарай 26 бөлімге жіктелген атаулардан тұрады. Екінші бөлім араб әліпбиінің ретімен берілген етістіктерден тұрады.

Сондықтан сөздіктің бірінші бөлімі *тақырыптық топтар* бойынша жүйеленген, ал екіншісі *әліпби ретімен* бөлінген деуге болады. Екі бөлімде де араб сөздері түркі тіліндегі нұсқасынан бұрын келеді. Тек жалқы есімдерге арналған 22-бөлімде ғана керісінше, түркі сөздері араб тіліндегі нұсқасынан бұрын жазылған.

Біз талдағалы отырған дене мүшелері атаулары сөздіктің он алтыншы бөлімінде ұсынылған. Іштей – *адамның сыртқы келбеті және ішкі, сыртқы мүшелері* туралы бөлімшелерге жіктеледі. Онда орта ғасырларда түркі тілдерінде белсенді қолданылған 89 соматизм берілген. Оның 69-ын автор сыртқы органдар, яғни көзге көрінетін дене мүшелерінің атаулары деп түсіндіреді:

Ағыз – زُغ – ауыз; *адсыз бармақ* – زُیْسُذَا قَحْرَب – атсыз /аты жоқ/ саусак; *адым* – مَدَا – адым. Нақтылай кетер болсақ, қазіргі сөзжұмсамда бұл лексема дене мүшесінің (аяқ) емес, ол арқылы жасалатын қимыл-әрекетке қатысты өлшем атауын білдіреді. Қазіргі тілімізде оның «қадам, қадым» деген нұсқалары да белсенді қолданылады; *Азығ* – اُغِيْزَا – азу тіс; *айа* – اَيَا – алақан. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде дербес жұмсалмайды, негізінен «алақанның аясы», «алақанына салып, аялап отыр» сияқты тұрақты тіркестердің құрамында қолданылады. Яғни лексеманың атау ретіндегі семантикалық шеңбері біршама тарылған, бірақ «-ла» жұрнағы арқылы одан жасалған етістік сөздік қорымызда белсенді жұмсалады. Тіпті осы түбірдің қатысуымен жасалған антропонимдердің де жиі кездесетіні назар аудартады: Аяжан, Аябек; *айақ* – اَيَا – аяқ /айақ/; *алын* – اَلَا – маңдай. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде қолданыста жоқ, орта ғасырларда ол білдірген мағына қазіргі әдеби тілімізде «маңдай» лексемасына артылған. Еліміздің кейбір аймақтарында оның «маңлай» деген фонетикалық варианты белсенді жұмсалады. Бұл нұсқаны да диахронды тіл білімі тұрғысынан жаңа сөздер қатарына жатқыза алмаймыз. Себебі ол «Тәржұманмен» дәуірлес «Кодекс Куманикус» пен «Китаб Ат-тухфада» да кездеседі:

Маңлай КК – маңдай. л~д. [11, б. 273]; **Маңлайы** Атт. – маңдай (Атт. 10612) л~д. [11, б. 318].

Аишақ – اِيْشَا – сіңір; *әйін* – اَيْنَا, әгін – اَيْنَا, *омуз* – زُوْمُ – иық / иін; *балтыр* – رَطْلَب – балтыр; *бармақ* – قَحْرَب – бармақ / саусак. Қазіргі қазақ тілінде бұл соматизмнің мағыналық шеңбері тарылған, ол қолдағы бес саусақтың біріншісін ғана білдіреді: *бас бармақ*. Ал орта ғасырларда оның жалпы «саусак» мағынасында жұмсалғанын «Түркіше Гүлістан», «Жұмаққа жол» және «Хұсрау мен Шырын» шығармаларынан көреміз:

Бармақ Г, НФ, ХШ – бармақ, саусак.

Тең әрмәз елдә он бармақ бил аны. Қолдағы он саусак бірдей емес, біл оны (ХШ 3669) [11, б. 257]. Бұл үзіндінің баламасын қазіргі паремиологиялық

қорымыздағы «Бес саусак бірдей емес» деген мәтелден көреміз. Осы тұста бала кезімізде естіген мына аңызға тоқтала кетуді жөн санадық:

Бес саусақ әуел баста бойлары бірдей бес адам болған деседі. Бір күні олардың басшысы «ұрлық қылайық» деп ұсыныс жасайды. «Қылсақ, қалайық!» деп екіншісі оны қостай кетеді. Иманы бар үшіншісі «Құдайды қайтеміз?» деп қорқынышын білдіреді. «Құдай бізді қайтер дейсің?» деп төртіншісі немқұрайдылық танытады... «Құдайдың ала танасын ұрлайық!» деп бесіншісі сып ете қалады. Мұның барлығын «естіп, біліп, көріп отырған» Жаратушы оларды бір сәтте тәубесіне түсіріпті, яғни әрқайсысының бойын ойына, ниетіне сай қысқартып тастапты...

Сөйтіп, қасындағы жолдастарын жаман әрекетке итермелеп, ұрлыққа бастамақ болған біріншісін ең қысқа қалыпқа түсіріп, өзгелерінен оқшаулапты. Бастаманың байыбына бармай, сабырсыздық танытып, оны қостай жөнелген екіншісінің бойын біршама қысқартыпты. Жасаған иесін ойлап, байыптылық танытқан үшіншісіне разы болғандықтан, бойына тиіспей, жан-жағындағыларды бақылап, бағдарлай алатындай етіп, ортаға орналастырыпты. Ұрлық жасаған күнде де Құдайдың мейіріміне үміт артып, күнәсі кешірілетініне сеніп тұрған төртіншісінің бойы да біршама қысқартылыпты. Ал бәрін естіп, біле тұра, Жаратушының қақысына кірмек болған сорақылығы үшін бесіншісінің бойын ең төмен қалыпқа түсіріпті. Осылайша бес адамның иманы мен пендешілігі бес түрлі деңгейде болатындығы туралы мифтік санамыздағы түсінік тілдік санамызда «Бес саусак бірдей емес» деген мәтелмен түйінделген екен.

Дана бабаларымыз оңы мен солын танып үлгермеген жас баланы жаман қылықтан, адамшылыққа жат әрекеттен тыю мақсатымен жоғарыдаа баяндалған аңызды сәбидің басынан сипап, қолынан ұстап, бес саусағын санай отырып айтып беретіні тіпті тамаша, дидактикалық мәні зор әдіс деуге болады. Міне, көрнекілік, міне, көрегендік!

Ілгеріде әжелеріміз бәрімізге етене таныс «Қуыр, қуыр, қуырмаш...» пен «Бас бармақ, балаң үйрек, ортан терек, шылдыр шүмек, кішкене бөбек...» деп басталатын санамақтан кейінгі кезекте осы аңызды айтып, балаға жақсы мен жаманды, ақ пен қараны ажыратудың ең қарапайым тәсілін қолданған сыңайлы. Бұл жердегі ең маңызды нәрсе «қандай да бір әрекетті былай қойғанда, адам баласы жүзеге асырмаса да, әрбір ойы мен ниетіне сай, я сауабын, я жазасын алады» деген тұжырым болса керек.

«Тәржұманда» *бармақ* – قَحْرَب – *бармақ* лексемасы улу *бармақ* – اَلَا – *бас бармақ*, *суқ бармақ* – قَحْرَب قَس – *суқ саусак*, *орта бармақ* – اَنْتَرَا – *ортаңғы саусак*, *адсыз бармақ* – زُیْسُذَا قَحْرَب – *тіркестерінің құрамында кездеседі. Ал шынашақ* атауы *чықанақ* – قَانَا قِيْچ – *чычалақ* – قَالَا قِيْچ – нұсқаларында берілген екен.

баиш – شائب – бас; *боғаз* – زَاغَب – бұғақ; *боғун* – نُوْب – буын; *бойун* – نُوْب – мойын; *бойы* – يُوْب – бой, сұлба; *бурун* – نُوْب – мұрын; *бут* – طَب – бұт / бөксе; *быйық* – قِيْب – мұрт / мыйық; *білек* – كَلَب – қары; *қары* – يَرْق – қары / қолдың қары; дөс – شَوْد – төс; *дұдақ* – قُدُوْد – ерін; *ерін* – نَرَا – ерін; *ел* – لِيَا – қол; *емшек* – كُجْجَا – емшек / омырау; *еңсе* – اَسْكِنَا – еңсе, желке [10].

«Қазақ тілінің шығу тарихы» атты ұжымдық монографияда да «еңсе» сөзінің «Кодек Куманикуста» дәл осы «желке» мағынасында жұмсалатыны туралы дерек келтірілген:

Еңсе КК – еңсе, желке [11, б. 246].

Ал қазіргі тілімізде бұл сөздің «желке» деген мағынасы мүлдем ұмытылған, алайда «*еңсесіне мінді*» деген тұрақты тіркес құрамында бұл сөзді «желке» лексемасымен алмастыруға, яғни синоним ретінде қарастыруға болады деп ойлаймыз:

Еңсесіне мінді. *Мойындатты, жеңді.* Еңсең әлі-ақ бір күн *мінеді* – елу, Қазанның қара түнек бұлтындай-ақ (О. Шораяқов, Шайыр) [12, б. 321].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «еңсе» сөзінің үш мағынасы берілген:

ЕҢСЕ зат есім. 1. *Тұла бойы, дене, тұлға*; 2. *Тұрық, бой*; 3. *Өңір, аймақ*. [12, б. 319].

Жалпы қазіргі сөзжұмсамда «еңсе» сөзі атау тұлғасында дербес лексема ретінде сирек, ал ақын-жазушылар шығармаларында біршама жиірек жұмсалатыны байқалады. Сөздікте «еңсе» сөзінің қатысуымен жасалған мынадай тұрақты қолданыстар қамтылған:

Ел еңсесі көтерілді. *Ел-жұрт есін жиды, қалпына келді, тұрмыс-тіршілігін түзеді; Еңсе бермеді. Жігерін жасытпады, ұнжырғасы түспеді, мойымады; Еңсе көтерді. Бой түзеді, іргесі қаланды; Еңсенді биік ұста. Мойыма, өзіңді өзің қолыңа ал, уайымға салынба; Еңсесі биік. Тұрқы жоғары, озық; Еңсесі биік боз орда. Ауыз әдебиетінде хан, сұлтанның үй-жайы (байтағы) туралы айтылады... т.б.* [12, б. 319-321].

Сонымен, қазіргі кезде «еңсе» сөзінің атау ретінде семантикалық шеңбері біршама тарылғаны, бірақ фразеологиялық қорымызда белсенді жұмсалатыны байқалады. Мұны БАҚ мәтіндерінен де көруге болады:

«Қалай айтсақ та, ерке Есілдің жағасынан орын тепкен елордамыздың бүгінгі кескін-келбеті мен әлем алдындағы атақ-абыройы кез келген қазақстандық үшін мақтан етерлік жайт. Бұрынғы ата-бабаларымыздың жырларындағы «Еңсесі биік Ақ Орда» теңеуі бүгінгі Нұр-Сұлтан қаласына қай жағынан алып қарасақ та, әбден лайық...» дейді Е. Жүсіпов «Еңсесі биік Елорда – татулық бесігі» атты мақаласында [13]. Сайт материалының тақырыпаты батыр бабамыз Махамбеттің «*Еңсесі биік боз орда*, Еріксіз кірсем деп едім» деген өлең жолының үлгісімен перифразаланғанын көреміз.

«Китаб Тарджумандағы» соматизмдерге қайта оралайық: *йағрын* – نَرْغِي – жауырын; *йан* – نَانِي – жаны; *йаңақ* – قَاكِي – жақ; *йұжа* – اَجُوِي – арқа; *арқа* – اَقْرَا – арқа, жон арқа; *йүз* – زِي – жүз; *йурмақ* – قَمَزِي – жұдырық; *йүнчүк* – كُوچُنِي – аяқтың алдыңғы жағы; *көбек/гөбек* – كُتْبُوك – кіндік; *кіндік* – كُيْدُنْК – кіндік; *көз* – كُي – көз; *көз қапақы* – كُي_قِي_К – көз қабағы / қабақ; *кірпік* – كُي_П_К – кірпік; *кіші* – كُي_ش_К – кісі; *қарын* – نَرْق – қарын; *қарыш* – ش_ر_ق – қарыс; *қаш* – ش_اق – қас; *қол* – لُي – қол; *қолтуқ* – قُت_لُи – қолтық; *қулағ* – عُ_لُи – құлақ; *қулач* – قُч_л_и – құшақ / құлаш т.б. [10].

Сөздікте 20 сөз ішкі органдар атауы ретінде бөлек ұсынылған: *бағыр* – ر_غ_и – бауыр; *бағырсақ* – ق_اس_ر_غ_и – ішек, ішек-қарын; *бейн* – ن_ي_и – ми / мый; *бүрек* – ك_ر_ك_и – бүйрек; *сүмук* – ك_و_م_и – мұрын шырышы; *йар* – ر_и – сілекей; *йүрек* – ك_ر_و_и – жүрек (автор мұны адам сезінетін жүрек деп түсіндіреді); *кеуде* – ا_د_و_и – кеуде; *көкрек* – ك_ا_р_к_и – көкірек; *көңіл* – ل_و_к_и – көңіл (адам сезінбейтін жүрек / сезімдер); *қан* – ن_а_и – қан; *қарын* – ن_р_и – қарын; *өйкән* – ن_а_к_и_а, *өпкә* – ا_к_и_п_а – өкпе; *өк* – ل_о_и – ой; *өт* – ت_о_и – өт; *сұңуқ* – ك_о_л_и_о_и – сүйек; *сіңір* – ر_и_и_и – сіңір; *талақ* – ق_и_л_и – талақ; *тамар* – ر_а_м_и – тамыр; *тер* – ر_и – тер [10].

«Китаб Тарджуман...» ескерткішінде кездесетін соматизмдердің басым бөлігі, аздаған дыбыстық айырмашылықтарымен қазіргі түркі тілдерінде жұмсалады. Бұған Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі, сондай-ақ туыс түркі тілдерінің сөздіктеріндегі нұсқалары дәлел бола алады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу жұмысы ҚР БЖҒМ Ғылым комитетінің AP08855781 гранты есебінен қаржыландырылды.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандар негізінде мынадай тұжырым жасауға болады:

Тілдің сөздік қоры үнемі толығып, жаңарып отыратыны сияқты, кейбір атаулардың қолданыстан шығып, архаизмдер қатарына енуі де – даму заңдылығы. Заман ағымына сай көнерген сөздердің көпшілігі этнос жадынан мүлдем өшіп кетпейді, белгілі бір фразеологизмдер құрамында сақталады. Осындай тұрақты қолданыстар арқылы сандаған ғасыр бұрын өмір сүрген бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігін, жалпы өзін тануы мен айналасын зерделеу ерекшеліктерін болжамдап білуге, аялық білімін қалпына келтіруге болады. Ол үшін жазба ескерткіштер материалына жүгінудің маңызы зор.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика: Ұжымдық монография [Мәтін] / Жалпы ред. басқарған Б. Сағындықұлы. – 1-ші том, 1-ші кітап. – Алматы : «Алдонғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 236 б.
- 2 **Қайдар, Ә.** Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Адам [Мәтін]. – Т.1. – Алматы : Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
- 3 **Хамизова, З. М.** Фразеологические единицы с компонентами «сердце», «голова», «душа» в кабардино-черкесском и английском языках (сопоставительный анализ): дис. на соиск. степ. канд. филол. наук: 10.02.02, 10.02.20 [Текст]. – М., 2007. – 147 с.
- 4 **Шейхова, Р. О.** Соматические фразеологические единицы с компонентами «голова» и «сердце» аварского языка в сопоставлении с русским (На материале бухнадинского говора анцухского диалекта): дис. на соиск. степ. канд. филол. наук: 10.02.20 [Текст]. – Махачкала, 2004. – 179 с.
- 5 **Абрамова, А. Г.** Фразеологические единицы с компонентами-соматизмами в разнотипных языках (На материале русского и чувашского языков): дис. на соиск. степ. канд. филол. наук: 10.02.20 [Текст]. – Чебоксары, 2005 – 181 с.
- 6 **Нұржанова, А. Б.** Дүниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02 [Мәтін]. – Астана, 2010. – 25 б.
- 7 Houtsma, M. Th. Ein türkisch-arabisches Glossar [Text]. – Leiden : Brill, 1894. – 114 p.
- 8 **Курышжанов, А. К.** Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабский словарь» [Текст]. – Алма-Ата, 1970. – 234 с.
- 9 **Гаркавец, А. Н.** Kitab-i Madzhmu'-i Tardzhuman-i Turki va 'Adzhami va Mughali va Farsi. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави / При участии О. О. Туякбаева [Текст]. – Алматы : Баур, 2019. – 600 с.
- 10 **Toparlı, R.** Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî [Text]. – Ankara : Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 p.
- 11 Қазақ тілінің шығу тарихы: Фонетика: Ұжымдық монография [Мәтін] / Жалпы ред. басқарған Б. Сағындықұлы. – 1-ші том, 2-ші кітап. – Алматы : «Алдонғар» мәдениетті дамыту қоры, 2013. – 348 б.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық [Мәтін]. – 5-ші том. – Алматы, 2011. – 752 б.
- 13 **Жүсіпов, Е.** Еңсесі биік Елорда – татулық бесігі [Электронды ресурс]. – Қатынау режимі: <https://muslim.kz/article/ensesi-biik-elorda-tatulyq-besigi>

References

- 1 Qazaq tilinin shygu tarihy: Fonetika: Uzhyndyq monografia [History of the Kazakh language: Phonetics: Collective monograph] [Text] / B. Sagyndyquly. – Vol. 1, Issue 1. – Almaty : «Aldongar» Fund of Culture Development, 2013. – 236 p.
- 2 **Qaydar, A.** Qazaqtar ana tili aleminde (ethnolingvistikalıyq sozdik) Adam [Kazakhs in the world of the native language (ethnolinguistic dictionary). Human] [Text]. – Vol.1. – Almaty : Daik-Press, 2009. – 784 p.
- 3 **Khamizova, Z. M.** Frazеologicheskiye yedinitıy s komponentami «serdtse», «golova», «dusha» v kabardino-cherkesskom i angliyskom yazykakh (sopostavitel'nyy analiz): dis. na soisk. step. kand. filol. nauk: 10.02.02, 10.02.20 [Phraseological units with the components «heart», «head», «soul» in the Kabardino-Circassian and English languages (comparative analysis): dissertation for the degree of Cand. of Philol. Sci.: 10.02.02, 10.02.20] [Text]. – Moscow, 2007. – 147 p.
- 4 **Sheykhova, R. O.** Somaticheskiye frazeologicheskiye edinitıy s komponentami «golova» i «serdtse» avarskogo yazyka v sopostavlenii s russkim (Na materiale bukhnadinskogo govora antsukhsckogo dialekta): dis. na soisk. step. kand. filol. nauk: 10.02.20 [Somatic phraseological units with the «head» and «heart» components of the Avar language in comparison with Russian (Based on the Bukhnadin dialect of the Antsukh dialect): dissertation for the degree of Cand. of Philol. Sci.: 10.02.20] [Text]. – Makhachkala, 2004. – 179 p.
- 5 **Abramova, A. G.** Frazеologicheskiye yedinitıy s komponentami-somatizmami v raznostruktıurnykh yazykakh (Na materiale russckogo i chuvashskogo yazykov): dis. na soisk. step. kand. filol. nauk: 10.02.20 [Phraseological units with somatism components in different structured languages (On the material of the Russian and Chuvash languages): dissertation for the degree of Cand. of Philol. Sci.: 10.02.20] [Text]. – Cheboksary, 2005 – 181 p.
- 6 **Nurzhanova, A. B.** Dunienin qarabaiyr bejnesh: frazeologialıyq fragmenttin somatikalyq kody: filol. gyl. kand. ... avtoref.: 10.02.02 [Primary image of the world: somatic code of the phraseological fragment: abstract ... Cand. of Philol. Sci.: 10.02.02] [Text]. – Astana, 2010. – 25 p.
- 7 Houtsma, M. Th. Ein türkisch-arabisches Glossar [Text]. – Leiden : Brill, 1894. – 114 p.
- 8 **Kuryshzhanov, A. K.** Issledovanie po leksike starokypchakskogo pismennogo pamiatnika XIII v. «Turksko-arabskii slovar» [Research on the vocabulary of the old Kipchak written monument of the 13th century «Turkic-Arabic Dictionary»] [Text]. – Alma-Ata, 1970. – 234 p.
- 9 **Garkavets, A. N.** Kitab-i Madzhmu'-i Tardzhuman-i Turki va 'Adzhami va Mughali va Farsi. «Svodnaya kniga perevodchika po-turkski, i po-persidski, i

po-mongolski, i na farsi» Khalila bin Mukhammada bin Yusuf al-Kunavi [Kitab-i Madzhu'-'i Tardzhuman-i Turki va 'Adzhami va Mugali va Farsi. «Summary book of the translator of Turkic, and Persian, and Mongolian, and Farsi» of Khalil bin Mukhammad bin Yusuf al-Kunavi] / With participation of O. O. Tuiakbaiev [Text]. – Almaty : Baur, 2019. – 600 p.

10 **Toparlı, R.** Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğali [Text]. – Ankara : Türk Dil Kurumu, 2000. – 165 p.

11 Qazaq tilinin shygu tarihy: Fonetika: Uzhymdyq monografia [History of the Kazakh language: Phonetics: Collective monograph] [Text] / B. Sagyndyquly. – Vol. 1, Issue 2. – Almaty : «Aldongar» Fund of Culture Development, 2013. – 348 p.

12 Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. Of 15 volumes] [Text]. – Vol. 5. – Almaty, 2011. – 752 p.

13 **Jusipov, E.** Ensesi bijak Elorda – tatulyq besigi [The capital is a cradle of peace] [Electronic resource]. – Access mode: <https://muslim.kz/article/ensesi-biik-elorda-tatulyq-besigi>

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*Б. М. Суйеркул¹, М. А. Уайханова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

СОМАТИЗМЫ В «ТАРДЖУМАНЕ» И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В НАШЕМ СОВРЕМЕННОМ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОМ ФОНДЕ

Язык, являющийся неотъемлемой частью жизни общества, можно назвать зеркалом истории человечества. Это связано с тем, что языковые единицы сталкиваются с изменениями и новшествами на каждом этапе развития этноса. Информацию, касающуюся многих предметов и явлений, вышедших из употребления в соответствии с течением времени, мы узнаем из их сохранившихся в языке названий. Особенно из всех живых существ, выделяя человека, можно было бы спросить: «Кто?» если мы обратим внимание на письменное наследие тюркских народов, то получим много интересного. Языковые данные, содержащиеся в нем, играют важную роль в контексте изучения языка в направлении познания самого человека, использующего его,

в соответствии с антропоинформационной парадигмой, которая в современной науке является приоритетной.

Изучение соматизмов, относящихся к основной части словарного состава, важно не только для лингвистов, но и для соискателей в области медицины, физиологии, психологии, антропологии, археологии. Дело в том, что в различных фразеологических, паремиологических единицах, созданных с участием соматизмов, в той или иной степени отражается наш национальный менталитет, наше мировоззрение с многовековой историей. Также рассмотрение устойчивых выражений, созданных посредством соматизмов, как данных, отражающих богатство нашего языка, свидетельствует об актуальности темы статьи. В связи с этим автор поставил цель сопоставить соматизмы в средневековом памятнике письменности «Китаб Тарджуман» с материалом современного казахского языка.

В статье дается лексико-семантическая характеристика соматизмов, встречающихся в письменном памятнике, анализируются их варианты в современном казахском языке, сопоставляются устойчивые словосочетания, созданные с их участием.

Ключевые слова: «Тарджуман», письменность, соматизм, фразеологизм, устойчивое словосочетание.

*B. Suiyerkul¹, M. Uaikhanova²

¹ al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

SOMATISMS IN «TARJUMAN» AND THEIR REFLECTION IN OUR MODERN PHRASEOLOGICAL FUND

Language, which is an integral part of the life of society, can be called a mirror of the history of mankind. This is due to the fact that linguistic units are faced with changes and innovations at each stage of the development of an ethnos. Information concerning many objects and phenomena that have fallen into disuse in accordance with the passage of time, we learn from their names preserved in the language. Especially from all living beings, singling out a person, one could ask: «Who?» If we pay attention to the written heritage of the Turkic peoples, we will get a lot of interesting things. The linguistic data contained in it play an important role in the

context of language learning in the direction of cognition of the person using it, in accordance with the anthropo-informational paradigm, which is a priority in modern science.

The study of somatisms related to the main part of the vocabulary is important not only for linguists, but also for applicants in the field of medicine, physiology, psychology, anthropology, archeology. The fact is that in various phraseological, paremiological units created with the participation of somatisms, our national mentality, our worldview with a long history is reflected to one degree or another. Also, the consideration of set expressions created by means of somatisms as data reflecting the richness of our language indicates the relevance of the topic of the article. In this regard, the author set a goal to compare the somatisms in the medieval written monument «Kitab Tarjuman» with the material of the modern Kazakh language.

The article gives a lexical-semantic characteristic of somatisms found in a written monument, analyzes their variants in the modern kazakh language, compares set phrases created with their participation.

Keywords: «Tarjuman», writing, somatism, phraseological unit, set phrase.

FTAMP 17.07.31

<https://doi.org/10.48081/PBLV4231>

***А. Т. Ташекова¹, Л. И. Мингазова²**

¹Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

²Қазан Федералдық университеті,

Ресей Федерациясы, Татарстан Республикасы, Қазан қ.

БЕКМҰРАТ УАХАТОВ – ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАЛАР ГЕНЕЗИСІНІҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ ҒАЛЫМ

Мақалада фольклордың зерттелуі, жинақталуы мен жариялану тарихын фольклорлық жүйеде қарап, ондағы жанр, сюжет, мотив, кейіпкер мәселелеріндегі ортақ белгілерді тауып, ғылыми тұрғыдан пайымдау мақаланың мақсаты мен міндеті болып табылады. Бекмұрат Уахатовтың фольклортанудағы үйрену, меңгеру, сіңдіру, қайта жаңғырту үдерістеріндегі даралық қолтаңбасы айқындалды. Фольклортанушы ғалым фольклорлық шығармалар типологиясын әдебиеттану ғылымының тәжірибесі негізінде классификациялап, өзіндік ғылыми тұжырым жасайды. Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихилығы, жанрлық белгілері арасындағы генезистік, тақырыптық және сюжеттік ұқсастықтар негізінде қалыптасқанын дәлелдейді. Сондай-ақ фольклор жанрларын әдебиеттану тұрғысынан классификациялауда зерттеу нысанына байланысты айтылған тың ойларға сараптама жасалынады.

Қазақ және туысқан шығыс халқының материалы негізге алына отырып, өзара әрі әлемдік үлгілермен кешенді салыстырылып, фольклорлық шығармалардың түрлері, шығу тегі, образдардың қалыптасу эволюциясы фольклорлық заңдылықтар мен құбылыстар аясында жүйелі тексеріледі. Сонымен қатар салыстырмалы мәтіндік талдау, жүйелеу әдістері, сондай-ақ тарихи-типологиялық, тарихи-генетикалық әдістер қолданылады. Фольклорлық шығармалардың сюжеттік және композициялық құрылымы, кейіпкерлерді суреттеудің тәсілдері, анимистік, тотемдік, магиялық нанымдардың көркем фольклорда өзгеріске түсіп, қолданылу ерекшелігі, тұтастану құбылысының сипаттары мен түрлері т.б. зерттеулер қамтылған.

Кілтті сөздер: Бекмұрат Уахатов, ауыз әдебиеті, тарихи жырлар, жанрлық типология, фольклорлық жанр, генезис, таным, поэтика, тұрмыстық жырлар, фольклорлық теория.

Кіріспе

Әр халықтың рухани мәдениеті мен тарихы, сөз өнері бар. Сөз өнері тарихында ұлттың көне халық әдебиетін фольклор деп аталатыны баршаға аян. Оның құрамына өте ерте кезде пайда болған мифтер мен хикаялар, аңыздар мен әпсаналар, ертегілер мен хикаяттар, жұмбақтар мен жаңылтпаштар, сондай-ақ кейінгі дәуірлерде туған жырлар мен дастандар, айтыстар мен өлеңдер, мақалдар мен мәтелдер жатады. Осы аталған жанрлардың өзінің табиғаты мен даму өрісі жағынан түр-түрге бөлінеді. Мәселен, халық өлеңдері мен жырлардың батырлық, ғашықтық, тарихи деп аталатын түрлері бар. Олардың әрқайсысы бәріне ортақ белгілерімен бірге өзіндік қасиеттерімен ерекшеленеді. Фольклорлық жанрдың мәртебесін айқындап, оның теориясының негіздеуші ретінде ғалым ойлары мен түйінді пайымдары әдебиеттану ғылымында пайдасы зор екені сөзсіз. Бұл ретте фольклордың теориясы тірек ететін негізгі үш тұғыры бар. Ол – көне дүниетаным, ежелгі мәдениет, мұра көзі екендігі, фольклордың халық тұрмысы болатындығы, соңғысы сөз өнері ретінде ұлт болмысында қызмет жасайтыны.

Материалдар мен әдістер

Фольклорлық мұраларды, оның ішінде тарихи өлең мен тарихи жырды XX ғасырда кең түрде жинап жарыққа шығару, ғылыми тұрғыдан зерттеуге мол мүмкіндік туды. 1920-30 жылдардың өзінде ұлттық фольклорымыз мақала түрінде де, оқулық көлемінде де зерттеу нысанасына айналды. Атап айтсақ, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин сынды ғалымдарымыз бен жазушыларымыз қазақ фольклористикасының теориялық мазмұны мен жиналу мәніне ерекше мән беріп, жанрлық көркемдігіне ерекше ғылыми пайымдаулар жасады. Соның ішінде батырлар жыры мен тарихи жырларды әрі жариялап, әрі зерттеп, оларды халық тарихын бейнелейтін шығармалар деп есептеді.

Ұлттық фольклористиканың даму хронологиясын жүйелі зерттеген ғалым Н. Жүсіповтің «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты үлкен еңбегінде қазақ халық ауыз әдебиеті ғылымының қалай туып, ғылым ретінде қалыптасқанын зерделей отырып, қазақ фольклортану ғылымының XVIII ғасырдан басталатыны, XIX ғасырдың соңында жеке ғылым ретінде қалыптасып орныққаны тұжырымдалған концепция ұсынады. Зерттеу мазмұнында XVIII ғасырдан арғы дәуірлердегі фольклортануға негіз болған бастаулар туралы да шолу түрінде сөз қозғалған. Демек, бұл ұжымдық

монографияда ежелгі дәуірден бастап XX ғасырдағы Қазан төңкерісіне дейінгі аралықтағы қазақ фольклоры жөнінде жазылған, айтылған пікірлер барынша қамтылып, талданды деуге болады» [1, 4-5] – , деген ғалым пікірін ескерсек, қазақ фольклортану ғылымы XIX ғасырдың соңында жеке ғылым ретінде қалыптасқанын анықтауға болады. Дегенмен, XX ғасыр басындағы фольклор үлгілеріне зерттеу жасаған М. Әуезов 1927 жылы жазған «Әдебиет тарихында» халық әдебиетінің тарихын төрт кезеңге бөледі, әр кезең әдебиетінің шығу себептерін, қоғаммен байланысын, соған қарай әдеби шығармалар қандай мақсат-міндеттерді орындағанын, мән-маңызын ашады [2, 12].

Жалпы басқа өркениетті елдерде «фольклор» кең мағынада түсіндіріліп, қабылданады. Оған халық музыкасын, халық биін, халық өлеңін, халық театрын, халық әдебиетін, халық қолөнерін, ырымдар мен ғұрыптарды, салттар мен нанымдарды жатқызады. Бұл ретте көрнекті ғалым, заңғар жазушы М. Әуезовтің шәкірті Бекмұрат Уахатовтың қазақ фольклортанудағы еңбектерінің мазмұны мен көлемі мол және ерекше болды.

Ғалым бұрынғы фольклор тек ауызша тараған, ауызша орындалатын халық әдебиеті шығармалары деген тар ауқымдағы ойды теріске шығара отырып, оның қоғамдық идеологияға әсері мен ұлттық болмысының танымдық табиғатын танытуға, ойлау генетикасының көркемдігі туралы теориялық түсініктеме жасайды.

Фольклорист – ғалым әдеби заңдылықтарды басшылыққа ала отырып, біріншіден, фольклордың қасиеттері мен белгілері, басты қызметтері; екіншіден, фольклор жанрларының туу, пайда болу себептері; үшіншіден, фольклорлық шығармалардың мақсат-міндеттерінің айқын болуы жөнінде пікір білдіреді. Фольклорға барлық ауызша орындалатын үлгілерді кіргізу шарт емес екендігін де ескертіп кетеді. Сонымен қатар қазақтың халық өлеңдерінің ішкі жанрлық типологиялық сипатына терең зерттеу жүргізіп, жыр, қара өлең, дастан, тарихи жырлар құбылысының көркемдігіне талдау жасайды.

Кезінде, яғни 1927 жылы «тарихи жыр» терминінің орнына «тарихи өлең» атауын Мұхтар Әуезов те қолданып, оған Исатай, Махамбет, Бекет туралы жырларды жатқызған [2]. Кейін, 1939 жылы, М. Әуезов Л. Соболевпен бірге жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» атты еңбегінде тарихи жырды жеке жанр ретінде бөліп алып, оның негізгі мәнін ашып берді, сондай-ақ бұл жанрдың шығу мерзімін, қалыптасу үрдісін болжаған [2, 17]. «Қазақ эпосында батырлар жыры мен ғашықтық жырларға қоса тарихи жырлар да мол. Бұл жырлар ХVIII және ХIX ғасырларда, әсіресе, кең өрістеп дамыған» [2, 13], – деп М. Әуезов тарихи жырдың өз алдына жеке жанр екенін айрықша атап көрсетеді. «Бұл тарихи жырлардың, – деп жазады әрі қарай М. Әуезов,

– дәстүрі тереңде, алыста жатыр. Ол бастауын Орта Азия мен Сибирь тайпаларының ру аралық тартысы кезіндегі шабуыл-жорық жайындағы жырлардан алады» [2, 14].

Тарихи жырдың өз алдына дара жанр екенін М. Әуезов баса айтып, ол туралы былай деп жазады: «Бұл жырлардың бәрі де, ертеде туғандары да, кейінірек шығарылғандары да – анық тарихи оқиғалар негізінде туған, басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. Тарихи жырлардың батырлық эпостан жанрлық айырмашылығы бар екені де сөзсіз. Яғни тарихи жырларда эпостық баяндауға тән объективтік сарынның орнын оқиғаларды тікелей қабылдаған автордың әсері болады. Ұлы ғалымның осы ойларына қосыла отырып, тарихи жыр сонымен бірге өз бойына батырлық эпостың біраз қасиеттерін сіңіретінін айтқанымыз жөн болады. Тарихи үлкен жыр оқиғаның ізінше қолма-қол тұмайды: керісінше, оқиғаға қатысушылар өз көрген-білгендері, батыр мен басшылардың ерлік істері туралы шағын өлең, әңгіме шығарады. Арада біраз уақыт өткен соң не көз көргендердің ішіндегі мықты бір ақыны, немесе басқа бір талантты ақын баяғы шағын өлеңдерді өзінше жиыстырып, бұрынғы мазмұны бойынша сюжет құрап, кейде жанынан қосып, көркемдеп қайта жырлайды. Осылайша, тарихи жыр дүниеге келіп, ел аузына тарайды.

Тарихи өлең жанрын арнайы зерттеген ғалым Бекмұрат Уахатов өзінің 1974 жылы шыққан «Қазақтың халық өлеңдері» деген монографиясының үлкен бір тарауын тарихи өлеңдерге арнаған. Ғалым бұл жанрдың тарихи жырдан айырмашылығын өте дұрыс атап көрсетіп, оның жанрлық анықтамасын белгілейді. «Шынында да, – деп жазады ол, – тарихи өлеңдердің шағын түрлерінің көлемі қысқа, эскиз секілді болып келеді де, ұзын-сонар оқиғаның ішінен тек сол өлеңнің идеясын ашарлық сәттерді ғана даралап көрсетеді» [4, 8]. «Тарихи деректерге сай болған оқиғаны сол болған күйінде көрсетіп, нақтылы сурет жасайды» [4, 19] деген пікірде болады.

Бекмұрат Уахатов сонымен қатар тарихи өлеңнің жанрлық сипатын айта келіп, автор оны лирикалық өлеңдерден шыққан деген ғылыми пайым жасайды. Бірақ тарихи өлеңнің лирикаға жақын екені рас, онда лиризмнің болатыны да хақ, бірақ бұның бәрі тарихи өлеңді лирикадан шықты деуге болмайды. Себебі тарихи өлең болған оқиғадан соң араға көп уақыт салмай-ақ дүниеге келіп жатады, ендеше, ол жанр ретінде лирикалық өлеңсіз-ақ туады. Бұл жерде мынадай сұрақ туындайды: тарихи өлең эпикалық түрге жата ма, әлде лирикалық түрге жата ма? Міне, осы тұста тарихи өлең мен тарихи жырдың айырмашылығы көзге айқын түседі.

Тарихи жыр өзінің поэтикасы, орындалу мәнері, тіпті мазмұны жағынан да эпикалық түрге жатады. Ал тарихи өлеңде лирикалық сипат болғанымен, бірақ ол лирикалық өлең емес. Сонымен, тарихи жыр мен тарихи өлең

жанрларын зерттеген ғылыми еңбектерге жасаған шолудан шығатын қорытынды мынадай болмақ. Қазақ фольклорының құрамында «тарихи жыр» және «тарихи өлең» деген екі жанр бар екені дау туғызбайды. Алайда оларды зерттеуде мұндай біркелкілік жоқ. Ғылымда олардың ара жігі әлі толық ажыратылып болмаған. Соның салдарынан зерттеушілер тарихи жырға көп көңіл бөліп, тарихи өлеңдерді әлі арнайы зерттеп, кешенді пікір жасалған жоқ. Тарихи жырдың да, тарихи өлеңнің де жанрлық табиғаты әлі толық зерттелмегендіктен, кейбір фольклористеріміз тарихи жырды кейінгі дәуірде туған эпос деп, кейбір зерттеушілеріміз кенже эпос деп қарастырып жүр. Ал, шындығына келсек, қазақ фольклорында «тарихи жыр» да, «тарихи өлең» де өзінше өмір сүре алатын, дербес жанрлар. Бұл қазақ халық әдебиетінің өзіндік дара сипаттарының бірі деп ойлаймыз.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ғалымның бұл тұжырымдарын қолдай отырып, төмендегідей пікір айтқымыз келеді. Ең бастысы, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы шығармалардан тарихи жырдың қалыптасу үдерісін көреміз. Көтеріліс жүріп жатқан кезде көлемі жағынан шағын, бірақ оқиғаны баяндауы толық, қызықты өлеңдер пайда болған. Ал көтерілістен біраз уақыт кейін бұл шығармалар іріктелді, кейбір маңыздыларының негізінде көлемі үлкен жырлар пайда болған, сол көтеріліске қатысқан талантты ақындар қомақты тарихи жырлар шығарғанын байқаймыз.

Ал фольклортану ғылымын кешенді түрде зерттеген ғалым С. Қасқабасов фольклордың ерекше қасиеттерін сипаттай келе, синкреттілік (көпжактылық, көпсатылық, көпмағыналылық, көпқырлылық) жан-жактылық, мол болуында дей келе, басты белгілері жанрының кең ауқымы, әрі әр жанрдың әр дәуірде белгілі бір қызмет атқарғандығында деп бағалайды. Ғалым фольклордың қызметтерін шығарма нені айту керек, қалай айту керек деген мәселеге байланысты 2 топқа бөледі. Алғашқы топқа: танымдық, эстетикалық, сейілдік қызметтерді; екінші топқа: тәрбиелік, утилитарлық қызметтерді жатқызады. Фольклор қызметтерінің бұндай топтарға жіктелуі өнер ретіндегі көркемдігінде, оқиға мен болмысты, сезімді көркем жеткізе білуінде. Шығарманың композициялық құрылысы мен кейіпкерлері, поэтикалық құрылымдарының шебер қиюласуында екендігін ашады. Осындай талаптар негізінде ұлттық сөз өнерін 3 топқа бөледі.

1 Фольклор.

2 Ауыз әдебиеті (ақын, жыраулар поэзиясы).

3 Жазба әдебиет. Сөз өнерінің үш түріне ортақ және өзгелерден бөлектейтін ерекшеліктері бар. Фольклорды өзге түрлеріне осы үш сипаты арқылы ажырату керек [3, 49], – деген тұжырымды ұсынады.

Бекмұрат Уахатов та фольклор сөз өнері болғандықтан да, ол өнердің шарттарына жауап бере алуы керек деген заңға сүйенгенін байқаймыз. Көркемдік шарттары күрделенді, метафора жасалды, қолданабалы қызмет» эстетикалық-көркемдік, этнографиялық қызметке ауысты. Соған қарай ертегі, жыр, дастан сияқты көркем жанрлары туды. Аталған жанрлар эстетикалық, содан кейін тәрбиелік мақсаттарды орындайды. Ғалым фольклордың өнер ретіндегі басты шарты әдістерінің болуы, кейіпкерлерді бейнелеудегі тәсілдер, импровизация, композициялық тұтастық, фольклордағы өзіне ән уақыт пен кеңістік, әлеуметтік утопия, стиль сияқты белгілердің қолданысы көркемдігімен бірге сөз өнері ретіндегі талаптары болатындығын анықтайды. Ғалым пікірлерін жинақтай келгенде фольклорлық қисын негіздемесі келесі модельге құралады.

1 Фольклор қисыны әр дәуірлерде жасалған үлгілер арқылы қоғамның идеологиялық, тұрмыстық, әлеуметтік міндеті мен таным-түсініктерінен, тәрбиелік, эстетикалық қызметтерінен, шығармалардың жасалу себептері мен мақсаттарынан тұрады.

2 Фольклордағы дәстүрдің әдебиеттегі дәстүрден айырмашылығы бар үлгіні өзгертпей қабылдай отырып, кейінгіге жеткізу болса, әдебиет үшін дәстүр – жаңарту мен жаңғырту деген формат.

3 Романтикалық типтендіру – фольклордағы негізгі көркемдік әдіс. Фольклорда кейіпкер дәріптеу мен әсірелеу арқылы мол ашылады.

4 Уақыт пен кеңістік фольклорда өзгеше өрнектеледі. Шарттылық пен мақсатты қиялға негізделеді.

5 Фольклордың генезистік тәсілі – эпикалық стиль, тұрақты формулалар арқылы жүзеге асады. Бұл фольклордағы баяндау тәсілі ретінде өзіндік ерекшелігімен айқындалады.

6 Көне мен жаңа, қиял пен ақиқат, арман мен мақсат бірге жүреді.

7 Көркемдік және композициялық құрылысы интеграциялы, біртекті болады.

Фольклор теориясының маңызды бір кеңістігі – көркемдік әдіс, соған байланысты кейіпкерді суреттеу тәсілі де қызметіне қарай күрделі болады. Осы тұрғыдан келгенде, фольклор романтикалық типтендіру әдісін қолданып, кейіпкерді суреттеуде дәріптеу мен әсірелеу сияқты тәсілдерді пайдаланады. Мұнда уақыт пен кеңістік өзгеше көрінеді. Мәселен, эпикалық уақыт әдеттегіден басқаша, сондай-ақ кеңістік те болмыстағыға сәйкес бола бермейді, бұларда шарттылық, мақсатты қиял үлкен роль атқарады.

Эпикалық стиль мен тұрақты формулалар фольклор шығармасына өзіндік баяндау тәсілін жүктейді. Көнелік сипат пен жаңаның, қиял мен ақиқаттың аралас жүруі фольклорға тән ерекшеліктің бірі екені бүгінгі таңда дәлелденіп отыр. Оларды зерттеуші жақсы ажырата білуі тиіс.

Фольклорлық шығармалардың композициясы біртектес болып келеді де, оқиғалар бір кейіпкердің маңайына шоғырланады, сөйтіп іс-әрекеттер бір бағытта өтіп жатады, ал уақыт кері шегерілмейді. Осы тұрғыда Бекмұрат Уахатовтың фольклордағы баяндау тәсілі туралы пікіріне сүйенсек, ғалым фольклорлық шығарманың баяндалу барысындағы уақыт мазмұнына көңіл бөледі. Фольклорлық шығармада уақыт ешқашан кері шегінбейді. Басқаша айтқанда, жыршы немесе ертегіші әдебиеттегі сияқты бір кезде болып жатқан екі-үш оқиғаны қатар көрсетпейді. Мысалы, әдебиетте кейіпкердің өз басынан кешкен оқиғалар баяндала отырып, автор кейін шегініп, осы кезде оның үйінде не болып жатқанын, оның маңайындағы адамдар қандай харекет істеп жүргенін, олардың тағдырын суреттейтінін есімізге салады.

Ал, фольклорлық шығармада олай емес. Айтушы, жыршы қаһарманның тағдырын баяндау кезінде дәл осы уақытта оның елінде не болып жатқанын суреттемейді. Батыр жоқта елін жау шауып кеткені жайлы ол кейіпкер еліне қайтып келген кезде ғана баяндайды, яғни батырдың жорықта жүрген кезіндегі сәтпен қатар баяндалмайды. Фольклорлық шығармада уақыт ылғи да өткен дәуір болып көрінеді. Бірақ өткен дәуір айтушы мен тыңдаушыға өз заманымен тығыз байланысты болып сезіледі, баяндалып отырған оқиғалар осы әңгімеленіп отырған кезде болып жатқандай қабылданады. Бұл жағдайды, әсересе, батырлар мен тарихи жырдаң және аңыздан, шежіреден байқауға болады. Демек, фольклорлық шығармадағы қазіргі шақ пен бұрынғы шақтың жігі айтушы мен тыңдаушылар үшін баяндалатын оқиғаның ерте заманда болғанында емес, сол оқиғаның қаншылықты маңызды екенінде.

Ендеше, әрбір фольклорлық шығарма – дәстүрге негізделген, халыққа кең тараған, бірнеше нұсқалары бар, ауызекі айтылатын, авторсыз туынды. Ал, әдебиет туындысы – авторлық мәтін, онда автордың қайталанбас қолтаңбасы, өз стилі бар, оның варианты болмайды. Автордың әр кейіпкері – дара, өзіне ғана хас мінез-құлқы бар, сөйлеу машығы бар екенін айта келіп, фольклорлық генесологиялық мазмұнын анықтаймыз.

Қазақ фольклорында өзінің сюжеттік құрамы мен мазмұны, композициялық құрылымы мен стилі жағынан ерекше фольклорлық шығарманың бірі – ертегілер. Бұл тұрғыда да Бекмұрат Уахатов ертегі жанрының генесологиялық мазмұны мен жанрылық типологиясына терең жүйелі зерттеу жүргізіп, бірталай ертегілердің көркемдік әлемі мен айтылу сипатына талдау жасайды. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ, татар- башқұрт ертегілерінің мазмұнындағы сюжеттік құрылымдар, композициялық шешім, тартыс ерекшелігі сияқты әдеби қисындылық мәніне көңіл аударып, шығыс ертегілерінің қалыптасу, даму траекториясына сараптама жасайды. Әрине, бұған дейін ұлттық фольклортану ғылымымызда олар жеке зерттелмей, «тұрмыс-салт ертегілердің» тобында қарастырылып жүр. Ал, ертегілер өзінің

сипатты белгілері бойынша таза «тұрмыс-салт» ертегі емес. Біріншіден, онда тұрмыс-салт ертегіге тән емес қиял-ғажайыптық элементтер көп, оқиғалар өте таңғажайыпты, шытырман болып келеді; екіншіден, мұнда сюжет өте күрделі, ол бірі-бірінен асқан қым-қиғаш оқиғалар тізбегінен тұрады. Үшіншіден, кейіпкерлер өз мұратына қулықпен емес, ақылмен жетеді, дұшпандарын да ақылмен жеңеді. Әрине, бұл ертегілердің ерекшелігі осымен ғана шектелмейді. Қолдағы материалды саралап, зерттеп қарағанда, бұл топтағы мәтіндер қиял ғажайып пен тұрмыс-салт ертегілердің аралығында тұрған шығармалар екені байқалады.

Ғалым тіпті оларды «новеллалық ертегі» деп атаған жөн сияқты деп есептейді. Өйткені мұнда новеллаға тән хикаялық, яғни шытырман оқиғалық сипат басым. Рас, бұл ертегілер көлемі жағынан новелла сияқты шағын емес, бірақ бұл жерде біз әдеби емес, фольклорлық жанрды атап отырмыз және бұл атауымыз шартты түрде алынып отыр. Қоғамның дамыған кезінде, сауда – саттықтың, қолөнер мен өндірістің өскен шағында қиял-ғажайып ертегі тыңдаушысын баурап әкететін өзінің бұрынғы қасиетінен айырыла бастайды. Енді оның негізінде әрі онымен таласа, күресе отырып, басқа ертегілік жанрлар пайда болып, қалыптаса бастайды. Сөйтіп, бұл дәуірде новеллалық, ал, кейінірек сатиралық ертегілер өмірге келеді. Әрине, бұл бір ғана дәуірде пайда болған жоқ.

Профессор Бекмұрат Уахатовтың пікірінше: «Халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салтына байланысты туған ертегілері бір ғасырдың ғана жемісі емес. Ол талай ғасырдың жемісі. Бұл ертегілердің ішінде көне заманда, феодалдық қарым-қатынастар кезінде және соңғы дәуірде туғандары да бар. Олардың бәрі ауызша айтылып, ауызша тарағандықтан көптеген тарихи кезеңдер, талай таптық, қоғамдық орта тудырған әртүрлі көзқарастарды, сан алуан ұғым түсініктерді бойына жинастыра келгендері де белгілі. Бірақ солай бола тұрса да, халықтық ортада туған ертегілер өзінің халықтық сипатын жойған жоқ. Қайта оны әрбір жаңа дәуір, жаңа кезең жағдайларына қарай өзгертіп, шыңдап, жетілдіріп отырғанын, өткірлеп мәнерлегенін де байқаймыз» [4].

Новеллалық ертегілердің құрамында бүкіл Шығысқа тараған сюжеттер де кездеседі. Олар қазақ өмірінің шындығы мен ерекшеліктерін бейнелейді. Сан ғасыр қазақ фольклорының жанрларымен аралас өмір сүрген бұл сюжеттер қазақ ертегілерінің айырылмас бөліктерінің біріне айналып кеткен. Оның үстіне ондағы дәріптелінетін адамдық қасиеттер қазақ халқының мораліне өте жақын екені баршаға аян.

Қазақ топырағына түскен бұл сюжеттер, әрине, өзгеріске ұшыраған. Мысалы, ертегілердегі қала тұрмысының көптеген сырлары мен детальдары жойылып, шығармалар барынша шымыр әрі жинақы баяндалады. Шығыстағы

көптеген новеллалық ертегілер белгілі бір қаламен байланысты болса, мұнда ол міндетті деп саналмайды, қаланың аты аталмауы да мүмкін. Ертектің оқиғаны көбіне қазақ елінде, қазақ қаласында өрбітеді, оны көрнекілей түседі. Мұның өзі қазақ ертегілеріне тән сипатты белгілердің бірі. Жалпы алғанда, қазақ новеллалық ертегілерінде ауысып келген сюжеттер өзінің бояуын жоғалтып, қазақ халқының талғамы мен көзқарасына сай өзгертіліп баяндалады.

Тіпті бүгінгі заман ертегілерінде де ой бесігі тербеліп тұратыны белгілі. Ертегі – бұл ойлау ләззаты, ал ертегі шығара отырып, адамның ойлауға өз қабілетін орнықтырады, сол арқылы өзінің ар-намыс сезімін орнықтырады. Қазақ халық ертегілерінің не үшін қажет екенін әдебиет зерттеушісі ғалым А. Байтұрсынов «Ертегінің қадірі қанша деп сұрағанда, керектігіне қарай жауап беріледі. Ертегінің керек орындары:

1 Халықтың ұмытылған сөздері ертегіден табылмақ. Олай болса, ертегі тіл жағынан керек нәрсе.

2 Бұрынғылардың сана – саңлау, қалып-салты жағынан дерек беруші үшін керегі бар нәрсе» - деп айтқан болатын. Қазақ қазақ халық ертегілері мейірімділікке, адалдыққа, әділеттікке, еңбек сүйгіштікке, тазалыққа, достыққа, әдептілікке үйретеді. Жамандықтан, қулықтан, өтіріктен, зұлымдықтан аулақ болуға тәрбиелеу жолын алға қоятынын ерекше білген.

Келесі фольклорлық мұраларымыздың бірегейі – ғашықтық жырлар. Ғашықтық жырлар көркем фольклордың даму барысында батырлық эпостан кештеу қалыптасқан, бірақ бұл қаһармандық жыр мүлде өшіп, оның орнына романдық эпос келді деп қарауымыз керек. Эпостың бұл екі түрі көп уақыт бірге, бір-бірімен байланыса, қатарласа өмір сүрген. Сондықтан олардың ұқсастықтары да аз емес, айырмашылықтары да баршылық. Ғашықтық жыр да, батырлық жыр да эпос жанрына жатады, сондықтан олардың жалпы поэтикалық сипаты ұқсас. Айталық, сюжеттік құрылымдардың бір типті болып келуі, образдар жүйесіндегі біркелкілік, яғни кейіпкерлердің тек біржақты суреттелуі, өлең құрылысы мен бейнелеуіш құралдардың біртектілігі секілді белгілер эпостың екі түрінде де кездеседі. Бұлар эпос жанрының табиғатынан туындаған ұқсастық. Сонымен бірге батырлық жырдың ғашықтық эпосқа тигізген әсері де бар. Мәселен, қызды сүйген жігіттің бейнесінде қаһармандық қасиеттердің болуын, қыздардың бейнесіндегі сұлулық пен адалдық, парасаттылық пен ақылдылық сияқты қасиеттермен бірге ержүректік пен қайрат-күштіліктің көрінуін батырлық жырдың ықпалы деуге болады.

Жүйелі жырдың әдепкі үлгілері Алтын Орда заманында пайда болған тәрізді. Ұлы Дала тарихында: бұл мемлекеттің құрамында қыпшақ тілді түркілер басым болды. Әділін айтқанда, ол империяның тұрғындары осы

күнгі қазақ, 221 ноғай, татар, башқұрт, алтай т.б. этностардың бабалары еді. Сөйтіп, баяғыда Алтайдан тараған түркі тайпалары, ықтиярсыз болса да, бір мемлекетке енген, өзара қарым-қатынасын қайтадан күшейткен. Осы тұста әрқайсысы өзінше айтып жүрген жігіттің үйленуі туралы сюжетке негізделген әңгіме аңыздар, ертегі-өлеңдер енді топтаса бастайды, фольклорлық тұтастану үрдісіне түседі. Соның нәтижесінде сюжет бұрынғыдан да күрделенеді, қосымша оқиғалар, эпизодтар пайда болады, кейіпкерлердің саны көбейеді. Бірте-бірте жүйелі жырдың нұсқасы қалыптаса бастайды.

Жыр сюжетінің өте көне екенінің тағы бір дәлелі – оның бірнеше түркі халықтары фольклорында болуы. Мәселен, айтылмыш жырдың татар халқында 28 мәтіні хатқа түссе, башқұрт елінде – 10 шақты, ал, алтай жұртында 6 мәтін, қырғыз елінде 7 мәтін жазылып алынған. Аталған халықтарда жырдың негізгі сюжеті – жігіттің шаңырақ көтеруі. Бұл көне сюжет әр халықта әр түрде баяндалған. Мысалы, алтайлықтарда сюжет мифологиялық сипат алған. Ол батырлық эпосқа айналған және мұнда кейіпкерлер де, оқиғалар да ертегілік әрі мифтік сарында бейнеленген. Біздің түйіндеуімізше, алтайлықтардың нұсқасы ең алғашқы сюжеттің көне белгілерін молырақ сақтаған сияқты.

Жыр типологиясын жан-жақты зерттеген Бекмұрат Уахатов бір эпос туралы ғана айтып отырса да, жалпы фольклор теориясының бірнеше заңдылығын қамтып кеткен. Оның бірі – фольклорлық үрдістің ерекшелігі. Яғни бірде-бір фольклорлық шығарма кейінгі ұрпаққа сол алғашқы қалпында жетпейді, оның түпкі сюжеті сақталады, бірақ ауыздан-ауызға көшкенде оқиға күңгірт тартады. Қосымша оқиғалар көбейеді, айтушылардың ой-пікірі енеді немесе тыңдаушылардың талабы ескеріледі.

Екінші заңдылық – фольклорда болатын тарихи тұтастану (циклизация). Мұндай тұтастануда әр дәуірдің шындығы, фактісі, оқиғасы, адамдары араласып кетеді. Себебі әр дәуір мен қоғамның талабы бойынша бұрынғы шығарма қайта жаңғырып орындалады да, сол шақтағы көкейкесті делінетін қажеттіліктер шығармаға енеді, сөйтіп, не ескіні ығыстырады, не өзгертеді, не қатар пайдаланады. Ғалым айтып отырған «ноғайлының» ығысып кетуі осыдан. Үшіншісі – географиялық- аймақтық тұтастану. Әдетте, жырдың өзінің кеңістігі болады, оқиға белгілі бір өлкеде өтеді. Сонымен қатар жыршылар өзі жүрген жерлерді, немесе өзінің ру-тайпасы мекендеген аймақты, не болмаса тыңдаушылар мен қатысушылардың өлкесін, аймағын, табиғатын қосып отыруға тырысады. Осылай кейде бір шығарманың бөлек нұсқаларында кейіпкердің іс-әрекеті тұрақты нүктеден басқа да жерде өтіп жатады.

Мәселен, біз білетін «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры – ұлттық фольклорымыздың ең асыл маржандарының бірі, бірақ бұл қалыпқа ол бірден

жетпеген. Оның ең алғашқы түп сюжеті ауызекі әңгіме немесе аңыз, яки ертегі түрінде айтылып, фольклорлық тұтастану үрдісінде V-VI ғасырларда түскен болу керек. Оның поэзиялық шығармаға айнала бастауы XI-XII ғасырларға, яғни қыпшақ дәуіріне тұспа-тұс келеді. Бұл сюжеттің әр жанрлық түрде болса да, тек қыпшақ тілді түркі жұртында сақталуы соны айғақтайды.

Үлкен жыр немесе батырлық ертегі үлгісінде орындалған кезі Алтын Орда заманы деп топшылауға болатын тәрізді, өйткені жырдың барлық ұлттық нұсқалары осы мемлекеттің негізін құраған халықтардан табылғаны белгілі. Ал, көне сюжеттің көлемді эпикалық туындыға айналуы XVI-XVII ғасырларда, Қазақ хандығы тұсында жүзеге асқан да, ол осы күнгі қалпына XVIII-XIX ғасырларда келіп, классикалық эпос болып қалыптасқан.

Классикалық эпос болғанда да оның ең лирикалық түрі ғашықтық жыр үлгісінде дамып, соған тән барлық қасиетті бойына дарытқан. Мұнда нағыз өнерге лайық ширатылған сюжет, қызғылықты мазмұн, сомдалған образдар, шиыршық атқан конфликт, жүйелі композиция, кестеленген өрнекті тіл бар, яғни бұл шығарма болмысты көркем түрде бейнелеген таза сөз өнерінің туындысы болып шыққан.

Қорытынды

Фольклордың тарихилығы деген ұғым өте кең. Біріншіден, фольклордың өзі – тарихи құбылыс, ол өзгермелі. Фольклорлық сана, фольклорлық дәстүр, фольклорлық шығарма – осының бәрі тарихта болатын нәрсе, оларды аттап кету мүмкін емес. Бұлардың бәрі тарихтың белгілі бір кезеңінде болуға тиіс, сол дәуірдің жемісі, адамзат мәдениетінің даму жолындағы бір сатысы деп танылуы керек. Екіншіден, фольклор адам тіршілігімен тікелей байланысты, оның болмысының бір бөлшегі. Сол себепті ол адам өмірінің барлық жағын бейнелейді, шарауашылығынан, тұрмысынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан айтарлықтай мәлімет береді. Үшіншіден, фольклор тарихи оқиғаларға тікелей де, жанама түрде де байланысты болады. Екінші сөзбен айтқанда, фольклор халық тарихындағы маңызды оқиғаларды қамтып, соларды негізге алып, жаңа шығармалар туындатады, тарихи тұлғалар жайында әңгімелейді, оларды көркем әдіспен дәріптейді. Төртіншіден, фольклор халықтың өзінің тарихқа қатысын, көзқарасын танытады, маңызды оқиғалар мен көрнекті қайраткерлерге берген халықтың бағасын, сол арқылы халық нені армандағанын, қандай батырды көксегенін көрсетеді. Бесіншіден, фольклор әр дәуірге, қоғам өміріне сәйкес өзгеріп, тарихи тұтастанудан өтіп отырады. Соның нәтижесінде жанрлардың трансформациясы жүзеге асып отырады. Жоғарыдағы пікірімізді түйіндей келе, Бекмұрат Уахатов – фольклорлық мұралар генезисін негізін зерттеуші ғалым ретінде танып, оның фольклортану ғылымындағы еңбегін осылайша қайта жаңғырту үдерістеріндегі даралық қолтаңбасы деп танымыз.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Жүсіпов Н. Қ.** Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Монография. – Павлодар. 2007. – 381 б.
- 2 **Әуезов М.** Әдебиет тарихы – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 3 **Турсунов Е. Д.** Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973. – 152 с.
- 4 **Уахатов Б.** Қазақтың халық өлеңдері. А., 1974. – 247 б.
- 5 **Баймырадов А.** Түркмен халк кыссаларынын тарыхы-генетики эволюциясы ве поэтикасы: филол. ылым. докт. ... дис. – Ашгабат, 1994. – 55 б.
- 6 **Ғабдуллин М.** Қазақ халық ауыз әдебиеті: оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 321 б.
- 7 **Ильина Г. Г.** Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 228 с.
- 8 **Костюхин Е.** Сказки // В кн.: История казахской литературы: в 3-х т. – Алма-Ата, 1968. Т. 1. – С. 184-235.
- 9 Қазақ фольклористикасының тарихы: (Революцияға дейінгі кезең) / жауапты ред. Р. Бердібаев. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.
- 10 **Қасқабасов С. А.** Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.

References

- 1 **Zhüsipov N. Zhüsipov N.Q.** Qazaq folklortanu ғыlymy: XX ғасырдың бірінші жартысы. [Kazakh folklore science: the first half of the 20th century.] Monografiya. – Pavlodar. 2007.-381 b.
- 2 **Äuezov M.** Ädebiet tarihy [Literary history] – Almaty: Ana tılı, 1991. – 240 b.
- 3 **Tursunov E. D.** Genezis kazaxskoi bytovoi skazki. [Genesis of the Kazakh everyday fairy tale]. Alma-Ata, 1973. – 152 s.
- 4 **Uaxatov B.** Qazaqtyñ halyq öleñderi. [Kazakh folk poems] A., 1974. 247 b.
- 5 **Baimyradov A.** Türkmen xalk kyssalarynyn taryxy-genetiki e'volucziyasy ve poe'tikasy: filol. ylym. dokt. ... dis. – Ashgabat, 1994. – 55b.
- 6 **Ğabdullin M.** Qazaq xalyq auyz ädebieti: oqu qūraly. [Kazakh folk oral literature: educational tool]. – Almaty: Mektep, 1974. – 321 b.
- 7 **Il'ina G.G.** Neskazoch'naya proza v sisteme zhanrov chuvashskogo fol'loro [Fairy tale prose in the system of genres of Chuvash folklore]: dis. ... kand.filol. nauk. – Cheboksary, 2006. – 228 s.
- 8 **Kostyuxin E.** Skazki [Fairy tales] // V kn.: Istoriya kazaxskoi literatury: v 3-x t. – Alma-Ata, 1968. T. 1. – S. 184-235.

9 Qazaq folkloristikasynyn tarixy: (Revolycziyaga deiingi kezen) [History of Kazakh folklore: (Pre-revolutionary period)] / zhauapty red. R. Berdibaev. – Almaty: Gylym, 1988. – 432 p.

10 **Qasqabasov S. A.** Zhanazyq. Ar zhylygy zertteuler. – Astana: Audarma, 2002. – 584 p.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

*А. Т. Ташекова¹, Л. И. Мингазова²

¹Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Казанский Федеральный университет, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

БЕКМУРАТ УАХАТОВ - ОСНОВОПОЛОЖНИК ГЕНЕЗИСА ФОЛЬКЛОРНОГО НАСЛЕДИЯ

В статье рассматривается история изучения, обобщения и публикации фольклора в фольклорной системе, находя в ней общие признаки жанра, сюжета, мотива, характера, научного мышления, что является целью и задачей статьи. Определена междисциплинарная подпись Бекмурата Уахатова в процессе изучения, освоения, пропитания, возрождения фольклора. Ученый-фольклорист классифицирует типологию фольклорных произведений на основе опыта литературоведения и делает собственные научные выводы. Доказывает, что генезис фольклорного наследия сложился на основе генезисных, тематических и сюжетных сходств между его историческими, жанровыми признаками. Также проведена экспертиза новых идей, высказанных в связи с формой исследования по классификации фольклорных жанров с точки зрения литературоведения.

Виды, происхождение, образы фольклорных произведений, комплексное сопоставление между собой и мировыми образцами представлены исходя из материала казахского и родственных восточных народов.

Ключевые слова: Бекмурат Уахатов, устная литература, исторические поэмы, жанровая типология, фольклорный жанр, генетика, познание, поэтика, бытовые песни, фольклорная теория.

*A. T. Tashekova¹, L. I. Mingazova²¹Toraighyrov University, Republic Of Kazakhstan, Pavlodar;²Kazan Federal University,

Russian Federation, Republic of Tatarstan, Kazan.

Material received on 08.09.22.

BEKMURAT UAKHATOV – THE FOUNDER OF THE GENESIS OF FOLKLORE HERITAGE

The authors consider the history of the studies, generalization and publication of the folklore in the folklore system, finding general features of the genre, plot, motif, scientific mind that is the aim of the article. The folklore of Bekmurat Uakhatoev is a combination of the following: studying, mastering, and renaissance of the folklore. The scientist-folklorist classified the folklore on the basis of literature and made some conclusions. He proves that the genesis of the folklore heritage was formed on the basis of genesis, thematic and plot similarities between its historical, genre features. Also, an examination of new ideas expressed in connection with the form of research on the classification of folklore genres from the point of view of literary criticism was carried out.

Types, origins, images of folklore works, a complex comparison between themselves and world samples are presented based on the material of the Kazakh and related eastern peoples.

Keywords: Bekmurat Uakhatoev, oral literature, historical poems, genre typology, folklore genre, genetics, cognition, poetics, everyday songs, folklore theory.

SRSTI 16.01.33

<https://doi.org/10.48081/CMPO2003>*D. B. Tleumbetova¹, S. A. Ivanova², N. V. Dokuchaeva³^{1,2,3}Abylkas Saginov Karaganda Technical University,

Republic of Kazakhstan, Karaganda

MOTIVATION OF IT TERMS IN MEDICINE IN THE CONTEXT OF TERM FORMATION

The article discusses some aspects of the motivation of the terms in the field of IT in medicine on the basis of the Russian language. Definitions of the concepts «term», «abbreviation», «acronym» are given, motivated and unmotivated types of terms are distinguished. The specifics of the motivation of terms is revealed, which manifests itself in the disclosure of the semantic relationships of the meaning and structure of the terminological unit. In the course of the study, there is a tendency to combine different types of motivation within the same sphere, models of term abbreviations are presented, as well as acronyms and abbreviations in English used in international nomenclature.

The article also presents an analysis of Russian acronyms and abbreviations in the terminological system under study, highlights thematic categories according to the name of organizations, equipment, medical history, treatment methods, names of information databases. In the context of the issues under consideration, groups of information systems are given in terms of content (territorial, problem-oriented).

The authors came to the conclusion that the use of the abbreviation method in term formation indicates the flexibility of the language and its ability to adapt to the changing conditions of modernity, which is an important argument for the functioning of the law of economy of language means. In addition, it was noted that, depending on the field of application, various extralinguistic factors influence the formation of the studied terminological system.

Keywords: term, motivation, abbreviation, acronym, information technology, terminological apparatus.

Introduction

At the present stage of terminology development, the cognitive approach to the study of the formation and functioning of terms reflects the new value orientation

of linguistics, consisting in the comprehension of the need to study linguistic phenomena through the prism of human inner world. Addressing the topic of the study indicates the authors' increasing interest to the problems of unification and streamlining of terms, and, in this regard, the interest in the linguistic aspects of the development of terminology in the sphere of IT in medicine. A comprehensive study of the IT term system represents a great interest due to the ever-growing trend towards interactive interaction between computer users and specialists in terminology standardization.

The relevance of the study is determined by the fact that at this time the issue of streamlining and standardization of lexical units, as terms of computer or information technology, so demanded in modern society, and the activities of organizations to normalize terminology are becoming more and more active. However, the following questions are not studied yet, as how many elements of the officially adopted term system are reflected in the consciousness of the professional linguistic personality, how widely standardized terms are used in real professional communication, what forms of terminological formation are preferred in the minds of users.

The modern stage in the development of information systems in the field of IT in medicine is characterized by the creation of large information systems that ensure the transition to uniform analysis and monitoring of individual areas of medicine on the basis of data integration in registers of healthcare various levels.

At present time, we can definitely say that individual areas of informatics are being merged and we are observing and participating in the transition to hybrid systems aimed at solving complex problems of individual and public health assessment combined with support for both treatment and diagnostic, as well as medical and organizational issues. The basis for this is the information systems, in the content plan divided into territorial (horizontal) and problem-oriented (vertical) according to the areas of medicine (oncology, phthisiology, hereditary and congenital diseases and malformations, and etc.). Thus, a unified medical information space is being formed, which can be defined as a distributed database of all medical information with the possibility of authorized access for each doctor to any patient data, which can be obtained promptly or after a certain period of time using telecommunications channels from any institution. This approach simultaneously addresses virtually all organizational issues related to the diagnostic and treatment process, including in emergency situations.

The concept of «information technology» includes the entire technological stack that provides the collection, processing, storage, classification of information in digital form. The development of these technologies in the last decade has provided their penetration into various human activities [1]. With a relatively low

cost of implementation and operation, digital systems provide the development of optimal and suboptimal solutions through the use of mathematical methods.

Materials and methods

Theoretical analysis of special literature on the research problem; linguistic methods, including the analysis of the dictionary definition of terms and their equivalents in terms of their motivation / non-motivation, the analysis of terms by the methods of term formation, the descriptive method, the method of sampling Russian and English terminological units.

Results and discussion

It has become possible to build predictive models of the situation development based on historical data with the increasing amount of digitally accumulated data characterizing processes at different stages, a simultaneous improvement in the computational performance of the system and a drop in the cost of these calculations. These techniques allow to compensate the lack of mathematical models in a number of areas of human activity, including medicine, biology and other spheres.

The concept of information technology first appeared in 1958 in its modern sense, where the authors noted that this new technology had not had a single universally accepted name yet. The authors included three categories in the concept of information technology:

- processing methods;
- application of statistical and mathematical methods to decision-making;
- modeling higher-order thinking using computer programs.

Today, the definition of IT covers all resources necessary for information management, including computers, software, and networks needed to create, store, manage, transmit, and retrieve information, which can be grouped as follows:

- Technical tools;
- Communication facilities;
- Organizational and methodological support;
- Standards used [2].

With the development of IT, the scope and application of IT expand and include various areas of human activity, involving health care. Initially, the role of IT in health care was seen more as a way to automate routine bureaucratic procedures. As the number of IT applications grows, the state role as a regulator of emerging new types of interactions is also increasing.

Up to date, there are many definitions of the concept of “information technology”. In our work, we follow the definition adopted by UNESCO: information technology is a complex of interrelated scientific, technological, engineering disciplines that study methods of effective organization of people labor engaged in information processing and storage; computer technology and

methods of organization and interaction with people and production equipment, their practical applications, as well as the social, economic and cultural problems associated with all this [3].

It is important to note that in recent decades some areas of informatics and medicine have merged, which is reflected in language and is the basis for the study of linguistic aspects of terminological system in order to identify procedures, regularities of special vocabulary formation and is of interest in both linguistic and professional medical sphere.

In this connection it is necessary to consider the definition of the word «term», which we understand as «a special word or word combination accepted in professional activity and used in special conditions» [4, p. 14]. At that, adhering to O. I. Blinova's definition, we consider motivation «as a structural and semantic property of a word, allowing us to realize the conditionality of the connection between its sound and meaning on the basis of correlation with linguistic or non-linguistic reality» [5, p. 23].

The study of the terminological units' development has an important place in the field of Russian terminology. Development is a complex characteristic of a term. The manifestation of development in terminology depends on many factors, including the conditionality of the term by the social and scientific and technical development, historical variability of terms, etc.

From the point of view of L. N. Kiyak, who considers that the key concept in revealing of features of the term development is the internal form of the word, making system characteristic of a word or word combination and playing a role of a «bridge» from a sound shell to the meaning of the term [6]. Revealing the development of a word and term it is necessary to consider the comparative characteristics of its meaning and internal form. The boundaries of development are determined by that part of the terminological meaning, which is actualized in the inner form of the word. Semantic components of the internal form, which appeared by chance and have not found or have lost relation with the corresponding terminological meaning, do not reveal the development of the word, but reduce, weaken it, make the term as a whole incorrectly motivated.

The motivological aspect of development makes it possible to determine the development essence of a special word, contributes to the study of the linguistic nature of special vocabulary units, helps to expand the idea of special vocabulary as a system of language [7]. A study of this kind has a particular interest because it allows us to identify the specificity of motivational relations in terminology, which reveals the essence of its motivation, as well as to determine the place of these relations in the process of term formation.

It should be noted that absolutely non-developed terms do not exist, since any term has been improved after a special concept, this has a secondary aspect.

This means that a term always has some degree of motivation, because a certain motivation for conveying the sound complex of the word was present from the beginning. Therefore, we can only talk about the degree of development [8].

Developed, according to experts, can be considered a word or a term that correlates by structure and lexically with other words of the language, that is, contains morphological and/or lexical meaning. The result of the process of term formation are often developed units, which is mainly due to the fact that in the formation of terms the authors include in the created term elements that allow to establish a relationship of this word with already existing terms in this field of knowledge. On this basis, the newly formed term may have structural or lexical development.

A term is considered developed if its structure, its sound complex, i.e. its external form, fully conveys the content of the term, its distinctive features. Developed terms in the field of IT in medicine can be represented:

- term-words taken from general literary Russian or foreign languages, but used in a special meaning (expertise, system);
- term-words derived from Greek-Latin term formative elements, each of which has a developing feature (tomography, roentgenogram, echocardiogram);
- word combinations (electronic medical record);
- abbreviations (PMC – personal medical records; SMIS - Statistical Medical Information Systems).

Despite the great variety of ways of word formation in the IT terminological system, only some of them are particularly productive: borrowings from the English language, borrowings from our own commonly used language and abbreviation.

Despite the great variety of ways of word formation in the IT terminological system, only some of them are especially productive: borrowings from English, borrowings from our own commonly used language and abbreviation.

It is worth mentioning that the terminology of the IT sphere was formed first of all in the English language and the place of origin of computer technologies is the USA. Borrowing of computer terms from the English language has interested linguists at all stages of the development of terminology, it continues to be the focus of attention today. Both Russian and foreign linguists (D. S. Lotte, S. V. Grinev, V. G. Gak, V. N. Telia and others) are dealing with the problem of borrowing, and mainly with Anglicism.

As the terminological apparatus of IT in medicine is dominated by multicomponent, dictated by the desire for disclosure and detailing of concepts, the terms are subsequently subjected to the process of abbreviation. That is why in our work a special place is dedicated to abbreviated terms, which are widely represented in the sphere of IT in medicine.

In the course of our research we came to the definition of the abbreviation concept. For the basis we took the definition of the word «abbreviation», it has a meaning a word formed by the shortening of a word or word combination and read by the alphabetical name of the initial letters or by the initial sounds of the words included in it [9].

Abbreviations are also called structural and stylistic correspondences of words and combinations, which receive «the preferential right of being interchanged, while the expanded name serves only as a means of interpretation of the concept expressed by abbreviations» [10, p. 20].

Abbreviation is not only common in written form, but also colloquially in the form of graphic representation (ultrasound, ECHO), or another type of abbreviated word for the term system – acronyms (EMC – electronic medical records). Analysis of lexical units of the IT system of terms showed that they take a huge place in the composition of this system of terms.

Acronyms are initial abbreviations pronounced as separate words, such as MIS - Medical Information System.

In O. S. Akhmanova's Dictionary of Linguistic Terms, the term «acronym» is considered synonym to the term «initial type of compound abbreviations» and thus includes all types of initial abbreviations. However, a number of linguists believe that there are no big differences between acronyms and initial abbreviations.

The term «acronym» itself first appeared in American scientific and technical literature in the early 1940s in the meaning of «abbreviation similar to an ordinary word». The «resemblance» of an acronym to of an ordinary word is expressed first of all on the background of its pronunciation, so this feature («word-like») is relevant to the allocation of acronyms into a separate derivative class [Superanskaya 1989].

Statistical research has shown that both initial abbreviations and acronyms occupy an important place in the IT terminological system. Among the abbreviations, a large number are the names of organizations, systems, and programming languages. We meet, for example, such programming languages as: Algol (acronym for ALGOritmik Language), APL (short for A Programming Language), Lisp (acronym for LISt Processing), Simula (acronym for SIMUlation Language), and others. As for the names of organizations, there are dozens of them among the acronyms. This suggests that at least 10% of all terms in the field of IT are acronyms, and sometimes the number is much higher.

An important requirement for abbreviations and acronyms is their easy pronunciation and harmony. That is why this requirement is often taken into account in creating the names of organizations, systems and programs. Some acronyms are similar in sound to proper names, for example: Diane (an acronym for Direct Information Access Network in Europe) - a European online information system

providing access to databases on economic, social, scientific, medical and technical issues and thus, acronyms are a rich source of input to IT terminological systems.

It should be noted that the structural-semantic and systemic-functional features of abbreviation have been studied quite well. However, the cognitive and discursive aspects of abbreviation currently stay insufficiently studied, especially in the medical context. It is important to note that abbreviations and acronyms are an essential part of modern IT terminology in medicine.

In our work we consider an abbreviation as a language sign, i.e. the unity of a certain thought content (the signifier) and a set of phonemically distinct sounds (the signifier). In the case of abbreviations, the signifier is individual letters, for example, EMC – Electronic Medical Records.

It is not uncommon to call an acronym an alphabetic abbreviation – SMIS, GP. However, we believe that an acronym is not a word, because it has no conceptual equivalent. It is important to note that the use of acronyms allows us to solve the problem of overloading of terms and terminological combinations, which facilitates their perception and reproduction in full form.

Our analysis of Russian acronyms and abbreviations of IT in medicine allowed us to distinguish the following thematic categories:

1 Names of organizations:

MO – Medical Organization

VNOK (SCRF) – Society of cardiology of Russian Federation

EMS – Emergency Medical Care

WHO – World Health Organization

2 Medical Equipment, Instruments:

MSCS – Medical Devices and Computer Systems

AVR – Artificial Lung Ventilation

CPB – Cardiopulmonary bypass machine

MRI – Magnetic Resonance Imaging

PET-CT – Single Photon Positron Emission Computed Tomography

3 Clinical interview, case histories:

EMC – Electronic Medical Records

IMR – Individual Medical Records

PHR – Personal Medical Record

EPMR – Electronic Personal Health Record

4 Diagnostics, procedures, treatment methods:

CT – Computed tomography

ET – Electroconvulsive therapy

FGDS – Fiberoptic Gastroduodenoscopy

5 Names of information databases:

DBMS – Database Management System

MIS – Medical Information System

RRI – Regulatory and reference information [2].

It is necessary to pay attention to the fact that in the studied sphere of IT in medicine a special place is occupied by acronyms and abbreviations in English, which are international names of concepts in this field of knowledge.

Undoubtedly, at the present stage of linguistic development the process of borrowing in IT terminology is explained by the following factors:

- the intensive development of science and technology in the field of IT, including medicine;

- the universal nature of developing information technologies;

- international cooperation and integration in the field of medicine;

- an increasing amount of translated information in the field of IT.

Let's consider some examples of acronyms and abbreviations in English:

- HealthNet – HealthNet Marketplace of the National Technology Initiative;

- OLAP – Online Analytical Processing is a data processing technology for preparing summarized (aggregated) information on the basis of large data files structured according to a multidimensional principle;

- OLTP – Online Transaction Processing - transaction processing in real time;

- IoMT – The Internet of Medical Things.

Conclusion

In the context of our study, the concepts of «term», «acronym» and «abbreviation» were discovered, thematic categories in the classification of terms were considered. It was also revealed that depending on the field of application that a particular terminological system is intended to serve, its formation is influenced by certain extra-linguistic factors, and their role in this process may be different. Since the development, unification and standardization of terms is a conscious, focused, organized process, which reflects the artificial aspect of the formation of terminological systems.

It can be concluded that the study of terms in the sphere of IT in medicine in the context of development aspect takes an important place in the problems of terminological system of the Russian language and contributes to the revealing of the linguistic features of the terms in the studied area. In addition, the consideration of individual aspects of the term's development in the sphere of IT in medicine, including abbreviation, can be presented as direct evidence of the flexibility of language and its ability to adapt to the changing conditions of the present, as well as an argument for the functioning of the law of economy of language means, which in turn proves the integrity of both individual phenomena in language, and language as a whole.

References

1 **Гринев-Гриневиц, С. В.** Терминоведение: учеб. пособие. – М.: Академия, 2008. – 303 с.

2 **Докучаева Н. В., Тлеумбетова Д. Б., Иванова С. А.** Некоторые аспекты мотивированности терминов сферы ИТ в медицине в контексте терминообразования // Евразийский Союз Ученых. Серия: Филология, искусствоведение и культурология. – 2021. – №12 (93). – С. 3–6.

3 **Оспанова, Б. Р., Тлеумбетова, Д. Б.** Особенности метафорической мотивированности терминов // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова // Филологическая серия. – Кокшетау: КГУ. – 2016. – № 3. – С. 82–88.

4 **Суперанская, А. В.** Общая терминология: терминологическая деятельность / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М., 2007. – 288 с.

5 **Блинова, О. И.** Лексическая мотивированность и некоторые проблемы региональной лексикологии // Вопросы изучения лексики русских народных говоров. Диалектная лексика / ред. Ф. П. Филин, Ф. П. Сорокалетов. М.: 1971. – С. 92–104.

6 **Княк, Т. Р.** Мотивированность лексических единиц: количественные и качественные характеристики. – Львов, 1988. – 160 с.

7 **Никитина, С. Е.** Семантический анализ языка науки: на материале лингвистики. – М.: Наука, 1987. – 143 с.

8 **Турко, У. И.** Лингвокогнитивный анализ компьютерной терминологии русского языка. – Елец, 2007. – 23 с.

9 **Beregovskaya, E. M.** Textbook on French stylistics / E. M. Beregovskaya [in English]. – Moscow, 1986. – P. 20–23.

10 **Лейчик, В. М.** Терминоведение: предмет, методы, структура. – М., 2007. – 256 с.

References

1 **Grinev-Grinevich, S. V.** Terminovedenie: ucheb. posobie [Terminology: studies. stipend.]. – Moscow: Akademy, 2008. – 303 p.

2 **Dokuchaeva, N. V., Tleumbetova, D. B., Ivanova, S. A.** Nekotorye aspekty motivirovannosti terminov sfery IT v medicine v kontekste terminoobrazovaniya [Some aspects of the motivation of IT terms in medicine in the context of term formation]. Evraziiskii Soiuz Uchenykh. Seriya: Filologiya, iskusstvovedenie i kulturologiya. – 2021. – № 12 (93). – P. 3–6.

3 **Ospanova, B. R., Tleumbetova, D. B.** Osobennosti metaforicheskoy motivirovannosti terminov [Features of metaphorical motivation of terms]. Vestnik Kokshetauskiy gosudarstvennogo universiteta im. Sh. Ualihanova. Filologicheskaya seriya. – Kokshetau: KGU. – 2016. – № 3. – P. 82– 88.

4 **Superanskaya, A. V.** Obshchaya terminologiya: terminologicheskaya deyatelnost [General terminology: terminological activity] / A. V. Superanskaya, N. V. Podolskaya, N. V. Vasileva. – Moscow, 2007. – 288 p.

5 **Blinova, O. I.** Leksicheskaya motivirovannost i nekotorye problemy regionalnoi leksikologii [Lexical motivation and some problems of regional lexicology]. Voprosy izucheniia leksiki russkikh narodnykh govorov. Dialektnaia leksika / red. F. P. Filin, F. P. Sorokaletov. – Moscow, 1971. – P. 92– 104.

6 **Kiyak, T. R.** Motivirovannost leksicheskikh edinitc: kolichestvennye i kachestvennye kharakteristiki [Motivation of lexical units: quantitative and qualitative characteristics]. – Lviv, 1988. – 160 p.

7 **Nikitina, S. E.** Semanticheskii analiz yazyka nauki: na materiale lingvistiki [Semantic analysis of the language of science: on the material of linguistics]. – Moscow: Nauka, 1987. – 143 p.

8 **Turko, U. I.** Lingvokognitivnyj analiz komp'yuternoj terminologii russkogo yazyka [Linguocognitive analysis of computer terminology of the Russian language]. – Yelets, 2007. – 23 p.

9 **Beregovskaya, E. M.** Textbook on French stylistics / E. M. Beregovskaya [in English]. – Moscow, 1986. – P. 20– 23.

10 **Leichik, V. M.** Terminovedenie: predmet, metody, struktura [Terminology: subject, methods, structure]. – Moscow, 2007. – 256 p.

Material received on 08.09.22.

*Д. Б. Тлеумбетова¹, С. А. Иванова², Н. В. Докучаева³

^{1,2,3}Абылқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ. Материал 08.09.22 баспаға түсті.

IT САЛАСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ УӘЖДЕМЕЛІЛІГІ МЕДИЦИНАДА ТЕРМИНОЛОГИЯ КОНТЕКСТІНДЕ

Мақалада медицинадағы IT саласындағы терминдердің орыс тіліндегі материалдағы мотивациясының кейбір аспектілері қарастырылады. «Термин», «қысқартулар», «қысқартулар» ұғымдарының анықтамалары беріледі, терминдердің дәлелді және қозғалмайтын түрлері бөлінеді. Терминологиялық бірліктің мағынасы

мен құрылымының семантикалық қатынастарын ашуда көрінетін терминдердің мотивациясының ерекшелігі анықталды. Зерттеу барысында бір саладағы мотивацияның әртүрлі түрлерін біріктіру тенденциясы байқалады, терминдердің қысқартылған модельдері, сондай-ақ халықаралық номенклатурада қолданылатын ағылшын тіліндегі қысқартулар мен қысқартулар ұсынылған.

Мақалада сонымен қатар зерттелетін терминдік жүйеде орыс қысқартулары мен қысқартуларының талдауы ұсынылған, ұйымдардың атауы, жабдықтары, медициналық тарихы, емдеу әдістері, ақпараттық мәліметтер базасының атаулары бойынша тақырыптық категориялар бөлінген. Қаралып отырған мәселенің мәнмәтінінде ақпараттық жүйелердің мазмұндық жоспардағы топтары берілген (аумақтық, проблемалық-бағдарланған).

Авторлар терминологияда қысқарту әдісін қолдану тілдің икемділігін және оның қазіргі заманғы өзгеретін жағдайларға бейімделу қабілетін көрсетеді, бұл тілдік қаражатты үнемдеу заңының жұмыс істеуінің маңызды дәлелі болып табылады деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, қолдану саласына байланысты әртүрлі экстралингвистикалық факторлар зерттелетін терминдік жүйенің қалыптасуына әсер етеді.

Кілтті сөздер: термин, уәждеме, аббревиатура, акроним, ақпараттық технологиялар, терминологиялық аппарат.

*Д. Б. Тлеумбетова¹, С. А. Иванова², Н. В. Докучаева³

^{1,2,3}Қарағанды техникалық университеті им. Абылқаса Сағинова, Республика Казахстан, г. Караганды. Материал поступил в редакцию 08.09.22.

МОТИВИРОВАННОСТЬ ТЕРМИНОВ СФЕРЫ IT В МЕДИЦИНЕ В КОНТЕКСТЕ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются некоторые аспекты мотивированности терминов сферы IT в медицине на материале русского языка. Даются определения понятий «термин», «аббревиация», «акроним», выделяются мотивированные и немотивированные виды терминов. Выявлена специфика мотивированности терминов, проявляющаяся при раскрытии смысловых взаимоотношений значения и структуры терминологической единицы. В процессе проведенного исследования наблюдается тенденция к сочетанию разных типов мотивированности в рамках одной сферы, представлены модели

сокращений терминов, а также акронимы и аббревиатуры на английском языке, используемые в международной номенклатуре.

В статье также представлен анализ русских акронимов и аббревиатур в исследуемой терминосистеме, выделены тематические категории по названию организаций, оснащению, истории болезни, методам лечения, наименованиям информационных баз данных. В контексте рассматриваемой проблематики даны группы информационных систем в содержательном плане (территориальные, проблемно-ориентированные).

Авторы пришли к выводу о том, что применение способа аббревиации в терминообразовании свидетельствует о гибкости языка и его способности к адаптации в изменяющихся условиях современности, что является важным аргументом функционирования закона экономии языковых средств. Кроме того отмечено, что в зависимости от области применения на формирование исследуемой терминосистемы влияют различные экстралингвистические факторы.

Ключевые слова: термин, мотивированность, аббревиатура, акроним, информационные технологии, терминологический аппарат.

МРНТИ 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/JPRG1043>

***М. К. Тулегенова¹, Ж. Н. Жунусова²**

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан

СОВРЕМЕННАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ ЯЗЫКА И СТРУКТУРА СУБСТАНДАРТА В РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматриваются в контрастивно-сопоставительном аспекте вопросы, связанные со стратификацией общенародного русского и английского языков на стандарт и субстандарт, с выявлением состава субстандартной лексики в разных языках и анализом наиболее продуктивных и эффективных способов образования нестандартной лексики. Актуальность изучения данных явлений вызвана также все более возрастающим интересом к исследованию нового направления – социолектологии в современной лингвистике, к вопросам нестандартной лексики, языковой ситуации. В статье уточняется определение субстандарта в разных языках, критерии различения стандарта и субстандарта, рассматривается понятийное поле субстандарта, характеризуются социальные, социокультурные, фонетические, лексические словообразовательные признаки просторечия, жаргона, аргослэнга. В процессе исследования получены результаты: выявлен критерий разграничения стандарта и субстандарта; определен состав английского просторечия; установлено, что субстандартная лексика русского языка включает в себя видовые понятия просторечия, жаргон, аргослэнг; выявлены различия между просторечием субстандарта и социолектов по фонетическим, лексическим, словообразовательным признакам. Сделан вывод о том, что требуется дальнейшее изучение субстандарта в разных языках, что связано с влиянием его на стандартный язык в современном языке.

Ключевые слова: стратификация, субстандартная лексика, жаргон, аргослэнг, просторечие.

Введение

В настоящее время проблема социальной стратификации общенародного языка не решена до сих пор, в связи с недостаточным определением критериев разграничения литературного языка (стандарта) и нестандартной формы языковой системы (субстандарта). Исследователями предлагаются различные критерии их разграничения. Так, исследователь В. П. Коровушкин считает, что основным критерием является нормированность стандарта и ненормированность субстандарта [1]. По мнению Т. А. Кудиновой, к критериям субстандарта следует отнести: 1) непринужденность; 2) перформативность и акцент на форму выражения; 3) возможность аксиологического картирования действительности; 4) ненормативность [2, 136].

Языковой стандарт и субстандарт – это варианты языковой системы, различающиеся между собой как признак кодифицированности (стандарт), так и некодифицированности (субстандарт), а также по непринужденности – деликатности использования форм языка.

Несмотря на решение вопроса о разграничении стандарта и субстандарта, все еще остается нерешенным вопрос о субстандартной лексике. Мнения исследователей о ее составе также неоднозначны, так как одни ученые относят к ней только просторечие, другие же считают, что в нее входят не только просторечие, но и жаргоны, арг, сленг. Так, ученый В. П. Коровушкин полагает, что языковой стандарт следует отождествить с просторечием, выделяя четыре его разновидности: 1) внелитературное; 2) территориальное; 3) этническое; 4) лексическое [1]. В английском языке к нестандартной лексике относится лексическое просторечие, под которым «понимается сложная лексико-семантическая категория – определенный фрагмент языка, т.е. известным образом упорядоченное и обладающее структурой иерархическое целое, представляющее совокупность детерминированных лексических систем (жаргон, арг), а стилистически сниженных лексических пластов («низкие» коллоквиализмы, сленгизмы, вульгаризмы), которые характеризуются существенными различиями и расхождениями в основных функциях и в социолектологическом, прагматическом, функционально-семантическом и стилистическом аспектах [3, 4].

В общенародном русском языке учеными выделяются четыре формы существования языка: литературный язык, территориальные диалекты, социальные диалекты, просторечие. Л. П. Крысин дифференцирует их по социальному субстрату этих форм существования языка (кто, какие социальные слои и группы являются носителями данных подсистем) [4, 30].

Эти формы существования языка выполняют и различные функции: литературный язык выполняет широкие общественные функции и служит средством общения во всех сферах общественной жизни.

Территориальные диалекты имеют узкую сферу общения и выполняют неполную коммуникативную функцию. Просторечие выполняет первичные коммуникативные функции, социальные диалекты имеют особые функции.

В современной социальной стратификации общенародного языка выделяются: 1) субстандарт (некодифицированная форма языка) и стандарт (кодифицированная форма языка). Территориальные диалекты растворяются в настоящее время в литературном языке, просторечие же наряду с социальными диалектами входит в субстандартную языковую подсистему. Но в последнее время структурирование просторечия представляет собой одну из нерешенных проблем, так как, с одной стороны, просторечие – это стилистическое средство литературного языка, с другой – это конгломерат из общеупотребительной части социальных и профессиональных подязыков, из элементов деревенских говоров, из иноязычных заимствований и традиционных механизмов, вульгаризмов, а также обценной лексики [5].

Просторечие и социальные диалекты, некоторые исследователи объединяют в систему субстандартной лексики на основе такого их признака, как экспрессивность и непринужденность. Между тем социальные диалекты, трактуемые в социолингвистике как признаки социолектов, имеют особые социальные и социокультурные признаки. В связи с этим объектом данной статьи являются структура субстандартной лексики и ее компоненты.

Предметом исследования является выявление сходств и различий между подсистемами субстандартной лексики, изучение в социолингвистическом аспекте вопроса о том, является ли просторечие родовым понятием или видовым.

Целью данной статьи является анализ теоретических и прикладных аспектов изучения нестандартной лексики, при которой выдвигаются следующие задачи:

- контрастивно-сопоставительный анализ подсистем субстандартной лексики по их социальным признакам в русском и английском языках;
- выявление социокультурных признаков социолектов и коллоквиализмов, кентизмов, сленга, входящих в состав английского просторечия;
- выявление лексико-фразеологических признаков социолектов и просторечия.

Методы и материалы

В процессе исследования была использована интегрированная методологическая парадигма, опирающаяся на принципы антропоцентризма, функционализма и экспансионизма, а также использующая комплексные методы исследования. Принципы антропоцентризма проявляется в том, что в статье акцентируется внимание на социальном субстрате социолектов и просторечия. Принцип функционализма использован при исследовании

функций различных подсистем субстандартной лексики. Принцип экспансионизма использован в процессе проведения контрастивно-сопоставительного и социолингвистического исследования, когда привлекаются знания из различных наук: контрастивной лингвистики, социолингвистики, лингвистики, социолектологии, контрастивной социолектологии. В статье также используются комплексные методы исследования: контрастивно-социолектологический метод, метод оппозиций, метод социальной стратификации, метод социологического опроса и социолингвистического эксперимента.

Результаты и обсуждение

Проблема выявления структуры субстандартной лексики является спорной, так как до сих пор еще не дано описание ее состава, не выяснен вопрос о том, является ли просторечие основным компонентом, как утверждает В. П. Коровушкин или просторечие является не родовым понятием, а видовым, наряду с другими социолектами (жаргон, арг, сленг) в субстандартной лексической системе русского языка. Если В. П. Коровушкин считает, что просторечие является родовым понятием субстандарта в русском и английском языках, включает в себя различные виды просторечия, то С. И. Красса и А. В. Волкогорова утверждают, что просторечие – это все же видовое, а не родовое явление в субстандартном коинтинууме. Действительно, если взглянуть на современное просторечие, то можно выделить такие единицы, как: *че, нече, понял, положил, нету, седня, грю, дык, ихний, че вы имеете ввиду, стока, ваще, силком, ходить* (об отношениях с противоположным полом), *мой, моя, твой, твоя* (о супругах), *баба, захмутать* [6]. Данные примеры позволяют с уверенностью утверждать, что это не жаргон, не арг и не сленг, хотя элементы названных подсистем и проникают в просторечную речевую стихию. В отличие от преимущественно лексико-фразеологического системного характера арга, жаргона, сленга в просторечии отчетливо просматриваются фонетические, лексические и грамматические «диагностические пятна» (термин Т. М. Николаевой) [7, 139].

На наш взгляд, эта точка зрения на роль просторечия в субстандартной лексике является приемлемой. Проведенное нами комплексное контрастивно-социолектологическое и оппозитивное исследование сходств и различий просторечия, жаргона, арга, сленга позволяет выявить их контрастивные социолингвистические и социокультурные признаки, а также схожие признаки, сближающие их.

Рассмотрим прежде всего социальные признаки:

1 Социальный субстрат просторечия – это моногlossы. Они недостаточно образованы. «Говорящие на нем люди, обычно характеризуются

ограниченным речевым и читательским опытом, отсутствием занятий интеллектуального характера, слабым владением логикой мышления» [8, 426].

По словам Э. Г. Туманяна, просторечие является «единственной и основной формой, повседневного общения» [9, 264]. Социальный субстрат жаргона, сленга – дигlossы, лица, владеющие социолектами, а также литературным языком. Они могут переходить с жаргона на литературный язык в различных ситуациях общения. Социальный субстрат жаргонов, сленга, арга составляет совокупность людей, объединенных в одну социальную группу либо профессиональной, либо преступной деятельностью, либо культурными интересами социальные группы, занимающиеся общей профессиональной деятельностью на протяжении ряда лет, пользуется профессиональным жаргоном. Арг – это язык деклассированных социальных элементов, занимающихся криминальной деятельностью. Социальная группа молодежи – это совокупность молодых людей, сплоченных в единство, благодаря культурным интересам. Язык молодежи – сленг.

2 Социокультурные признаки. Динамический подход к социальной дифференциации языка акцентирует внимание не только на социальных признаках говорящих, но и на социокультурных и ситуативных характеристиках индивида, на отношениях между людьми. Л. П. Крысин утверждает, что при динамическом подходе «В использовании же языковых средств существенными оказываются как социальные характеристики говорящего – например, его возраст, пол, уровень образования и культуры, профессия и др. – так и соответствующие характеристики адресата, а также отношения между говорящим и адресатом, тип коммуникативной ситуации и цель речевого акта и ряд других обстоятельств, в той или иной степени, являющихся социальными» [10, 76]. Социокультурная обусловленность социолекта уголовников проявляется в том, что преступное сообщество подчиняется установленным нормам и правилам. Члены группы соблюдают правила жесткой групповой иерархии, увлекаются тюремной лирикой, наносят себе татуировки, чтобы доказать принадлежность к криминальным кругам [11, 13]. Сленг молодых детерминирован молодежной субкультурой. А. К. Абрамян отмечает, что «главной характерной особенностью молодежной субкультуры является ее обособленность, отстраненность, часто демонстративная, эпатажная от культурных ценностей старших поколений, национальных традиций. Другой характерной особенностью молодежной субкультуры является преобладание потребления над творчеством. Следующей характерной особенностью молодежной субкультуры является авангардность» [12, 185]. Носители просторечия имеют невысокий уровень образования и культуры.

3 Лингвистические особенности просторечия, жаргона, сленга, аргю

А) Фонетические. Просторечие имеет особые фонетические признаки, такие как: устранение знания между соседними гласными в слове (радио, пианино), ассимиляция гласных соседних слогов (валидол вместо валидол), упрощение групп согласных путем вставки гласных (жизинь, рубель), диссимиляция согласных (дилектор, колидор), упрощение слоговой структуры слова (витинар вместо ветеринар, матафон вместо магнитофон) [10]. Социолекты же такие, как жаргон, аргю, сленг не имеют фонетических признаков, так как они характеризуются только как лексико-фразеологические системы.

Б) По словам М. В. Холодковой, просторечное слово можно определить по формальным особенностям и формально-семантическим признакам. Формальные особенности просторечного слова проявляются на фонетическом, словообразовательном, морфологическом уровнях. На фонетическом уровне признаками просторечного слова являются:

– искажение звукового облика слова: *чуйства* – чувства, *брульян* – бриллиант;

– упрощение звукового облика: *ваще* – вообще, *тады* – тогда, *низя* – нельзя;

– на уровне словообразования просторечное слово отличается усложненной структурой и упрощением, например, *завсегда* – всегда, *задешево* – дешево, *ржа* – ржавчина, *цепка* – цепочка и др.

К морфологическим признакам просторечного слова относятся:

– наличие особых степеней сравнения прилагательных: *ширей*, *ширше*, *ширее*;

– использование просторечных глагольных форм: *ездию*.

По формально-семантическим признакам можно выделить:

– просторечные прилагательные с суффиксами: *ущ*, *ющ*, *енн*, *ист*, например, *длиннющий*, *здоровущий*, *огромный*;

– фамильярные просторечные существительные с суффиксами: *юг*, *юк*, *яг*, *яр*, *ищ*, *ух*, *юх* и др., например, *котяра*, *сеструха*, *работяга* и др. [13].

Английское лексическое просторечие представляет собой систему фонетических, морфологических элементов. В состав английской просторечной лексики входят:

– вульгаризмы (лексический слой с непристойной экспрессией). Обычно они заменяются эвфемизмами-сленгизмами или синонимами-эвфемизмами, например, вульгаризм *bloody* заменяется эвфемизмом *blasted*;

– богохульства: *God, by the Lord that called is Saint Jame*;

– кентизмы: *filching* – кража, *convey* – воровать;

– жаргонные слова: *bale out, bloke, chow, smashing, everything under control, big eats, black market, cat beer, blazer, cobra, vamp, finger, wringer, acting lady, chair warmer* и др.

Фразеология субстандарта. Жаргонная фразеология недостаточно подвергнута лексикографической обработке. В. М. Мокиенко говорит, что «в уже довольно многочисленных словарях русского субстандарта хуже всего классифицируется именно фразеология» [14, 159]. Особенностью блатного жаргона является его «фразеологичность», т.е. активное употребление устойчивых выражений, фразеологизмов, коллокаций [15, 57-73]. Рассмотрим блатные фразеологизмы: *в пузырек загнать* – довести до неистовства, *вся семья Блинных в гостях* – иметь на руках четыре туза, *вытащить лоха из шкуры* – обыграть, *вытяжные очки* – постоянный паспорт, *глухо торчит* – находится в состоянии эйфории, *готовить лыжи* – готовиться к побегу, *двадцать на два* – беспрекословно выполнить поручения, *в доску свой* – верный до гроба [16].

Фразеологизмы в сленге, профессиональном жаргоне используются часто в иноязычном виде: *friend zone, face palm, soul mate, body shaming*. Встречаются также устойчивые сочетания образования на базе сленговых слов: *вливать бабло, пробило на шустряк, вынос мозга*.

В английской просторечной лексике обнаруживаются морфологически мотивированные, локально отмеченные и профессионально обусловленные образования, которых, как обычно, подводят под термин *обратный сленг*, смысл, которого состоит в создании фонетических перевернутых слов (перевертышей): *dear* – read (читать), *tale* – late (поздний), *cool* – look (смотри), *dad* – bad (плохой). В английском языке встречается термин *средний сленг*: суть которого состоит в рассечении слов пополам на гласном или дифтонге, а также перестановке букв или частей слова, например: *write* – *triwe* (писать), *milk* – *kilm* (молоко), *eetswe* – *sweet* (сладкий), *tick-tock* (часы), *chit-chat* (дружеская беседа).

Результаты контрастивно-сопоставительного анализа лексики английского субстандарта и русского позволяет показать их контрастивные и схожие черты.

Выводы

На основе вышеизложенного можно сделать заключение о том, что в понимании субстандарта в русской и в английской языковой традиции существуют и схожие взгляды, и разногласия. Точки зрения ученых сходятся в том, что стандарт и субстандарт следует различать по их кодифицированности (стандарт), некодифицированности (субстандарт). Различить взгляды ученых в отношении определения субстандарта, а также в отношении структуры его понятийного поля. В английском языке субстандарт толкуется как лексическое

просторечие. Субстандарт и лексическое просторечие тождественны. В нашем понимании просторечие – видовое понятие, входящее в состав субстандарта, наряду с жаргоном, аргю, сленгом.

Контрастивный анализ фонетических, лексических, словообразовательных признаков просторечия, жаргона, сленга, аргю показал, что имеются различия, состоящие в том, что просторечие имеет фонетические признаки, социолекты – нет; лексика просторечия и социолектов также не совпадает по группам наличию заимствований.; в словообразовательном плане отмечены различия в использовании различных способов словообразования.

Просторечие и социолекты отличаются по социальным и социокультурным признакам: просторечие – речь малообразованной, низко культурной части населения, носители просторечия – моногlossы. Носители социолектов дигlossны, подсистема их обслуживает социальные группы, имеющие ограниченный круг употребления, язык социолектов детерминирован субкультурами молодежи, уголовных групп, корпоративной культурой профессионалов.

Список использованных источников

- 1 **Коровушкин, В. П.** Основы контрастивной социолектологии: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Пятигорск, 2005. – 50 с.
- 2 **Кудинова, Т. А.** Стандарт и субстандарт в языке: к обоснованию понятий // Научная мысль Кавказа, 2010, №3. – С. 136–140.
- 3 **Беляева, Т. М., Хомякова, В. А.** Нестандартная лексика английского языка. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 4.
- 4 **Крысин, Л. П.** Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М., 1989. – С. 30.
- 5 **Химик, В. В.** Поэтика низкого или Просторечие как культурный феномен. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2000. – 272 с.
- 6 **Купина, Н. А., Шалина, И. В.** Современное просторечие: взгляд изнутри // Русский язык в научном освещении, 2004, № 7(1). – С. 23–62.
- 7 **Красса, С. И., Волкогонова, А. В.** Языковой субстандарт: структурирование науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016, № 1(155). Ч.1. – С. 136–140.
- 8 **Семенова, М. А., Горностаев, И. С.** Просторечие и жаргон как разновидность субстандартной лексики. – АГАСУ, 2015. – С. 425–428.
- 9 **Туманян, Э. Г.** Язык как система социолингвистических систем. – М.: Наука, 1985. – С. 264.

- 10 **Крысин, Л. П.** Проблемы социальной дифференциации языка в современной лингвистике // Социолингвистика вчера и сегодня. – М., 2004. – С. 73–89.
- 11 **Рублев, Е. Л.** Преступная субкультура в местах лишения свободы. – Челябинск, 2017. – 95 с.
- 12 **Абрамян, А. К.** Молодежные субкультуры как социальное явление // Вестник ТГПИ. Раздел IV. Философия и право, 1990. – С. 184–187.
- 13 **Холодкова, М. В.** Определение состава просторечий лексики // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, 2008, Вып.10 (66).
- 14 **Мокиенко, В. М.** Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное. – М.: Русистика, 1994. – С. 159–164.
- 15 **Быков, В. Б.** Русские блатные пословицы и поговорки. – В.: Край Смоленский, 2001. – С. 57–73.
- 16 Толковый словарь уголовных жаргонов. – М., 1991.

References

- 1 **Korovushkin, V. P.** Osnovy kontrastivnoy sotsiolektologii: avtoref. diss. dokt. filol. nauk [Fundamentals of contrastive sociolectology: phd. diss. doc. philol. sciences] – Pyatigorsk, 2005. – 50 p.
- 2 **Kudinova, T. A.** Standart I substandard v yazyke: k obosnovaniyu ponyatiy // Nauchnaya mysl' Kavkaza [Standard and substandard in the language: to the justification of concepts] – Scientific Thought of the Caucasus, 2010, № 3. – P. 136–140.
- 3 **Belyayeva, T. V., Khommyakova, V. A.** Nestandartnaya leksika angliyskogo yazyka [Non-standard vocabulary of the English language] – Leningrad: Publishing House of Leningrad State University, 1985. – P.4.
- 4 **Krysin, L. P.** Sotsiolingvisticheskiye aspekty izycheniya sovremennogo russkogo yazyka [Sociolinguistic aspects of the study of the modern Russian language] – Moscow, 1989. – P. 30.
- 5 **Khimik, V. V.** Poetika nizkogo ili Prostorechiye kak kul'turnyy fenomen [Poetics of the Low or Vernacular as a Cultural Phenomenon] – St. Petersburg: Faculty of Philology of St. Petersburg University, 2000. 272 p.
- 6 **Kupina, N. A., Shalina, I. V.** Sovremennoye prostorechiye: vzglyad iznutri // Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii [Modern vernacular: a look from the inside] – Russian language in scientific coverage, 2004, № 7 (1). – P. 23–62.
- 7 **Krassa, S. I., Volkogonova, A. V.** Yazykovoy substandard: struktirovaniye nauki. Voprosy teorii i praktiki [Language substandard: structuring science.

Questions of theory and practice] – Tambov: Gramota, 2016, № 1 (155). Part 1. – P. 136–140.

8 **Semenova, M. A., Gornostayev, I. S.** Prostorechiye i zhargon kek raznovidnost' substandartnoy leksiki [Vernacular and jargon as a kind of substandard vocabulary] – AGASU, 2015. – P. 425–428.

9 **Tumanyan, E. G.** Yazyk kak Sistema sotsiolingvisticheskikh sistem [Language as a system of sociolinguistic systems] – Moscow: Science, 1985. – 247 p.264.

10 **Krysin L. P.** (1989). Problema_sotsialnoy_differentsiatsii_yazyka_v_sovremennoi_lingvistike // Sotsiolingvistika vchera i segodnya [Problems of social differentiation of language in modern linguistics] – Sociolinguistics yesterday and today. – Moscow, 2004. – P. 73–89.

11 **Rublev, Ye. L.** Prestupnaya subkul'tura v mestakh lisheniya svobody [Criminal subculture in places of deprivation of liberty] – Chelyabinsk, 2017. – 95p.

12 **Abramyan, A. K.** Molodezhnyye subkul'tury kak sotsial'noye yavleniye [Youth subcultures as a social phenomenon] TSPI Vestnik. Section IV. Philosophy and Law, 1990. – P. 184–187.

13 **Kholodkova, M. V.** Opredeleniye sostava prostorechiy leksiki // Vestnik Tambovskogo universiteta [Determination of the composition of vernacular vocabulary] Bulletin of the Tambov University. Series: Humanities, 2008, Issue 10 (66).

14 **Mokiyenko, V. M.** Russkaya brannaya leksika: tsenzurnoye i netsenzurnoye [Russian swear words: censored and obscene] – Moscow: Rusistika, 1994. – P. 159–164.

15 **Bykov, V. B.** Russkiye blatnyye poslovitsy i pogovorki [Russian thieves' proverbs and sayings] – V.: Kray Smolenskiy, 2001. – P.57–73.

16 **Tolkovyy slovar' ugovolnykh zhargonov** [Explanatory dictionary of criminal jargons] – Moscow, 1991.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

М. К. Тулегенова¹, Ж. Н. Жүнісова²

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,

Республика Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ ТІЛДЕРДІҢ СТРАТИФИКАЦИЯСЫ ЖӘНЕ СТАНДАРТТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Бұл мақалада ұлттық орыс және ағылшын тілдерінің стандарты және стандартты емес болып стратификациялануымен, әртүрлі тілдердегі стандартты емес лексиканың анықталған құрамымен және олардың ең өнімді және тиімді жолдарын талдаумен байланысты мәселелер салыстырмалы аспектіде қарастырылады. Бұл құбылыстарды зерделудің өзектілігі қазіргі тіл біліміндегі социолектологияның жаңа бағытты, стандартты емес лексика мәселелеріне, тілдік жағдаятты зерттеуге деген қызығушылықтың күннен-күнге артуымен стандарттан тыс ұғымның анықтамасы, стандартты және стандартсызды ажырату критерийі нақтыланады, стандарттан тыс ұғымның коцептуалды өрісі қарастырылады, халық тілінің әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени, фонетикалық, лексикалық туынды белгілеріне сипаттама беріледі, жаргон, арго, сленг. Зерттеу барысында келесі нәтижелер алынды: стандартты және стандартсызды ажырату критерийі анықталды; ағылшын тілінің құрамы анықталады; орыс тілінің стандартты емес лексиканың құрамында халық тілінің, жаргонның, жаргонның нақты ұғымдары бар екені анықталды; стандарттан тыс халықтық тіл мен социолекттердің фонетикалық, лексикалық, сөзжасамдық ерекшеліктері бойынша айырмашылықтары ашылады. Әртүрлі тәлдердегі субстандартты одан қазіргі тілдегі стандартты тілге әсеерімен байланысты.

Кілтті сөздер: стратификация, стандартқа сай емес лексика, жаргон, арго, халықтық тіл

*M. Tulegenova¹, Zh. Zhunussova²^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University

Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan.

Material received on 08.09.22.

MODERN LANGUAGE STRATIFICATION AND SUBSTANDARD STRUCTURE IN RUSSIAN AND ENGLISH

This article discusses in a contrastive-comparative aspect issues related to the stratification of the national Russian and English languages into standard and substandard, the identified composition of substandard vocabulary in different languages and the analysis of the most productive and effective ways of forming non-standard vocabulary. The relevance of studying these phenomena is also caused by the ever-increasing interest in the study of a new direction – sociolectology in modern linguistics, in issues of non-standard vocabulary, and the language situation. The article clarifies the definition of a substandard in different languages, the criteria for distinguishing between a standard and a substandard, considers the conceptual field of a substandard, characterizes social, sociocultural, phonetic, lexical derivational features of vernacular, jargon, slang. In the course of the study, the following results were obtained: a criterion for distinguishing between a standard and a substandard was identified; the composition of English vernacular is determined; it has been established that the substandard vocabulary of the Russian language includes specific concepts of vernacular, jargon, argo, slang. Differences between the vernacular of the substandard and sociolects in terms of phonetic, lexical, and word-formation features are revealed. It is concluded that further study of the substandard in different languages is required, which is associated with its influence on the standard language in the modern language.

Keywords: stratification, substandard vocabulary, jargon, argo, vernacular.

МРНТИ 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/MRFP9011>*А. Д. Цветкова¹, Н. С. Остапенко², Н. И. Толокольников³^{1,3}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

²КГУ «Средняя общеобразовательная школа № 29»,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

КОНЦЕПТ «ВОДА» В ЗАГОВОРНО-ЗАКЛИНАТЕЛЬНОЙ ПОЭЗИИ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

Объектом исследования являются способы объективации концепта «вода» в заговорно-заклинательной поэзии Павлодарского Прииртышья. Авторами предпринята попытка ментального описания заговорных текстов, которое, по их мнению, имеет немаловажное значение в реконструкции как фольклорной, так и языковой картины мира. Важную роль в описании концептов играют национальная философия и устная словесность, в которых возможно распознать типичные для того или иного народа образы и символы, которые, в свою очередь, совместно отражают ключевые категории национальной речи. Реализация такого рода категорий в художественных образах и философской интуиции основана на языковом сознании носителей этой культуры. В рамках фольклорного текста структура концепта может быть выстроена следующим образом: в первую очередь принимаются во внимание все признаки, определяемые в языковом выражении концепта; далее дается описание дополнительных значений концепта, отражающих национальные особенности; определяются окказиональные или потенциальные значения ключевого слова концепта; и наконец, рассматривается понятийный слой, который так или иначе связан с актуализацией национального компонента в слове и отраженный в текстах устного народного творчества. Таким образом, концепт представляет собой совокупность трех категорий – понятия, образа, смысла.

Ключевые слова: концепт, картина мира, заговор, вода, понятие, образ, символ

Введение

В современной науке появляется возможность изучения концептов, отраженных в фольклорных текстах, которые в свою очередь позволяют выявить особенности этнического менталитета. В этом случае содержание концепта устанавливается на основе национальных корреляций, то есть не ограничивается лишь словарными определениями и частотой употребления лексемы, обозначающей понятие, а включает в себя ряд компонентов народной культуры. Используя концептуальный подход в таком широком смысле, можно проследить определенные тенденции в понимании человеком Вселенной и ее места.

Опираясь на точку зрения В. В. Колесова, можно говорить о том, что концепт – это единица ментальности культуры, «которая в границах словесного знака и языка в целом предстает в своих содержательных формах как образ, как понятие и как символ». По мнению ученого, главная задача ментального описания в том, чтобы выявить и сформулировать семантическую доминанту, которая сохраняется на протяжении долгого времени. Концепт выражает все принципиально возможные значения символическо-смысловой функции языка как средства общения и мышления [1, с. 81].

Достаточно ярко концепт «вода» представлен в текстах заговорно-заклинательной поэзии. Воду можно назвать универсальным символом этого жанра. По мнению Л. Н. Виноградовой, «высокая степень символизации и сакрализации воды, отмеченная в верованиях и ритуальной практике славян, объясняется, с одной стороны, значением ее естественных свойств (способностью поддерживать жизнь, обеспечивать влагу земли, очищать от грязи); с другой – отношением к ней как к опасной, неуправляемой стихии, как к мифологически осмысляемой границе между этим и «тем» светом; наконец, с третьей стороны, – постоянной практической потребностью добывать воду и иметь с ней дело в повседневной жизни, а также широким спектром возможностей ее ритуально-магического использования (мытьё, купание, обливание, питье, смачивание, стирка и т. п.)» [2, с. 56].

Заговоры – это небольшие фольклорные тексты, которые служат магическим средством достижения желаемого в лечебных, защитных, продуцирующих и других ритуалах [3, с. 239].

В последние десятилетия XX века было опубликовано большое количество сборников текстов и специальных исследований, посвященных заговорно-заклинательной поэзии. Они затрагивают проблемы классификации [4, с. 460], эволюции жанра заговора [5, с. 450], характера этнических и локальных традиций [6, с. 247], особенностей стихосложения заговорных текстов [7, с. 45], их обрядовой и магической функции [8, с. 16].

На наш взгляд, не менее важным является ментальное описание заговорных текстов, поскольку заговор, как отмечает исследователь В. Н. Топоров, выступает как энциклопедический по преимуществу жанр: «он выделяется полнотой состава, организованностью частей в соответствии с неким ведущим признаком и, наконец, возможностью легкого и быстрого обозрения всего заговорного знания» [9].

В современных исследованиях уже были предприняты попытки подобного описания заговоров, в особенности, затрагивались вопросы, связанные с отображением в них фольклорной «модели мира» [10, с. 452]. Было отмечено, что содержание заговоров воссоздает многие составляющие архаической картины мира славян, их мифологии, представлений о человеке-микрокосме, его телесной субстанции и физиологии, месте в мире и связях с другими элементами и существами [11, с. 196].

Цель настоящей работы – выявить специфику объективации концепта «вода» в заговорно-заклинательной поэзии Павлодарского Прииртышья и представить ментальное описание концепта в фольклорной картине мира.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужил сборник «Славянский фольклор Павлодарского Прииртышья», в который включены полевые записи экспедиций преподавателей и студентов Павлодарского педагогического университета и Торайгыров университета с 1978 по 2008 гг. В работе использованы методы концептуального анализа, мифопоэтического анализа, сплошной выборки и анализа словарных дефиниций.

Результаты и обсуждение

Статистический анализ текстов заговоров показал, что концепт «вода» репрезентируется во всех тематических группах, но с различной частотностью.

Таблица 1 – Частотность употребления слов-репрезентантов концепта «вода» в тематических разделах

№ п/п	Тематический раздел	Частотность употребления
1	Здоровье и болезнь	46
2	Любовь	7
3	Частный быт	22
4	Социальные отношения	6

Как видим, в большей степени концепт репрезентируется в группе заговоров «здоровье и болезнь» и «частный быт», что еще раз доказывает то, что понимание важности воды в жизни человека существовало на протяжении всего этапа развития человечества.

Анализ текстов также позволил выявить лексемы, репрезентирующие концепт «вода»: вода – 48 упоминаний; море-океан – 9; море – 7; река – 6; болото – 3; озеро – 2; слезы – 2; Сестричка-криничка – 1; Водица-царица – 1; Красная девица – 1; Ульяна-криница – 1; Мать-вода – 1; водица – 1; дождь – 1.

Вода как ключевой концепт репрезентируется лексемами, отражающими представления людей о водной стихии:

- вода – как животворящая стихия в мифологическом представлении;
- вода – как неотъемлемая часть жизни всего живого, имеющая хозяйственное назначение;
- вода – как чудодейственная стихия в христианском представлении.

В рамках определения понятийного аспекта концепта в фольклористике уместно говорить не о понятии, а о представлении человека об объекте исследования.

В мифологическом представлении вода – это кровь живой Матери Сырой Земли. Древние люди называли воду не иначе как «матушка». Это и объясняет анимистические и антропоморфные представления о ней, отраженные в фольклорной картине мира. Вода наделяется свойствами, присущими человеку. Это отражают и слова-репрезентанты, использованные в текстах заговоров: *«Произносят, умываясь водой: «Ульяна-криница, дай воды напиться и умыться от ветра, от сглаза и от людей. А ты, урок, уйди с глаз (3 раза)»* (Записано в 1993 г. в с. Песчаное Качирского района от Макушевой И. В., 1922 г.р.).

По представлениям древних славян, землю окружает океан-море, который является границей между миром живых и миром мертвых. Это объясняет частое употребление в фольклорных текстах лексем, обозначающих водную поверхность, пространство [12, с.80]: *«На море на океане стоит дуб кверху корнями. Корни вы корни, успокойте мою кровушку...»* (Записано в 1991 г. в г. Павлодаре от Кадыковой З. Ф., 1932 г.р.).

Вода – это неотъемлемая часть жизни человека. Она необходима всем живым существам для их жизнеобеспечения, без неё не обойтись в хозяйственной деятельности: *«Говорят на соль, сыплют наотмашь правой рукой через левое плечо на рабочем месте: «Пешие, езжие, идите сюда, здесь вам место, еда и вода. Мне – денег, вам – товар. Аминь»* (Записано в 2003 г. в г. Павлодаре от Коржиковой А. Ф., 1931 г.р.).

С распространением христианства, убеждение в чудодейственной силе воды возрастает еще больше: *«Благослови, Боже, благослови, Христос от змея-шкардупея, от Марьи-от Марины, от белой кости, от красной крови, от румяного тела, от (имя) . Ах! Ух! Вон-и дух вон и жигало вон! Аминь. Аминь. Аминь. Во имя Отца и Сына и Святого Духа. (Брать стакан воды и перекрестить себя и воду, молиться над стаканом и дать больному*

ее выпить, помыть ему его лицо, грудь, рану)» (Записано в 2003 г. в с. Прииртышское Железинского района от Ермоловой Н. М., 1923 г.р.).

Со временем происходит смешение мифологических и христианских представлений, что отражается и в заговорно-заклинательной поэзии.

В текстах появляются образы святых, но сохраняются антропоморфные представления о воде: *«... Сократите наши дома от встречного и поперечного. И размывала белые корни и раскаляла белые камни водица-царица, красная девица. Святой Михаил, сохрани и помилуй, царица небесная, Божья Матерь сохрани и помилуй»* (Записано в 1995 г. в с. Качиры Павлодарской области от Фролковой В.Г, 1964 г.р.).

Вода получает новые наименования, связанные со святыми местами:

«Ты, вода Иорданная, богом созданная. Течешь с-под зорь, очищаешь луга-берега, кремения-белые камни. Очисти, мать-вода, порожденного, крещенного раба Божьего (имя) от всякого зла, болезни, от всякой нечисти, ненависти. Во имя Отца и Сына, и Святого Духа. Аминь» (Записано в 1996 г. в с. Черное Лебяжинского района от Саватеевой Л. А., 1926 г.р.).

Концепт «вода», репрезентированный как «пространство, покрытое водой», обычно проявляется в начале текста – это чаще всего определенная пространственная координата: *«На море на Океане, на острове Буяне лежит бел-горюч камень Алатырь, на том камне Алатыре сидит красная девица, швея мастерица ...»* (Записано в 2000 г. в с. Хмельницкое Щербактинского района от Прохоренко Н. Е., 1957 г.р.).

В середине и в конце текста даются описания действий, связанных непосредственно с водой. В данном случае концепт репрезентируется как «жидкость без цвета и запаха»: *«Четыре сестрицы, Захарий да Манарий, сестра Дарья да Марья, да сестра Ульяна сами говорили, что у раба Божия (имя) щеки не пухли, зубы не болели. Век во веку отныне и до веку. Тем моим словам - ключ и замок. Ключ в воду, а замок в гору. Аминь»* (Записано в 1995 г. в с. Качиры Павлодарской обл. от Михайленко О. В., 1918 г.р.).

Если рассматривать все заговоры Павлодарского Прииртышья как единое смысловое целое, то можно выстроить определенную сюжетную схему: сакральное пространство – путь – контакт с представителем чужого мира. Таким образом, сохраняется архаичная идея посещения потустороннего мира и возвращения оттуда в более высоком статусе. Вода в данном случае концептуализируется как объект сакрального пространства, без которого невозможно достижение цели, и как конечная цель: *«На море-океане, на острове Буяне стоит дуб вверх корнями. Под этим дубом сидят 3 девицы, пряжу попрядают и по воде пускают. Ныне присно и во веки веков. Аминь. Аминь. Аминь»* (Записано в 1994 г. в с. Потанинка, Ермаковского района от Кадыковой З. Ф., 1932 г.р.).

Таким образом, в понятийном плане концепт «вода» в заговорах Павлодарского Прииртышья представлен во всех тематических группах, но в различном количественном соотношении, что, по нашему мнению, зависит от жизненной функциональности заговора и самого концепта в современной картине мира: актуальными остаются заговоры, направленные на исцеление от различных недугов и на улучшение бытовых условий человека. Несмотря на то что в процессе бытования тексты заговоров утратили явную связь непосредственно с ритуалом, сохраняется архетипическая модель, отражающая мифологическое представление о мире, с учетом того, что тексты «подновляются» в христианскую эпоху.

Образный слой концепта «вода» соотносится в первую очередь с магической силой исследуемого объекта и определяется с учетом коннотативного компонента, который представляется через использование различных художественных средств, в нашем случае в большей степени – эпитетов.

Достаточно часто концепт «вода» репрезентируется с помощью устойчивого эпитета «синее море». Образ выступает как граница между двумя мирами: «*Пойду я в чисто поле, есть в чистом поле том белый кречет. Попрошу я белого кречета, слетал бы он в чисто поле, в синее море...*» (Записано в 1995 г. в с. Рождественка Павлодарской области от Снитко Л. А., 1980 г.р.). В текстах заговоров это пространство может быть закрыто с помощью магического слова, с тем чтобы излечить от недуга: «*Шли три калеки. За ними Божья Мать с золотыми ключами. Синее море замкнула, чтоб у (имя) больше кровь не капнула*» (Записано в 1992 г. в г. Павлодаре от Василенко П. М., 1904 г.р.).

Репрезентация концепта «вода» с помощью лексемы «болото» сопровождается характеристикой «трясучее», которая придает отрицательную коннотацию. В мифологии славян болото – это плохое, гиблое место, где обитают темные силы, способные нанести человеку вред или лишить жизни. В контексте заговорно-заклинательной поэзии – это место, откуда приходят болезни: «*Из лесов дремучих, из болот трясучих, из лесков гремучих ты зачем принеслось, приползло чудище треклятое к рабу Божьему (имя)? Понадеялось чудище треклятое, что не заметят тебя мои глаза зорки, что не почувет тебя мое сердце чуткое, что власть ты над рабом Божьим (имя) потешишься-распотешишься потехой страшной ...*» (Записано в 2003 г. в с. Красноармейка Павлодарского района от Межуновой В. Н., 1930 г.р.).

Концепт «вода» объективируется и в образе реки, который представлен несколькими характеристиками.

Буйная река способна уносить недуги: «*Буйная река, крутые берега. Смывайте уроки, призоры с младенца (имя) от черного глаза ...*» (Записано в 1993 г. в г. Павлодаре от Пахомовой А. И., 1929 г.р.).

Быстрая река выступает как динамичный элемент ландшафта со значением противопоставления магическому действию: «*Как мать быстра река Волга течет, как пески со песками споласкиваются, как кусты со кустами свиваются, так бы и раб Божий (имя) не вошел с рабой Божией (имя) ...*» (Записано в 1995 г. в с. Рождественка Павлодарской области от Солдатовой Л. П.).

Нужно отметить, что вода как номинант концепта в текстах заговоров представлена как:

- холодная: «*Подыми меня, Боже, на высокую гору, залей, Господи, моих врагов холодной водой ...*» (Записано в 1993г. в с. Михайловка Павлодарской области от Гайдар О. Ф., 1915 г.р.);

- горькая: «*Ой, как сокол из гнезда улетает. Путь далёкий его: полетит лесами дремучими над острыми кручами. Пусть в пути его мой берег защищает, чтобы горькой воды не напиться ...*» (Записано в 1995 г. в г. Павлодаре от Пахомовой Т. М., 1926 г.р.);

- чистая: «*... Пусть не буйствуют, посвистывают, чтобы крылья его были быстрыми, чтоб далёкий путь укорачивали и к родному гнезду поворачивали, чтоб не стояло родное гнездо пустое, чтоб не маялась семья осиротелая. Аминь. (Читать 1 раз на ночь. При уходе сокола из дома плеснуть чистую воду вслед за дверью)*» (Записано в 1995 г. в г. Павлодаре от Пахомовой Т. М., 1926 г.р.);

- мертвая: «*Дома стоят в ряд, никто тем домам не рад. Дома не жилища, а мертвых кладбища ... Домой идите, свою воду заберите. Несите до своей избы, снимите мертвую воду с рабы. Во имя отца, и сына, и святого духа. Аминь*» (Записано в 2005 г. в с. Ильичевка Успенского района от Дубиной М. Ф., 1940 г.р.)

Примеры текстов доказывают многофункциональность воды в заговорно-заклинательной поэзии. Холодная вода подобно замку закрывает, замыкает, прекращает и т.д. Эпитеты «горькая» и «чистая» в контексте выступают как антонимы и приобретают субстантивированные значения: «горькая вода» – зло, «чистая вода» – добро. Мертвой считалась вода, которая имела в доме на момент смерти покойника, и древние люди считали, что такая вода может забрать с собой вслед за покойником все недуги, таким образом она наделяется способностью исцелять [12, с. 81].

Подводя итог, можно сделать вывод о том, что образный слой концепта «вода» в фольклорной картине мира Павлодарского Прииртышья сохраняет и продолжает транслировать архаическую модель мира, отражающую

мифологические представления славян, которые впоследствии дополняются христианскими: вода – стихия мироздания, обладающая магическими свойствами. В семантике образов отмечаются как положительные, так и отрицательные коннотации.

Вода представлена как многофункциональный образ. Выбор функции и атрибуты зависит непосредственно от цели заговора.

Символический слой концепта «вода» в текстах заговоров реализуется в так называемом потенциальном значении слова, которое становится понятным в определенном контекстуальном окружении.

Вера в целительную силу воды, несущей очищение и обновление, способствовала появлению нескольких мотивов исцеления как физического, так и душевного недуга.

Наговоренная вода, посредством заклинания

- очищает от болезни: *«Сестричка-криничка! Ты очищаешь луга и берега, очисти душу от всех болезней, от черной, белой, синей, сглазу или ветру»* (Записано в 1995 г. в с. Байгунус Качирского района от Кудасовой А. П., 1932 г.р.);

- смывает болезнь: *«Выливаются испуги, переполохи, запороги с костей, с мощей, с жилочек, с прожилочек, с ретивого сердца, с алой крови, с буйной головы (имя). Аминь»* (Записано в 1998 г. в пос. Щербакты Павлодарской области от Токуновой М. И., 1941 г.р.);

- смывает неудачи: *«Умываясь перед торговлей, читают, обтираясь платком, платок берут с собой на торговлю: «Звезд не сосчитать, пахоту руками не размять, слово мое с меня не снять ...»* (Записано в 2003 г. в г. Павлодаре от Коржиковой А. Ф., 1931 г.р.).

Семантическая модель очищения банной водой представлена в описании ритуала перехода: *«Вода банная, мне тобой мыться, мне тобой лечиться. Мария, Марианна, Мариульяна и душа Ульяна, очистите мне голову от порчи. Аминь»* (Записано в 1995 г. в с. Тимирязево Павлодарской области. от Егоровой А. В.).

С принятием христианства значение и сила воды в представлении человека усиливается и наделяется новыми качествами: она становится святой и чудодейственной.

Святой считается вода намоленная, освещенная в церкви или набранная из различных источников во время крещения: *«Помните хлебушка в руках и опустите его в чашку с водой и читайте молитву: «Не гори, рана, не боли. Ни с кровью, ни с гноем. Очисти, хлеб божий, тело рабы (имя). Аминь». После нужно обмыть рану этой водой»* (Записано в 2007 г. в с. Ивановка Качирского района от Медведевой Т. А., 1932 г.р.).

В отдельных случаях вода может выступать не только как средство магического очищения, но и как место, куда отсылают болезнь: *«Во имя Отца и Сына, и Святого Духа. Господи помоги! В добрый час **высылаю все порчи с (имя), все болезни за синие моря, за темные леса, за высокие горы ...»*** (Записано в 1995 г. в г. Павлодаре от Пахомовой Т. М., 1926 г. р.).

В социально-бытовых заговорах выявляется мотив наказания. Здесь нужно отметить специфичный коннотативный компонент, представленный семами «несчастье», «страдание» и т.д.: *«Как ива плачущая от ножа плачет, так чтоб **виновный в порче плакал и страдал, на уме на разуме держал ко мне явиться, пред Богом повиниться ...»*** (Записано в 1995 г. в с. Новопокровка Павлодарской области от Середенко В. Г., 1926 г.р.).

Таким образом, символическое наполнение концепта «вода» в текстах заговоров представлено достаточно ярко и системно: значение символа зависит от содержательной направленности текста и напрямую связано с традиционным представлением человека о воде.

Выводы

Анализ текстов, собранных на территории Павлодарского Прииртышья, позволяет нам сделать вывод о том, что в фольклорной картине мира сохранилась и продолжает транслироваться архаическая модель мира, отражающая мифологические представления славян.

Вода – источник всего живого на земле. Она обладает живительными и целебными свойствами: исцеляет, очищает, защищает, дает силы. Вода наделяется человеческими качествами.

С распространением христианства мифологические представления о свойствах воды сохраняются и дополняются.

Вода воспринимается также как враждебная стихия, которая может навредить человеку и лишить его жизни.

Символическое значение воды (исцеление, очищение, благополучие или неблагополучие, движение и т. д.), в свою очередь, определяется функциями воды в жизни человека.

Репрезентация концепта «вода» в заговорно-заклинательной поэзии отмечается на всех уровнях ментального описания, степень частотности употребления зависит от жизненной функциональности текста заговора.

Список использованных источников

- 1 Колесов, В. В. «Жизнь происходит от слова...». – СПб., 1999. – 368 с.
- 2 Виноградова, Л. Н. «Та вода, которая...» (Признаки, определяющие магические свойства воды) // Признаковое пространство культуры / отв. ред. С. М. Толстая, М., 2002. – С. 32 – 61.

3 Славянские древности. Этнолингвистический словарь. В 5 т. Т. I. / Под ред. Толстого Н. И. М., 1999. – С. 239 – 244.

4 Кляус, В. Л. Указатель сюжетов и сюжетных ситуаций заговорных текстов восточных и южных славян. М., 1987. – 463 с.

5 Топоров, В. Н. Заговоры и мифы // Мифы народов мира: Энциклопедия / Гл. ред. С. А. Токарев. М., 1980. – Т. 1. – С. 450 – 452.

6 Полесские заговоры (в записях 1970-1990 гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М., 2003. – 752 с.

7 Харитонов, В. И. Заговорно-заклинательный текст: Композиционные основы, воздействие на пациента и заклинателя // Филол. науки. 1991. – № 5. – С. 45-54.

8 Фудзивара, Д. «Настоящее» и «ненастоящее» в русской магической традиции: Пересмотр фольклорной практики // Живая старина. 2004. – № 2 (42). – С. 16 – 22.

9 Пирогова, М. Н. Концепт «звезда» в заговорно-заклинательной поэзии (на материале вятских заговоров) // Вестник Вятского государственного университета, 2009. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-zvezda-v-zagovorno-zaklinatelnoy-poezii-na-materiale-vyatskih-zagovorov/> [дата обращения 30.07.22].

10 Кляус, В. Л., Лопатин Г. А., Нечаева Г. Г. Заговоры и рушники Ветковского региона: опыт составления и выявления фольклорной «модели мира» // Заговорный текст. Генезис и структура. М., 2005. – С. 452 – 465.

11 Головачева, А. В. Картина мира и модель мира в прагматике заговора // Исследования в области балтославянской духовной культуры. Заговор. М., 1993. – С. 196 – 211.

12. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. Изд. 2-е. – М.: Междунар. отношения, 2002. – 512 с.

References

1 Kolesov, V. V. «Jizn proishodit ot slova...» // [“Life comes from the word...”]. – SPb., 1999. – 368 p

2 Vinogradova, L. N. «Ta voda, kotoraiia...» (Priznaki, opredeliaiushchie magicheskie svoistva vody) // [“The water that...” (Signs that determine the magical properties of water)] // Priznakovoe prostranstvo kultury / otv. red. S. M. Tolstaia, M., 2002. – P. 32 – 61.

3 Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskij slovar // [Slavic antiquities. Ethnolinguistic dictionary]. V 5 t. T. I. / Pod red. Tolstogo N. I. M., 1999. – P. 239 – 244.

4 Klaus, V. L. Ukazatel suzhetov i suzhetnyh situatsij zagovornykh tekstov vostochnykh i uznykh slavian // [Index of plots and plot situations of conspiracy texts of Eastern and Southern Slavs]. M., 1987. – 463 p.

5 Toporov, V. N. Zagovory i mify // Mify narodov mira: Entsiklopediia // [Conspiracies and myths] / Gl. red. S. A. Tokarev. M., 1980. – T. 1. – P. 450 – 452.

6 Poleskie zagovory (v zapisiah 1970-1990 gg.) // [Polesky conspiracies (in records of 1970-1990)] / Sost., podgotovka tekstov i komment. T. A. Agapkinoy, E. E. Levkievskoy, A. L. Toporkova. M., 2003. – 752 p.

7 Haritonova, V. I. Zagovorno-zaklinatelnyi tekst: Kompozitsionnye osnovy, vozdeistvie na patsienta i zaklinatelii // [The spell-spell text: Compositional foundations, impact on the patient and the caster] // Filol. nauki. 1991. – № 5. – P. 45–54.

8 Fudzivara, D. «Nastoiashchee» i «nenastoiashchee» v russkoi magicheskoi traditsii: Peresmotr folklornoi praktiki // [“The Present” and “the unreal” in the Russian Magical tradition: A Revision of Folklore Practice] // Zhivaia starina. 2004. – № 2 (42). – P. 16 – 22.

9 Pirogova, M. N. The concept of “star” in spell-spell poetry (based on the material of Vyatka conspiracies) // Bulletin of Vyatka State University, 2009. [electronic resource]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-zvezda-v-zagovorno-zaklinatelnoy-poezii-na-materiale-vyatskih-zagovorov/> [accessed 30.07.22].

10 Klaus, V. L., Lopatin G. A., Nechaeva G. G. Zagovory i rushniki Vetrovskogo regiona: opyt sostavleniia i vyavleniia folklornoi «modeli mira» // [Conspiracies and towels of the Vetrovsky region: the experience of compiling and identifying a folklore «model of the world»] // Zagovorniye tekst. Genezis i struktura. M., 2005. – P. 452 – 465.

11 Golovacheva, A. V. Kartina mira i model mira v pragmatike zagovora // [The picture of the world and the model of the world in the pragmatics of conspiracy // Studies in the field of Baltic Slavic spiritual culture. A conspiracy] // Issledovaniia v oblasti baltoslavianskoi duhovnoi kultury. Zagovor. M., 1993. – P. 196 – 211.

12 Slavianskaia mifologiya. Entsiklopedicheskii slovar // [Slavic mythology. Encyclopedic dictionary]. Izd. 2-e. – M.: Mezhdunar. otnosheniia, 2002. – 512 p.

Материал поступил в редакцию 08.09.22.

*А. Д. Цветкова¹, Н. С. Остапенко², Н. И. Толокольникова³

^{1,3}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,

²«Павлодар қаласының № 29 ЖШББМ» КММ, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

Материал 08.09.22 баспаға түсті.

ЕРТІСТІҢ ПАВЛОДАР ЕРТІС Өңірінің ДУА ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «СУ» КОНЦЕПТІ

Зерттеу нысаны Ертістің Павлодар өңірінің дуа поэзиясындағы «Су» концептінің объективациясы тәсілдері болып табылады. Авторлар дуа мәтіндерін психикалық сипаттауға тырысты, олардың пікірінше, бұл әлемнің фольклорлық және тілдік бейнесін қайта құруда маңызды емес. Ұлттық философия мен ауызша әдебиет тұжырымдамаларды сипаттауда үлкен рөл атқарады, онда сіз адамдарға тән психикалық бейнелер мен символдарды анықтай аласыз, олар өз кезегінде ұлттық сөйлеу саласының негізгі категорияларын бірге көрсетеді. Мұндай категориялардың көркем образдар мен философиялық түйсіктердегі экспликациясы осы мәдениеттің тасымалдаушыларының тілдік санасына негізделген. Фольклорлық мәтін аясында тұжырымдаманың құрылымын келесідей құруға болады: біріншіден, тұжырымдаманың тілдік көрінісінде бекітілген барлық белгілер ескеріледі; екіншіден, ұлттық дәмді көрсететін коннотативті компоненттің сипаттамасы беріледі; үшіншіден, тұжырымдаманың кілт сөзінің кездейсоқ немесе ықтимал мағыналары анықталады; төртіншіден, ұлттық компонентті сөзде өзектендіруге байланысты және фольклорлық мәтіндерде көрініс табатын тұжырымдамалық компонент қарастырылады. Осылайша, тұжырымдама үш категорияның жиынтығы ретінде ұсынылады – тұжырымдама, сурет және символ.

Кілтті сөздер: тұжырымдама, әлемнің бейнесі, дуа, су, ұғым, сурет, символ.

*A. D. Tsvetkova¹, N. S. Ostapenko², N. I. Tolokolnikova³

^{1,3}Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²KSU «Secondary School No. 29», Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Material received on 08.09.22.

THE CONCEPT OF «WATER» IN THE SPELL POETRY OF THE PAVLODAR PRI-IRTYSH REGION

The object of the research is the ways of objectification of the concept of «Water» in the spell poetry of the Pavlodar Pri-Irtysh region. The authors have attempted a mental description of spell texts, which, in their opinion, is of no small importance in the reconstruction of both the folklore and the linguistic picture of the world. An important role in the description of concepts is played by national philosophy and oral literature, in which it is possible to identify mental images and symbols typical of the people, which, in turn, jointly reflect the key categories of national speech. The explication of such categories into artistic images and philosophical intuitions is based on the linguistic consciousness of the bearers of this culture. Within the framework of the folklore text, the structure of the concept can be built as follows: firstly, all the signs fixed in the linguistic expression of the concept are taken into account; secondly, a description of the connotative component that reflects the national flavor is given; thirdly, the occasional or potential meanings of the keyword of the concept are revealed; fourth, the conceptual component associated with the actualization of the national component in the word and reflected in folklore texts is considered. Thus, the concept is presented as a set of three categories – a concept, an image and a symbol.

Keywords: concept, worldview, spell, water, notion, image, symbol.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абылкасимова Гакку Айжарыққызы, PhD докторант, Alikhan Bukeikhan University, Семей қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Gakku_aa@mail.ru

Агаліева Нургүл Болатовна, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: agalieva69@mail.ru

Адилова Алмагуль Советовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, «Филология» факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: adilova2010@mail.ru

Акимбекова Шырын Адилкайровна, PhD, пост-докторант, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: akimbekova.shyryn@gmail.com

Ақабаева Мадина Отановна, филология мамандығы бойынша докторант, Әлихан Бөкейхан университеті, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: m.akabaeva@kazguu.kz

Амангазықызы Мөлдiр, философия докторы (PhD), доценті, Қазақ және орыс филологиясы кафедрасы, Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Асанбаева Елдана Бахытовна, докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: www.eldana@mail.ru

Байбатшаева Жадыра, докторант, мамандығы «Қазақ тілі мен әдебиеті», Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Докучаева Наталья Валентиновна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Орыс тілі және мәдениеті кафедрасы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dokuchaeva_natali@inbox.ru

Ергалиева Самал Жанатқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal17.12@mail.ru

Жанұзақова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жұмабекова Баян Болатовна, Гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayashka80@mail.ru

Жұманбаева Риза Оразғалиевна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: riza16041981@mail.ru

Жумаханова Анаргүл Жумахановна, Гуманитарлық ғылым магистрі, Филология факультеті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000 Қазақстан Республикасы, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Жұмажанова Фарида Тоқанқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: afira-62@mail.ru

Жүнісова Жаңыл Нығызбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru

Ибраева Акмарал Госмановна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akmaral1971@mail.ru

Иванова Светлана Анатольевна, педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Орыс тілі және мәдениеті кафедрасы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetlana.iv1980@mail.ru

Исмаилова Дариға Базылханқызы, магистр, оқытушы, Шетел тілдері кафедрасы, Филология және көптілді білім беру институты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: kazakhstan.di@mail.ru

Копеева Асемгуль Кабдешовна, докторант, мамандығы «8D02302-Филология (қазақша)», Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: cmasalim70@mail.ru

Килыбаев Талгат Берикказиевич, PhD, пост-докторант, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: talgat_kilybayev@mail.ru

Кожяхметова Баянгуль Рамазановна, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bajan2010@yandex.kz

Кожяхметова Камила Ермуратовна, докторанты, мамандығы «Қазақ филологиясы», Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamilita15@mail.ru

Кудайбергенова Лаула Ерболатовна, докторант, филология ғылымдарының магистрі, филология кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a-laula@mail.ru

Кузембаева Гульжана Айтжановна, филология ғылымдарының кандидаты, Ph.D., Ағылшын және немістілдері кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кумарова Куралай Алтынбековна, докторант, мамандығы «Шетел тілі: екі шетел тілі», Көптілді білім беру институты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay.kumarova@gmail.com

Құлахметова Мергүл Сәбитқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Гуманитарлық ғылымдардың жоғары мектебі, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: kmerngul@yandex.ru

Машрапова Зауре Серикбайқызы, докторант, мамандығы «8D02302-Филология (қазақша)», Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140010, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Мажитаева Шара, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., e-mail: s_mazhit@mail.ru

Мингазова Ляйла Ихсановна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Татар әдебиеті кафедрасы, Филология және мәдениетаралық коммуникация институты, Қазан Федералдық университеті, Қазан қ., 420008, Татарстан Республикасы, Ресей Федерациясы, e-mail: leila69@inbox.ru

Молдағали Бақытгүл, PhD, пост-докторант, Педагогикалық технологияларды талдау лабораториясы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: bahados@mail.ru

Муратова Алтын, филология магистрі, докторант, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Новосёлова Елена Александровна, докторант, мамандығы «Филология», Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru

Олизко Наталья Сергеевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Челябинск мемлекеттік университеті, Челябинск қ., 454001, Ресей Федерациясы, e-mail: olizko@yandex.ru

Оразбек Мақтагүл Социалқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Остапенко Наталья Сергеевна, орыс тілі және әдебиеті мұғалімі, «Павлодар қаласының №29 жалпы орта білім беру мектебі» КММ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: martens08@mail.ru

Сарбасова Арайлым Нұрғабылқызы, Лингвистика магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты, аға лектор, КИМЭП университеті, Білім беру және гуманитарлық ғылымдар факультеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.sarbassova@kimep.kz

Сарыбаева Баян Жұмашевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bayanjan73@mail.ru

Сейдалиева Гулдана Омаровна, PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Шетел тілдері кафедрасы, Филология және көптілді білім беру институты, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldanaseida@mail.ru

Секей Жанбота, филология ғылымдарының кандидаты, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ доценті, Филология кафедрасы, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: janbota2010@mail.ru

Сүйеркүл Ботагөз Мырзабайқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: afira-62@mail.ru

Ташекова Айгерим Тарбиновна, педагогика ғылымдарының магистрі, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

Толокольниковна Наталья Ивановна, оқытушы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Alikhan Bukeikhan University, Семей қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Тулегенова Медина Кажимкановна, докторант, мамандығы «Филология», Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Тұрышев Айтмұхамет Қасымбайұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140001, Қазақстан Республикасы, e-mail: Trushev56@mail.ru

Тілеуберді Гаухар Қисыққызы, гуманитар. ғылымдар магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: gauharkisik@mail.ru

Тілеуімбетова Дана Бекқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Орыс тілі және мәдениет кафедрасы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mdana367@mail.ru

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Хамитова Шайзат Амантаевна, докторант, мамандығы «Филология», «Филология» факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: shaizat85@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, филология кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абылкасимова Гакку Айжарыкқызы, докторант, специальность «Филология», Alikhan Bukeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан, e-mail: Gakku_aa@mail.ru

Ағалиева Нургүл Болатовна, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: agalieva69@mail.ru

Адилова Алмагүл Советовна, доктор филологических наук, профессор, факультет «Филология», Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: adilova2010@mail.ru

Акабаева Мадина Отановна, докторант, Alikhan Bukeikhan University, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: m.akabaeva@kazguu.kz

Акимбекова Шырын Адилкайровна, PhD, пост-докторант, Лаборатория анализа педагогических технологий, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: akimbekova.shyryn@gmail.com

Амангазықызы Молдир, доктор философии (PhD), доцент, Кафедра казахской и русской филологии, Евразийский гуманитарный институт, г. Нур-Султан, 010009, Республика Казахстан, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Анесова Альбина Женисовна, PhD, ассоциированный профессор (доцент), Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Асанбаева Елдана Бахытовна, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 140000, Республика Казахстан, e-mail: www.eldana@mail.ru

Байбатшаева Жадыра, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Докучаева Наталья Валентиновна, магистр педагогических наук, преподаватель, кафедра русского языка и культуры, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: dokuchaeva_natali@inbox.ru

Ергалиева Самал Жанатқызы, PhD, ассоциированный профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: samal17.12@mail.ru

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Жумабекова Баян Болатовна, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bayashka80@mail.ru

Жумажанова Фарида Токанкызы, доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: afira-62@mail.ru

Жуманбаева Риза Оразгалиевна, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: riza16041981@mail.ru

Жумаханова Анаргүл Жумахановна, магистр гуманитарных наук, Филологический факультет, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актюбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Жунусова Жаныл Ныгизбаевна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Факультет Гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru

Ибраева Акмарал Госмановна, доктор исторических наук, профессор, Северо-Казахстанский университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан, e-mail: akmaral1971@mail.ru

Иванова Светлана Анатольевна, магистр педагогических наук, преподаватель, кафедра русского языка и культуры, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: cvetlana.iv1980@mail.ru

Исмаилова Дарига Базылханкызы, магистр, преподаватель, Кафедра иностранных языков, Институт филологии и полиязычного образования,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: kazakhstan.di@mail.ru

Копаева Асемгүл Кабдешовна, докторант, специальность «8D02302-Филология (казахский)», факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru

Килыбаев Талгат Берикказиевич, PhD, пост-докторант, Лаборатория анализа педагогических технологий, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: talgat_kilybayev@mail.ru

Кожаметова Баянгуль Рамазановна, магистр гуманитарных наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bajan2010@yandex.kz

Кожаметова Камила Ермуратовна, докторант по специальности «Казахская филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kamilita15@mail.ru

Кудайбергенова Лаула Ерболатовна, докторант, магистр филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, кафедра филологии, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a-laula@mail.ru

Кузембаева Гульжана Айтжановна, кандидат филологических наук, Ph.D., доцент, кафедра английского и немецкого языков, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, 030000, Республика Казахстан, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Кулахметова Мергуль Сабитовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: kmergul@yandex.ru

Кумарова Куралай Алтынбековна, докторант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Институт филологии и полиязычного образования, Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: kuralay.kumarova@gmail.com

Машрапова Зауре Серикбайкызы, докторант, специальность «8D02302-Филология (казахский)», факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140010, Республика Казахстан, e-mail: Zaure-mashrapova@mail.ru

Мажитаева Шара, д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100028, Республика Казахстан, e-mail: s_mazhit@mail.ru

Мингазова Ляйла Ихсановна, доктор филологических наук, профессор, кафедра Татарской литературы, Институт филологии и межкультурной коммуникации, Казанский Федеральный университет, г. Казань, 420008, Республика Татарстан, Российская Федерация, e-mail: leila69@inbox.ru

Молдагали Бакытгул, PhD, пост-докторант, Лаборатория анализа педагогических технологий, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: bahados_@mail.ru

Муратова Алтын, магистр филологии, докторант, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100028, Республика Казахстан, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Новосёлова Елена Александровна, докторант, кафедра «Филология», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru

Олизко Наталья Сергеевна, доктор филологических наук, профессор, Челябинский государственный университет, г. Челябинск, 454001, Российская Федерация, e-mail: olizko@yandex.ru

Оразбек Мактагуль Социаловна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Остапенко Наталья Сергеевна, учитель русского языка и литературы, КГУ «Средняя общеобразовательная школа № 29», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: martens08@mail.ru

Сарбасова Арайлым Нуркабыловна, магистр лингвистики, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, старший лектор, факультет, Образование и гуманитарных наук, Университет КИМЭП, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: a.sarbassova@kimep.kz

Сарыбаева Баян Жумашевна, кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bayanjan73@mail.ru

Сейдалиева Гулдана Омаровна, PhD, и.о. ассоциированного профессора, Кафедра иностранных языков, Институт филологии и полиязычного образования, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: guldanaseida@mail.ru

Секей Жанбота, доцент, УО «Alikhan Bukeikhan University», кандидат филологических наук, Кафедра филологии, г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: janbota2010@mail.ru

Суйеркул Ботагоз Мырзабайкызы, доктор филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: afira-62@mail.ru

Ташекова Айгерим Тарбиновна, магистр педагогических, докторант, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

Тлеумбетова Дана Бековна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, кафедра русского языка и культуры, Карагандинский технический университет, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: dana367@mail.ru

Толокольникова Наталья Ивановна, преподаватель, магистр гуманитарных наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Трушев Айтмухамет Касымбаевич, доктор филологических наук, профессор, кафедра филологии, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140001, Республика Казахстан, e-mail: Trushev56@mail.ru

Түлебаева Куралай Токтаровна, кандидат филологических наук, Alikhan Bukeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан, e-mail: tulebaeva82@mail.ru

Түлегенова Медина Кажимкановна, докторант, специальность «Филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан, e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Тілеуберді Гаухар Қисыққызы, магистр гуманитарных наук, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: gauharkisik@mail.ru

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Хамитова Шайзат Амантаевна, докторант, специальность «Филология», факультет «Филология», Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: shaizat85@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра филологии, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abylkassimova Gakku, doctoral student, Alikhan Bukeikhanov University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: Gakku_aa@mail.ru

Adilova Almagul Sovetovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, «Philology» faculty, Karaganda Buketov University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: adilova2010@mail.ru

Agaliyeva Nurgul Bolatovna, Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: agalieva69@mail.ru

Akabaeva Madina Otanovna, doctoral student in the specialty Philology, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: m.akabaeva@kazguu.kz

Akimbekova Shyryn Adilkairovna, PhD, post-doc., Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: akimbekova.shyryn@gmail.com

Amangazykyz Moldir, PhD, Docent, Eurasian Humanities Institute, Department of Kazakh and Russian Philology, Nur-Sultan, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: moldir_amangazykyz@mail.ru

Anessova Albina Zhenisovna, PhD, Associate Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anesova_albina@mail.ru

Asanbayeva Eldana Bakhytovna, doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: www.eldana@mail.ru

Baibatshaeva Zhadyra, doctoral student in the specialty «Kazakh language and literature», Institute of philology, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zhadra-87@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Dokuchaeva Natalia Valentinovna, Master of Pedagogical Sciences, Teacher, Department of Russian Language and Culture, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dokuchaeva_natali@inbox.ru

Ibrayeva Akmaral Gosmanovna, Professor, doctor of historical sciences, North Kazakhstan University named after M. Kozybayev, Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akmaral1971@mail.ru

Ismailova Dariga Bazylkhankyzy, Master's degree, teacher, Department of Foreign languages, Institute of Philology and Multilingual Education, Abai

Kazakh National Pedagogical university, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: kazakhstan.di@mail.ru

Ivanova Svetlana Anatolyevna, Master of Pedagogical Sciences, Teacher, Department of Russian Language and Culture, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetlana.iv1980@mail.ru

Kadyrova Bakytzhan Masalimovna, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru

Khamitova Shaizat Amantayevna, doctoral student of «Philology», «Philology» faculty, Karaganda Buketov University, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: shaizat85@mail.ru

Kilybaev Talgat Berikkazievich, PhD, post-doc., Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: talgat_kilybayev@mail.ru

Kopaeva Asemgul Kabdeshovna, doctoral student in the specialty «8D02302-Philology (Kazakh)», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140,000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kopaeva-ak@mail.ru

Kozhakhmetova Bayangul Ramazanovna, master of Arts in humanities, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bajan2010@yandex.kz

Kozhakhmetova Kamila Ermuratovna, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamilita15@mail.ru

Kudaibergenova Laula Erbolatovna, doctoral student, Department of philology, Master of Philology, Faculties of Humanities and Social sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a-laula@mail.ru

Kulakhmetova Mergul Sabitovna, Ph.D., Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University, 140008, Pavlodar, Republic of Kazakhstan, e-mail: kmergul@yandex.ru

Kumara Kuralay Altynbekovna, PhD student in «Foreign language: two foreign languages», Institute of Philology and Multilingual Education, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay.kumara@gmail.com

Kuzembayeva Gulzhana, Candidate of Philological Sciences, Ph.D., Associate Professor of the Department of the English and German languages, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuzembayeva@mail.ru

Mashrapova Zauze Serikbaykyzy, doctoral student in the specialty «8D02302-Philology (Kazakh)», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140010, Republic of Kazakhstan, e-mail: Zauze-mashrapova@mail.ru

Mazhitayeva Shara, Doctor of Philology, Professor, Philological Faculty, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan, e-mail: s_mazhit@mail.ru

Mingazova Leila Ikhsanovna, Doctor of philological sciences, professor, Department of Tatar Literature, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation, e-mail: leila69@inbox.ru

Moldagali Bakytgul, PhD, post-doc., Laboratory for the analysis of pedagogical technologies, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: bahados_@mail.ru

Muratova Altyn, Master of Philology, doctoral student, Philological Faculty, E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Novossyolova Yelena Alexandrovna, Doctoral Candidate in the specialty «Philology», Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, 140008, e-mail: elena_kharchenko1@mail.ru

Olizko Natalya Sergeevna, Professor, doctor of philological sciences, Chelyabinsk State University, Chelyabinsk, 454001, Russian Federation, e-mail: olizko@yandex.ru

Orazbek Maktagul Socialovna, Professor of Gumilyov Eurasian National University, d.p.s., Faculty of Philology, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru

Ostapenko Natalia, teacher of Russian language and literature, KSU «Secondary School No. 29», Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: martens08@mail.ru

Sarbassova Arailym Nurkabylovna, Master of linguistics, doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University, senior lecturer, KIMEP University, College of Education and Humanities, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.sarbassova@kimep.kz

Sarybaeva Bayan Zhumashevna, Candidate of Philology, associate professor, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayanjan73@mail.ru

Seidaliyeva Guldana Omarovna, PhD, Acting associate professor, Department of Foreign languages, Institute of Philology and Multilingual Education, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: guldanaseida@mail.ru

Sekey Zhanbota, Docent of «Alikhan Bokeikhan University», c.f.n., Department of Philology, Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: janbota2010@mail.ru

Suiyerkul Botagoz, Doctor of Philology, Associate Professor, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: afira-62@mail.ru

Tasheкова Aigerim Tarbinovna, Master of Education, doctoral student Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

Tleuberdy Gaukhar Kisykovna, master of Arts in humanities, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: gauharkisik@mail.ru

Tleumbetova Dana Bekovna, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Department of Russian Language and Culture, Karaganda Technical University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dana367@mail.ru

Tolokolnikova Natalya Ivanovna, teacher, Master of humanities, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: natasha.tolokolnikova@mail.ru

Trushev Aitmukhamet Kasymbaevich, D. Ph., Professor, Department of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140001, Republic of Kazakhstan, e-mail: Trushev56@mail.ru

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Tulebaeva Kuralai Toktarovna, Candidate of Philologic sciences, Alikhan Bukeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: tulebaeva82@mail.ru6

Tulegenova Medina Kazhimkanovna, doctoral student in «Philology», Eurasian National University named after Gumilev, Philology faculty, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mail.rumadina@mail.ru

Uaikhanova Meruyert, PhD, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mira.p2011@mail.ru

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy, PhD, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal17.12@mail.ru

Zeinulina Aiman Fayzullova, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, Doctor of Philology, professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Institute of philology, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Zhumabekova Bayan Bolatovna, Master of Humanities, Senior Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bayashka80@mail.ru

Zhumakhanova Anargul Zhumakhanovna, MA, Faculty of Philology, K. Zhubanov University, Aktobe, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: an.zhumakhanova@gmail.com

Zhumanbayeva Riza Orazgalievna, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: riza16041981@mail.ru

Zhumazhanova Farida Toqanqyzy, Doctor of Philology, Associate Professor, Kazakh National University named after al-Farabi, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: afira-62@mail.ru

Zhunosova Zhanyl Nygyzbayevna, Doctor of Philological Sciences, Professor of Eurasian National University named after Gumilev, Philology faculty, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

**«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті
Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану»
ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, акпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60% - дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны бір бетіне 1000 (бір мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдмаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 30-дан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтылуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliation-ы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн,

қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Андатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (андатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 – ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. **Түйінді сөздер** объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5-8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. **Мақаланың негізгі мәтіні** оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнар көздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнар көздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,
«Наука и техника Казахстана»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатно.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 30 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. МРНТИ (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. DOI – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Тaubayeva, Sh.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университети, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskikh shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

*Продолжение текста публикуемого материала***Выводы**

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

*Продолжение текста публикуемого материала***Список использованных источников**

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskikh shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnykh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyakh inklusivnogo obrazovaniya : dissertatsiya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева*Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

*S. K. Antikeyeva*Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.**THEORETICAL MODEL OF FORMATION
COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH
PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES**

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikayeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraihyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikayeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті
Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлықның нормаларын, қағидаттарын мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормаларын мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-20 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент(-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзу деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайгыров университет»
«Вестник Торайгыров университета»,
«Наука и техника Казахстана», «Краеведение»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайгыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайгыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незитичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайгыров университет» «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайгыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с

комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 08.09.2022 ж. жіберілді. Басуға 30.09.2022 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,57 МБ RAM

Шартты баспа табағы 18,53. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, Т. К. Оразалинова

Тапсырыс № 3975

Сдано в набор 08.09.2022 г. Подписано в печать 30.09.2022 г.

Электронное издание

2,57 МБ RAM

Усл. печ. л. 18,53. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, Т. К. Оразалинова

Заказ № 3975

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz